

M. T. B. COLLEGE, SURAT

Manuscripts Library

No. ^{Ref.}
Ser.

0/371

Title :

Bhagawad Gita

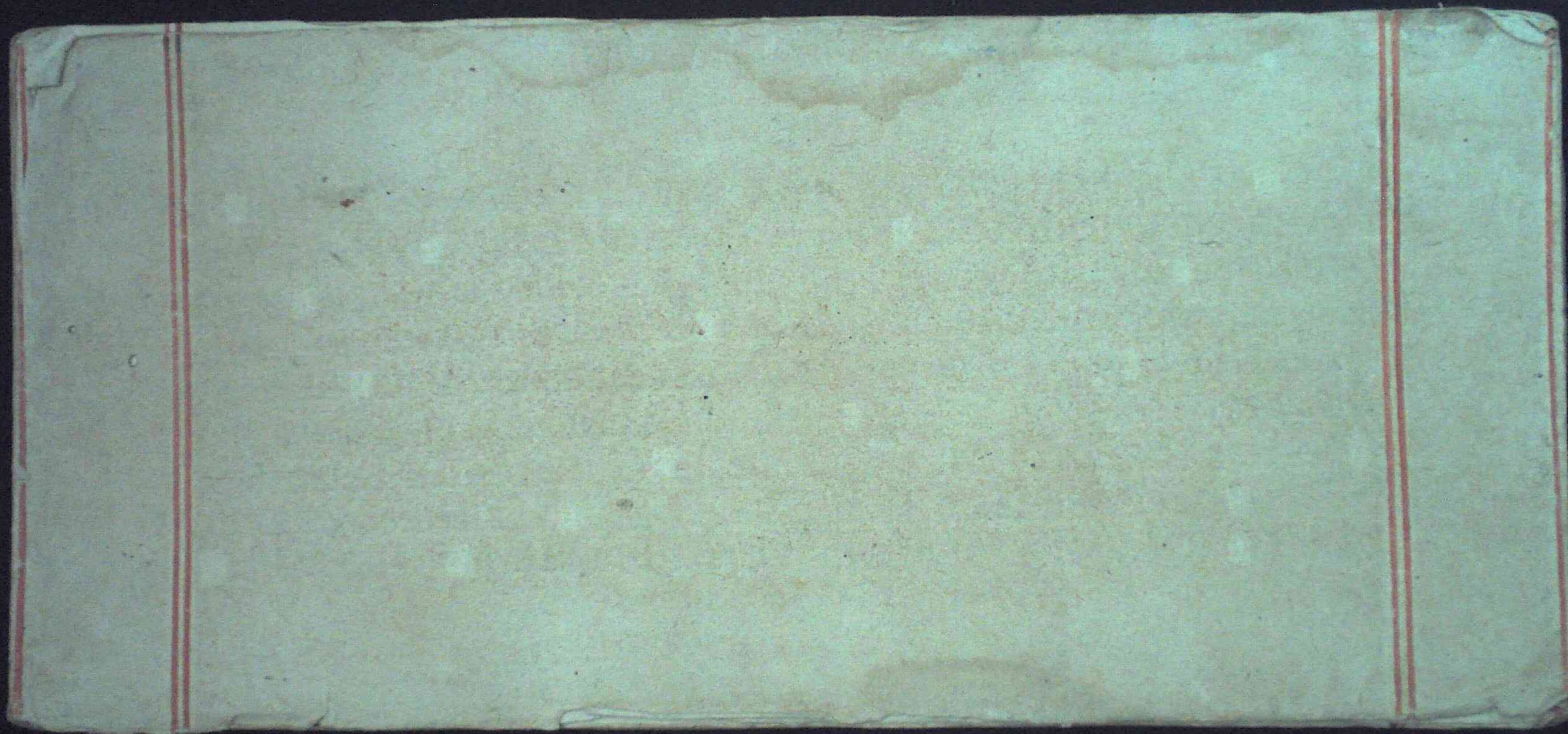
No. 121 in Typew
list

M.E

0
371

:	Bhagawad Gita	:	Title
:	:	:	Author
:	:	:	Editor
:	:	:	Year, Vols.
0	:	:	Publisher
371	:	:	Remarks

Moth - eaten

॥ श्री कृष्णाय नमः ॥ ॐ नमः श्री भगवद्गीतामालामंत्रस्य भगवान्वेदव्यासकृपिः ॥ अत्रुष्टुप्रच्छं
दः श्री कृष्णः परमात्मा देवता ॥ अशोच्यानन्वशोचस्त्वं प्रज्ञावादांश्च भाषसे इति बीजं ॥ सर्वधर्मान्
परित्यज्य मामेकं शरणं व्रजेति शक्तिः ॥ अहंतां सर्वपापेभ्यो मोक्षयिष्यामि माशु च इति कीलकं ॥
नेनं छिंदंति शस्त्राणि नेनं दहति पावक इत्यंगुष्ठाभ्यां नमः ॥ नेनं नैवेद्यं दयं त्यापो न शोषयति मारुत इति त
र्जनीभ्यां नमः ॥ अस्त्रेद्योयमहाहोयमक्लेद्यो शोषय एव चेति मध्यमाभ्यां नमः ॥ नित्यः सर्वगतः स्या
एतत्त्वजो यं सनातनः इत्यनामिकाभ्यां नमः ॥ पश्य मे पार्थ रूपाणि शतशो यसहस्रश इति कनिष्ठिका
भ्यां नमः ॥ नानाविधानि दिव्यानि नानावस्माकृतानि चेति करतलकरपृष्ठाभ्यां नमः ॥ नेनं छिंदंति शस्त्रा
णीति हृदयाय नमः ॥ नेनं नैवेद्यं दयं त्याप इति शिरसे स्वाहा ॥ अस्त्रेद्योयमहाहोयमिति शिरसायैवा
षट् ॥ नित्यः सर्वगतः स्या एतदिति कवचाय हुं ॥ पश्य मे पार्थ रूपाणि तिनेत्रत्रयाय वीषट् ॥ नानावि

पेण वहिनी कर्मेन वेलाकुला ॥ अश्वत्थामविकर्माघोरमकरादुयेधिनावर्तिनी सोत्तीर्णाखिल
पांडवाणि वनदीकैर्वर्तकः शोकेवः ॥ ७ ॥ मूकं करोति वाचा जं पंगुं लंघयते गिरिं ॥ यत्कृपातमं हं
वंदे परमानंदमाधवं ॥ ८ ॥ यंब्रह्मावरुणोऽरुद्रमरुतः स्तुवंति दिव्यैः स्तवैर्वेदैः सांगपदक्रमोपनि
षदेर्गायंतियं सा गगाः ॥ ध्यानावस्थिततक्तेन मनसा पश्यंति यं योगिनो यस्यांतं न विदुः सुरे सुर
गणा देवा यतस्मै नमः ॥ ९ ॥ इति ध्यानं ॥ ॐ नमो भगवते वासुदेवाय ॥ शेषा शेषमुखव्याख्या
चातुर्यं त्वेकं वक्तुः ॥ दधानमद्भुतं वंदे परमानंदमाधवं ॥ १ ॥ श्रीमाधवं प्रणम्यो माधवं विश्वे
शमादरात् ॥ तद्वक्तियंत्रितः कुर्वे गीताव्याख्यां सुबोधिनी ॥ २ ॥ भाष्यकारमतं सम्यक् तद्ध्या
ख्याद्वगिरिस्तथा ॥ यथा मतिः समालोच्य गीताव्याख्यां समारभे ॥ ३ ॥ गीताव्याख्यायते यस्या
ः पावमात्रप्रयत्नतः ॥ सेयं सुबोधिनी टीका सदा ध्येयामनीषिभिः ॥ ४ ॥ ॥

धानिदिव्यानीत्यस्त्रायफट् श्रीकृष्णप्रीत्यर्थेजपेविनियोगः ॥ अथध्यानं ॥ पाथ्यप्रतिबोधिताम
 गवतानारायणेनस्वयंयासेनग्रथितापुराणमुनिनामध्येमहाभारते ॥ अद्वैतासूतवर्षिणीभगवती
 मष्टादशाध्यायिनीमंबत्मानसादधामिभगवद्गीतेभवदेषिणी ॥ १ ॥ नमोस्तुतेयासविशालबुद्धेफु
 ह्वारविंदायतपत्रनेत्र ॥ येनत्वयाभारततेजपूष्पः प्रज्वालितो ज्ञानमयः प्रदीपः ॥ २ ॥ प्रपन्नपारिजाता
 यतोत्रवेत्रेकपाणये ॥ ज्ञानमुद्रायकृष्णायगीतामृतदुहेनमः ॥ ३ ॥ सर्वोपनिषदोगावीरोध्यागोपाजनं
 दनः ॥ पाथोवित्तः सुधीर्भोक्तादुग्धं गीतामृतं महत् ॥ ४ ॥ वसुदेवसुतं देवं कंसचाणूरमर्दनं ॥ देवकी
 परमानंदं कृष्णं वंदे जगद्गुरुं ॥ ५ ॥ पाराशर्यवचः सरोजममलं गीतार्थगंधोत्कटं नानारव्यानकक
 सरं हरिकथा संबोधनावोधितं ॥ लोके सज्जनषट्पदैरहरहः पेयीयमानं मुदाभूयाद्भारतपंकजं क
 लिमलं प्रधुंसिनः श्रेयसे ॥ ६ ॥ भीष्मप्रीणतदाजयद्रथजलागंधारनीजोत्यलाश्लेषग्राहवती कृ

ह्मखलुसकललोकवंदितचरणः परंमकारुणिकोभगवान् देवकिनंदनस्तत्त्वज्ञानविजंमिता
 शोकमोहविभ्रंशितविवेकतयानिजधर्मत्यागपरधमभीसंधिमज्जुर्नधर्मज्ञानरहस्योपदेश
 सवेनतस्माच्छोकमोहसागरादुद्धार ॥ तमेवभगवदुपदिष्टमर्थकृष्णधैपायनः सप्रभिः श्लो
 कशतैरुपनिबबंध ॥ तत्रचप्रायशः श्रीकृष्णमुखनिःसृतानेवश्लोकानलिखत् ॥ कांश्चित्तत्सं
 ॥ धृतराष्ट्र उवाच ॥ धर्मक्षेत्रे कुरुक्षेत्रे समवेता युयुत्सवः ॥ मामकाः पांडवाश्चै
 व किमकुर्वत संजय ॥ १ ॥ गतयेस्वयंच चरचयत् ॥ यथोक्तं गीतामाहात्म्ये ॥ गीताः सु
 गीताः कर्तव्याः किमन्यैः शास्त्रविस्तरैः ॥ याः स्वयंपद्यनामस्यमुखपद्यादिनिःसृता इत्यादिता
 त्रतावतधर्मक्षेत्रे इत्यादिविषादत्रिदमब्रवीदित्यंतेन ग्रंथेन श्रीकृष्णार्जुनसंवादप्रस्तावाया
 कथानिरूप्यते ॥ ततः परमासमाप्रेधर्मज्ञानार्थसंवादः ॥ तत्रधर्मक्षेत्रे कुरुक्षेत्रे इत्यनेन श्लो

केन धृतराष्ट्रहस्तिनापुरस्थितं स्वसारथिं प्रतिकुरुक्षेत्रे वृत्तांते दृष्टे संजयो हस्तिनापुरस्थितो
पित्या सप्रसादा ह्यव्यदिव्यचक्षुः कुरुक्षेत्रे वृत्तांते साक्षात्पश्यन् ॥ धृतराष्ट्राय निवेदयामास ज्ञा
हेत्यादिना ॥ धृतराष्ट्र उवाच ॥ धर्मक्षेत्रे कुरुक्षेत्रे ॥ भो संजया धर्मभूमौ कुरुक्षेत्रे ॥ मत्पुत्राः पांडुपु
त्राश्च युयुत्सवो योधुर्मिच्छन्तः समेतोः मिलिताः संतः किंकृतवन्तः ॥ १ ॥ संजय उवाच ॥ दृष्टेति ॥

संजय उवाच ॥ दृष्टुं पांडवानां कं व्यूढं दुर्योधनस्तदा ॥ आचार्यमुपसंगम्य राजा वचनम
ब्रवीत् ॥ २ ॥ पश्येतां पांडुपुत्राणामाचार्य महतीं चमूं ॥ व्यूढां दुपदपुत्रेणातव शिष्योणाधीमता ॥ ३ ॥

पांडवानां मनीकं सैन्यं व्यूढं दुर्योधनया व्यवस्थितं दृष्ट्वा शोणाचार्यसमीपं गत्वा राजा दुर्योधनीव
ह्यमाणां वाक्यमुवाच ॥ २ ॥ ते देवचचनमाह ॥ पश्येतामित्यादि नवभिः श्रीकैः श्रीआचार्य
पांडवानां विततां च सैन्यां पश्य ॥ दुपदपुत्रेणाधुष्टं सैन्यं व्यूढं दुर्योधनया व्यवस्थितं ॥ ३ ॥

अत्र शूरा इति ॥ अत्रास्यां चमूं ॥ इषवो वाणाश्च स्यंते क्षिप्यंते रभिरिता घासाधुनंषि महो
तश्वासायैषां ते भीमार्जुनौ तावद्वृत्तांति प्रसिद्धौ यो दारौ तान्भ्यां समाः शूराः संतिता नेव नामभि
निर्दिशति ॥ युयुधानः सात्यकिः ॥ ४ ॥ किंच ॥ धृष्टकेतुरिति ॥ चेकितानौ नामैकी राजानरपुंग

अत्र शूरा महेष्वासा भीमार्जुनसमा युधि ॥ युयुधानो विराटश्च दुपदश्च महारथः ॥ ४ ॥

धृष्टकेतुश्चेकितानः काशिराजश्च वीरवान् ॥ पुरुजित्कुन्तिभीजश्च शैब्यश्च नरपुंगवः ॥ ५ ॥

युधामन्युश्च विक्रान्त उहमौजाश्च वीरवान् ॥ सोमद्रोक्षोपदेयाश्च सर्वराव महारथाः ॥ ६ ॥

वोनरश्चेष्टः शैब्यः ॥ ५ ॥ युधामन्युश्चेति ॥ विक्रान्तो युधामन्युना मेकः ॥ सोमद्रोक्षश्च भिममन्युः ॥
द्रोपद्यां पंचभ्यो युधिष्ठिरादिभ्यो जाताः ॥ प्रतिविंध्यादयः पंच ॥ महारथादीनां जज्ञरां ॥ ए
कादशसहस्राणि योधयश्च सुधन्विना ॥ रास्त्रशास्त्रप्रवीणाश्च महारथ इति स्मृतः ॥ ६ ॥

अमितानयोधयेद्यसुसंप्रोक्तोतिरथस्तुसः॥रथीत्वेकेनयोर्युद्योन्नन्यूनोऽर्धरथोमतश्च
ति॥६॥अस्माकमिति॥निबोधबुध्यश्च॥नायकानेतारःसंज्ञार्थेसम्यक्ज्ञानार्थमित्य
र्थः॥७॥तानेवाहमवानिति॥आभ्यां॥भवान्द्रोणःसमितिसेयामंजयतीति॥तथासौम

अस्माकंतुविशिष्टयेतान्निबोधद्विजोत्तम॥नायकाममसैन्यस्यसंज्ञार्थेता
नूब्रवीमिती॥७॥भवान्भीष्मश्चकर्णश्चकृपश्चसमितिंजयः॥अश्वत्थामा
विकर्णश्चसौमदत्तिसत्यैवच॥८॥अन्येचबहवःशूरामदर्थेत्यक्तजीविताः॥
नानाशस्त्रप्रहरणाःसर्वेषुविशारदाः॥९॥इतिःसौमदत्तस्यपुत्रीभूरिश्रवाः॥१०॥
अन्येचेति॥मदर्थेमतप्रयोजनार्थंजीवितंत्यक्तुमध्यवसिताइत्यर्थः॥नानाअनेकाणि
शस्त्राणिप्रहरणसाधनानियेषांते॥युधविशारदानिपुणाइत्यर्थः॥९॥

ततःकिमित्यतश्चाह॥अपयस्त्रिमिति॥तत्रयाभूतेवरैर्युक्तमपिभीष्मोणाभिरक्षितमप्यस्मा
कंबलंसैन्यंअपयस्त्रितैःसहयुधुमसमर्थमिति॥इदंतुगतेषांपांडवानांबलंभीष्मोभिर
क्षितंसत्पयस्त्रिसमर्थमिति॥भीष्मस्योभयपक्षपातित्वादस्मद्वलंपांडवसैन्यप्रत्यसमर्थं
भीमस्यैकपक्षपातित्वादेतद्वलंप्रतिसमर्थं॥१०॥तस्माद्वद्विरैवंवर्तितव्यमित्याह॥

अपयस्त्रितैरस्माकंबलंभीष्माभिरक्षितं॥पयस्त्रिदमेतेषांबलंभीष्माभिरक्षितं॥१०॥
अयनेषुचसर्वेषुयथाभागमवस्थिताः॥भीष्ममेवाभिरक्षंतुमवतःसर्वरावहि॥११॥

अयनेष्विति॥अयनेषुबृहद्विशमागेषुयथाभागंविभक्तांस्वारणभूमिमरपरित्या
ज्यावस्थिताः॥संतीभीष्ममेवाभितोरक्षंतुयथान्येयुध्यमानः॥एतःकैश्चिन्नहन्यतेता
यारक्षंतु॥भीष्मबलेनैवास्माकंजीवनमितिभावः॥११॥

तदेवं बहुमानपुत्रं राज्ञो वाक्यं श्रुत्वा भीष्मः किंकृतवान् दाह ॥ तस्य राज्ञः हर्षं संजय यत्कुर्वन् पि
तामही भीष्म उच्चैर्महातं सिंहनादं कृत्वा शंखं दध्मौ वादितवान् ॥ १२ ॥ तदेव सेनापते भीष्म
स्य युद्धोत्सवमालङ्घ्य सर्वतो युद्धोत्सवप्रवृत्त इत्याह ॥ तत इति ॥ पणवाञ्चानकागोमुखाश्च

तस्य संजनयन् हर्षं कुरुवृद्धः पितामहः ॥ सिंहनादं विनद्योच्चैः शंखं दध्मौ प्रतापवान् ॥
॥ १२ ॥ ततः शंखौ श्रुत्वा मेय्यश्च पणवा नकागोमुखाः ॥ सहसेवाभ्यहन्यन्त स ग्राहस्तु मुजोभवत् ॥
॥ १३ ॥ ततः श्रुत्वा हर्षं युक्ते महति स्पन्दने स्थितौ ॥ माधवः पांडवाश्चैव दिव्यौ शंखौ प्रदध्मतुः ॥
॥ १४ ॥ बाह्यविशेषाः सहसेवत तज्ज्ञानमेव नृभ्यहन्यन्त वादिताः स च शंखादि ग्राहस्तु मुजो
महान् अभवत् ॥ १३ ॥ ततः पांडवसैन्ये प्रवृत्तं युद्धोत्सवमाह ॥ तत इति पंचमिः ॥ स्पन्दने रथो
स्थितौ संतौ कृष्णार्जुनौ शंखौ प्रकर्षेण दध्मतुः वादयामासतुः ॥ १४ ॥

तदेव विभागेन दर्शयन्नाह ॥ पांचजन्यमिति ॥ पांचजन्यादीनि श्रीकृष्णादिशंखनामानि ॥ देव
दत्तेनाम शंखमर्जुनो दध्मौ ॥ इहैकवदुदरं यस्य सहकोदरो भीमकर्ममिहा शंखं पौंड्रं दध्मा
विति ॥ १५ ॥ अनेन विजयमिति ॥ नकुलः सुघोषं नाम शंखं दध्मौ सहदेवो मणिपुष्पकं च ॥

पांचजन्यं हृषीकेशो देवदत्तं धनं जयः ॥ पौंड्रं दध्मौ महाशंखं भीमकर्मविकोदरः ॥ १५ ॥
अनेन विजयं राजा कुंतीपुत्रीयुधिष्ठिरः ॥ नकुलः सहदेवश्च सुघोषमणिपुष्पकौ ॥ १६ ॥
काश्यश्च परमेष्वासः शिरवंजीचमहारथः ॥ धृष्टद्युम्नो विराटश्च सात्यकिश्चापराजितः ॥ १७ ॥
द्रुपदोऽप्यपदेयाश्च सर्वशः दृष्टिर्वीपते ॥ सौभद्रश्च महाबाहुः शंखं दध्मुः दृष्टकृत्सयक ॥ १८ ॥

१६ ॥ काश्यश्चेति ॥ काश्यः काशिराजः ॥ कथंभूतः परमः ॥ श्रेष्ठः ॥ द्रुपदोऽप्यपदेयाश्च ॥ १७ ॥
१७ ॥ द्रुपद इति ॥ हे दृष्टिर्वीपते धृतराष्ट्र ॥ १८ ॥

सूचं शंखानां नादस्त्वदीयानां महाभयं जनयामासेत्याह ॥ सघोष इति ॥ ध्वजराष्ट्राणां त्वदी-
यैर्गां हृदयाणि विदारितवान् किं कुर्वन्मम एयिवोचैव तु मुजो व्यनुनादयत् ॥ प्रतिध्वनिभि-
रापूरयत् ॥ १९ ॥ तस्मिन् समये श्रीकृष्णमर्जुनो विज्ञापयामास इत्याह ॥ अथेति ॥ चतुर्भिः ॥

सघोषो ध्वजराष्ट्राणां हृदयाणि व्यदारयत् ॥ नमश्च एयिवोचैव तु मुजो व्यनुनादयत् ॥ १९ ॥
अथ व्यवस्थितान् दृष्ट्वा ध्वजराष्ट्रान् कपिध्वजः ॥ प्रहृष्टोऽसू संपाते धनु रुरुद्युम्यपांडवः ॥ २० ॥
हृषीकेशं तदा वाक्यमिदमाह महोपते ॥ सेनयोरुभयोर्मध्ये रथं स्थापय मे च्युतः ॥ २१ ॥
यावदेतां त्रिरास्ते हं योद्धुं कामानवस्थितान् ॥ कैर्मया सह योद्धव्यमस्मिन् रणसमुद्यमे ॥ २२ ॥

व्यवस्थितान्युद्योगे स्थितान् कपिध्वजोऽर्जुनः ॥ २० ॥ तदेव वाक्यमाह ॥ सेनयोरिति ॥
॥ २१ ॥ तच्च त्वं यो दानतु प्रेक्षकः ॥ तत्राह कैरिति ॥ कैर्मया योद्धव्यं ॥ २२ ॥ ॥

ध्वजराष्ट्रस्य दुयोधिनस्य प्रियं कर्तुमिच्छंतीत्यहं समागतास्तान्पावद्व्यामितावदुभयोः सेनयोर्म-
ध्ये रथं स्थापयत्यन्वयः ॥ २३ ॥ ततः किं प्रहृष्टमित्यपेक्षायां ॥ संजय उवाच ॥ एवमिति ॥ गुडाकानिज्ञात-
स्याश्नो न जितनिद्रेणार्जुनेनैव मुक्तः सन् ॥ सेनयोर्मध्ये रथानामुत्तमं रथं हृषीकेशः स्थापितवान् ॥ २४ ॥

योत्स्यमानानवेक्ष्येहं य एतेन समागताः ॥ ध्वजराष्ट्रस्य दुर्बुद्धिं दुर्द्विप्रियचिकीर्षवः ॥ २३ ॥ संजय उ-
वाच ॥ एवमुक्त्वा हृषीकेशो गुडाकेशो नभारत ॥ सेनयोरुभयोर्मध्ये स्थापयित्वा रथौत्तमं ॥ २४ ॥
भीष्मद्रोणप्रमुखतः सर्वेषां च महोद्भितां ॥ उवाच पार्थ पश्येतां समवेतान् कुरूनिति ॥ २५ ॥
तत्रापश्यत्स्थितान् पार्थः पितृनयपितामहान् ॥ आचार्यान्मातुलान्भ्रातृलुत्रान्पौत्रांस्तत्स-
क्तया ॥ २६ ॥ पितामहद्रोणमहोद्भितां राक्षसां च प्रमुखतः ॥ संमुखैरथं स्थापयित्वा च्छमुना प्रकारेण
पार्थं दृष्ट्वा एतान् कुरुत्पश्येत्युवाच ॥ २५ ॥ ततः किं प्रहृष्टमित्यत आह ॥ तत्रेति ॥ पितृनिति पितृव्यानि

त्ययः पुत्रान्योत्राभितिदुयोधिनादभांये पुत्राः पौत्राश्च तानित्यर्थः सरस्वतीमित्राणि सुहृदः कृतोप
कारंश्चापश्यत ॥ २६ ॥ ततः किं कृतवानित्यत आह ॥ तानिति ॥ अविष्टो व्यासः ॥ २७ ॥ किमब्रवीदित्यपेक्षा
माह ॥ हृष्टममित्यादियावदध्यायसमाप्तिः ॥ हे कृष्ण यो दुमिच्छंतं पुरतः सम्पगवस्थितमिमं स्वजनं दृष्ट्वा मा

श्वसुरा सुहृदश्चैव सेनयोरुभयोरपि ॥ तान्समीक्ष्य सकौंतेयः सर्वान्बधून्वस्थितान् ॥ २८ ॥ कृपया पर
या विष्टो विषीदन्निदमब्रवीत् ॥ २९ ॥ अर्जुन उवाच ॥ हृष्टमं स्वजनं कृष्ण युयुत्सं समुपस्थितं ॥ सीदंति मम
गात्राणि मुखं च परिशुष्यति ॥ ३० ॥ वेपथुश्च शरीरं मे रोमहर्षश्च जायते ॥ गांढी वंसं स ते ह स्तास्त्रकैव
परिदह्यते ॥ ३१ ॥ न च शक्नोम्यवस्थातुं भ्रमतीव च मे मनः ॥ निमित्तानि च पश्यामि विपरीतानि कैशव ॥ ३२ ॥

दीयाणि गात्राणि करचरणादीनि ॥ सीदंति विशीयंते ॥ ३३ ॥ किंच ॥ वेपथुश्चेति ॥ वेपथुः कंपः ॥ रोमहर्षो रोमांचः
संसृतेरतिपतति परिदह्यते सर्वतः संतप्यते ॥ ३४ ॥ अन्यच्च न चेति ॥ विपरीतानि निमित्तानि च दृष्ट्वा निराश
कुमानि पश्यामि ॥ ३५ ॥ ॥

किंच न वेति ॥ स्वजनं आह वेपथुर्देहत्वा श्रेयः फलं न पश्यामि ॥ ३६ ॥ विजयादिकं फलं किंच न पश्यसी
ति चेत्तत्राह ॥ न कांक्षति ॥ एतदेव प्रपंचयति ॥ किंच न इति साक्षात् ॥ यदर्थमस्माकं राज्यादिक
मेवेदं तंत एते प्राणा धनानित्यक्ता त्यागमंगीकृत्य युधार्थमवस्थिताः ॥ अतः किमस्माकं

न च श्रेयो तु पश्यामि हत्वा स्वजनमाहवे ॥ न कांक्षे विजयं कृष्ण न च राज्यं सुखानि च ॥ ३७ ॥
किं नो राज्ये न गोविंद किं नो मे जीविते न वा ॥ येषामर्थे कांक्षितं नो राज्यं भोगाः सुखानि च ॥ ३८ ॥
त इमे व स्थिता युधे प्राणांस्तपक्ता धनानि च ॥ आचार्याः पितरः पुत्रास्तथैव च पितामहाः ॥ ३९ ॥
मातुलाः श्वसुराः पुत्राः श्यालाः संबंधिनस्तथा ॥ एतान्न हंतुमिच्छामि घ्नतोऽपि मधुसुदन ॥ ४० ॥

कैराज्यादिभिः ॥ कृत्यमित्यर्थः ॥ ४१ ॥ ननु कृपया त्वमेतान्न हंतित्वं हि त्वामेते राज्यलोभेन हनिष्यं
त्येव ॥ अतस्त्वमेवेतां हत्वा राज्यं मुह्य ॥ तत्राह सार्धेन ॥ एताविति ॥ नतोऽपि न्यस्मान्घातय

तोप्येता नृवैजोकराज्यस्य हेतोस्तत्प्राप्त्यर्थमहं हंतुं नेच्छामि किं पुनर्महीमात्रप्राप्त्यर्थमित्यर्थः ॥ ३५ ॥
 ननु चाश्रयिहो गरुडश्चैव शस्त्रपाणिर्धनापहः ॥ द्वे त्रदारहरश्चैव षडैते ज्ञाततायिनः ॥ अश्रयिदाना
 दिवभिः षड्भिरपि हेतुभिः ॥ एते तावदाततायिनः ॥ अततायिनां वधो युक्तावस्थाततायिनमायात्रह
 न्या देवा विचारयन् ॥ माततायिवधे दोषो हंतुं भवति कश्चनेति वचनात् ॥ तत्राह साधने ॥ पापमिति ॥ अत

अपि त्रैलोक्यराज्यस्य हेतोः किं नु महीकृते ॥ निहत्य धात्राश्चात्रः काप्रीतिः स्यात्कनार्हन् ॥ ३५ ॥
 पापमेवाश्रयेदस्मात्तद्वैतानाततायिनः ॥ तस्मात्ताह विषं हंतुं धात्राश्चात्रां बाधवान् ॥ ३६ ॥

तायिनमायात्रमित्यादिकर्मयशास्त्रं हि तच्च धर्मशास्त्रादुर्बलं ॥ यथोक्तं याज्ञवल्क्येन ॥ स्मृत्यो विरो
 धे न्यायस्तु बलवानव्यवहारतः ॥ अथ शास्त्राच्च बलवद्धर्मशास्त्रमिति स्थितिः ॥ तस्मादाततायिनामा
 प्येतेषामाचार्यादीनां वधेऽस्माकं पापमेव भवेत् ॥ अन्याप्यत्वादधर्मत्वाच्चैतद्धर्मस्य ॥ ३६ ॥

न चेहसुखं स्यादित्याह ॥ स्वजनं हन्ति ॥ ननु तवैतेषामपि चंद्रवधो दोषे समाने सति यथैवैते वंधुवधमं
 गीकृत्य युद्धे प्रवर्तते तथैव नवानपि प्रवर्ततां किमनेन विषादे नेत्यत आह ॥ धाम्नां ॥ यद्यपीति ॥
 राज्यलोभेनोपहतं भृष्टं विवेकं चेतो येषां त एते दुर्योधनादयो यद्यपि दोषं न पश्यति तथाप्यस्माभि

स्वजनं हि कथं हत्वा सुखिनः स्याम माधव ॥ यद्यप्येते न पश्यंति लोभोपहतचेतसः ॥ ३७ ॥

कुलक्षयकृतं दोषं मित्रद्रोहे च पातकं ॥ कथं न ज्ञेयमस्माभिः पापं दस्मान्निवर्तितुं ॥ ३८ ॥

कुलक्षयकृतं दोषं प्रपश्यन्निजनादन ॥ ३९ ॥ कुलक्षये प्रपश्यंति कुलधर्माः सनातनाः ॥

धर्मेन ह्येकं कुलं कृत्स्नमधर्मो भिन्नवत्युत ॥ ४० ॥ दोषं प्रपश्यन्निस्मात्पापान्निवर्तितुं कथं न ज्ञेयं

निहन्ता वेव बुद्धीः कर्तव्येत्यर्थः ॥ ३९ ॥ तमेवं दोषं दर्शयति ॥ कुलक्षय इति सनातनाः परंपराप्राप्ताः

उत अपि कृत्स्नमपि ॥ अथ शिष्टं कुलं अधर्मो भिन्नवति व्याप्नोति ॥ ४० ॥

ततश्चाधर्माभिभवादिति॥ एवं सति संकर इति एषां कुलघ्नानां पितरः पतंति द्वियस्मात्पुत्राः पिं
डोदकक्रियायेषांते॥ ध२॥ उक्तं दोषमुपसंहरति॥ ध३॥ दोषैरेतैरिति॥ अस्माद्यंते लुप्यंते जाति
धर्माविराधिर्माः॥ कुलधर्माश्च कारादाश्रमधर्मादियोपि गृह्यंते॥ ध३॥ उत्सन्न इति॥ उत्सन्नाः कुलधर्मा

ल

श्च धर्माभिभवात्कृद्गन्तुं प्रदुष्यंति कुलस्त्रियः॥ स्त्रीषु दुष्टा सुवाह्वे यजायते वत्संकरः॥ ध१॥
संकरे नरकायेव कुलघ्नानां कुलस्य च॥ पतंति पितरो ह्येषां लुप्तपिंडोदकक्रियाः॥ ध२॥
दोषैरेतैः कुलघ्नानां वरासंकरकारकैः॥ उत्साद्यंते जातिधर्माः कुलधर्माश्च शाश्वताः॥ ध३॥
उत्सन्नकुलधर्माणां मनुष्याणां जनार्दनः॥ नरके नियतं वासो भवतीत्यनुश्रुम॥ ध४॥

येषां मित्युत्सन्नजातिधर्मादीनामुपहृतां॥ अनुश्रुमः श्रुतं वंती वयं॥ प्रायश्चित्तमकुर्वन्ति
पापेषु निरतानराः॥ अपश्चात्तापिनः कष्टान्निरापन्त्यातिदारुणानित्यादिवचनेभ्यः॥ ध४॥

१७

बंधुवधव्यवसायेन संतप्यमान आह॥ अहो इति॥ स्वजनं हंतुमुद्यता इति यत एतन्महत्पातकं
कर्तुमध्यवसायं कृतवन्ती वयं अहो वत कष्टमित्यर्थः॥ ध५॥ एवं संतप्तः सन्नमृत्युमेवाशासाना
आह॥ यदीति॥ त्वत्कृतप्रतीकारं तूष्णीमुपविष्टं मायदिह निष्पतितं हितं न नममहे मतर

अहो वत मृहत्यापंकुर्वन् व्यवसिता वयं॥ यद्राज्यसुखलोभेन हंतुं स्वजनमुद्यताः॥ ध५॥
यदि मामप्रतीकारमशस्त्रं प्रशस्त्रपाणयः॥ क्षात्रराष्ट्रारणे हत्युक्तं नो ह्ये मतरं भवेत्॥ ध६॥
संजय उवाच॥ एवमुक्त्वा कुरुनः संख्ये रथोपस्थ उपविशत्॥ विसृज्य स शरं चापं शोकसे
विग्रमानसः॥ ध७॥ मत्पंतं हितं भवेत्॥ पापापनिष्यतेः॥ ध८॥ ततः किं वृत्तमित्यपेक्षया

संजय उवाच॥ एवमिति॥ संख्ये सग्रामे रथोपस्थे रथस्योपरि उपविशत्॥ उपविवेश शो
के सांख्यप्रकंपितं मानसं चिंतयत्यसः॥ ध९॥

इति श्रीभगवद्गीतासूपनिषत्सु ब्रह्मविद्यायां योगशास्त्रे श्रीकृष्णार्जुनसंवादे सुबोधिन्यां
टीकायां श्रीधरस्वामिविरचितायां प्रथमोऽध्यायः ॥ १ ॥ तेनः किं वृत्तिमित्यपेक्षायां संजय उ-
वाच ॥ तं तथेति ॥ अशुभिः पूरित्वा कुजे रज्जिरो यस्य तं ॥ तथोक्तप्रकारेण विषीदंत मर्कुन
इति श्रीभगवद्गीतासूपनिषत्सु ब्रह्मविद्यायां योगशास्त्रे श्रीकृष्णार्जुनसंवादे कुन-
विषादो नाम प्रथमोऽध्यायः ॥ १ ॥ संजय उवाच ॥ तं तथा कृपया विष्टमश्रुपूसा कुले ज्ञाणं
विषीदंतमिदं वाक्यमुवाच मधुसूदनः ॥ १ ॥ श्रीभगवानुवाच ॥ कुतस्त्वा कवमजमिदं वि-
षमे समुपस्थितं ॥ अनायतुष्टमस्वर्गमकीर्तिकरमर्कुन ॥ २ ॥
प्रतिमधुसूदन इदं वाक्यमुवाच ॥ १ ॥ तदेव वाक्यमाह कुत इति ॥ कुतो हेतोः ॥ त्वा इति त्वां विषमे संक-
रे इदं कवमजमुपस्थितं ॥ अयं मोहः प्राप्तः ॥ यत आर्यै रसेवितं अस्वर्गमधर्ममयशस्करं च ॥ २ ॥

तस्मात्क्लेशमिति ॥ हे पाथं क्लेशं कातयं मास्म गमः ॥ न प्राप्नुहि ॥ यतस्त्वय्येतन्नोपप-
द्यते ॥ योग्यं न भवति ॥ ह्रुदं तु ह्रदयदोर्बल्यं कातयं त्यक्त्वा युद्धायो विष्टपरं तापनशत्रु-
तोपन ॥ नाहं कातरं त्वेन युद्धादुपरतोस्मि किंतु युद्धस्यान्याप्यत्वादित्यर्कुन उवाच ॥ ३ ॥
क्लेशं मास्म गमः पाथं नैतत्त्वय्युपपद्यते ॥ ह्रुदं ह्रदयदोर्बल्यं त्यक्तो विष्ट-
परंतप ॥ ३ ॥ अर्कुन उवाच ॥ कथं भीष्ममहं संख्ये प्रोक्तं च मधुसूदन ॥ ४ ॥
इषुभिः प्रतियोत्स्यामि पूजाहं विरिसूदन ॥ ४ ॥
कथमिति भीष्मप्रोक्तो पूजायामहो योग्यो तो प्रतिकथमहं योत्स्यामि ॥ तत्रापि इषुभि-
ः ॥ यत्र वाचापि योत्स्यामि इति ॥ वक्तुमनुचितं तत्र वारोः कथं योत्स्यामीत्यर्थः ॥ ५ ॥
हे अरिसूदन ॥ शत्रुसूदन ॥ ५ ॥ तर्हि तावदेहयात्रापि न स्यादिति चेदत्राह ॥ गुरुनिति

गुरुनद्रोणादीन्प्रहत्वा परलोक विरुद्धो गुरु वधस्तन्प्रकृत्वा इह लोके भिक्षात्रमपि भोक्तुं
श्रेय उचितं विपश्येत् न केवलं परत्र दुःखं इहैव तु नरक दुःखमनुभवयमित्याह ॥ गुरु
नहत्वा इहैव तु रूपाधिरेण प्रदिग्धान् प्रकषेण लिप्तान् अर्थकामात्मकान् भोगानहंभू
जीयन् प्रियायां ॥ यद्वा ॥ अर्थकामा निति गुरुणां विशेषणं ॥ अर्थतृष्णा कुलत्वादेते ता

गुरुनहत्वादि महाबुभावान् श्रेयोभाक्तुं भैक्ष्य मपीह लोके ॥ हत्वा र्थका
मांस्तु गुरुनिहैव भुंजीय भोगान् रुधिरप्रदिग्धान् ॥ ५ ॥

बहुधा न निवर्तेर न् ॥ तस्मादेतद्वधः प्रसज्येते वेत्यर्थः ॥ तथा च युधिष्ठिरं प्रति भीष्मो
णोक्तं ॥ अर्थस्य पुरुषोदासो दासस्तु र्थानि कस्यचित् ॥ इति सत्यं महाराज वक्ष्ये ॥
स्मर्यते न कीरवैरिति ॥ ५ ॥

किंच ॥ यद्यपि अधर्ममंगी करिष्यामः ॥ तथापि किमस्माकं जपः ॥ पराजंयो वाम वेदिति न ज्ञायत इ
त्याहान चेति ॥ एतत्तद्वयोर्मध्ये नोस्माकं कतरत् किन्नाम गरीयोः धिक्तरं भवतीति न विद्यः ॥ तदेव दयं द
शयति ॥ यद्वा ॥ एतान् वयं जयेम जेष्यामः यदि वा नोऽस्मान्ने ते जयेयुर्जेष्यंतीति ॥ किंचास्माकं च जयोपि
फलतः पराजय एवेत्याह ॥ याने वहत्वा जीवितुं नेच्छामस्त एवेते संमुखे वस्थितः ॥ इति तस्मात्कार्पण्येति ॥

न चैतद्विद्यः कातरन्नो गरीयो यद्वा जयेम यदि वा नो जयेयुः ॥ याने वहत्वा न जिजीविषामस्ते वस्थिताः
प्रमुखे धातुर्गच्छाः ॥ इति कार्पण्यदोषोपहतस्वभावः ॥ एच्छामि त्वां धर्मसंभूतचेताः ॥ यच्छ्रेयः स्यान्निश्चि
तं ब्रूहि तस्मै शिष्यस्ते हं शाधि मां त्वां प्रपन्नं ॥ १० ॥ कार्पण्यदोषोपहतस्वभावः ॥ एतान् वहत्वा कयं जीविष्या
मिति कार्पण्यदोषः स्वकुलक्षयकृतः ॥ आप्यामुपहतोऽभिभूतः स्वभावः शौचादित्यज्ञाणो यस्य सो हंत्वा
एच्छामि ॥ तथा धर्मसंभूतचेतो यस्य सः ॥ युद्धं त्यक्त्वा भिक्षादनमपि हविष्यधर्मो वा धर्मो वेति संदिग्ध

चित्रः सन्नित्यर्थः ॥ अतो मे यन्निश्चितं मे यो युक्तं स्यात्तत्तद्ब्रूहि किंच तेऽहं शिष्यः शासनाहं ॥ अतस्त्वां प्रप
न्नं शरणागतं मां शाधि शिष्य ॥ ७ ॥ तमेव विचार्य पश्युक्तं ते कुर्विति चेन्न ब्राह्मण इति ॥ इन्द्रियाणामु
च्छोषणमभिघोषकरं महीयं शोकं यत्कर्म पितुद्यात् ॥ अपनयेत् ॥ तदहं न प्रपश्यामि यद्यपि भूमौ निः
नदिप्रपश्यामि ममापनुद्याद्यच्छोकमुच्छोषणमिन्द्रियाणां ॥ अवाप्य भूमावसपत्नमुद्वेगं राज्यं सुराणाम
पि चाधिपत्यं ॥ ८ ॥ संजय उवाच ॥ एवमुक्त्वा हृषीकेशं गुडाकेशः परंतपः ॥ न योत्स्य इति गोविंदमुक्त्वा ह
ृषीकेश उवाच ॥ ९ ॥ तमुवाच हृषीकेशः प्रहसन्निव मारुतः ॥ सेनयोरुभयोर्मध्ये विषादं तमिदं वचः ॥ १० ॥
कंठकंसमूर्ध्वं राज्यं प्राप्स्यामि तथा सुरेन्द्र त्वमपि यदि प्राप्स्यामि ॥ एवमनीष्टं तत्सर्वमवाप्यापिशो
कापनोदयोपायं न प्रपश्यामीत्यन्वयः ॥ ८ ॥ एवमुक्त्वा कुरुनः किंकृतवान्नित्यपेक्षायां ॥ संजय उवाच ॥
एवमिति स्पष्टार्थः ॥ ९ ॥ ततः किं वृत्तमित्यत आह ॥ तमुवाचेति प्रहसन्निति ॥ प्रसन्नमुखो हसन्नित्यर्थः ॥ १०

देहात्मनोरविवेकास्य दस्येवं शोको भवतीति तद्विवेकप्रदर्शनाय श्रीभगवानुवाच ॥ अशोच्या
निति ॥ शोकस्याविषयभूतानेव बंधून्स्वमन्त्रशोचः शोचि तवानसि ॥ हृष्टे मंस्वजनं कृद्मयुयुत्सुं सा
मुपस्थितमित्यादिना ॥ तत्र कुतस्त्वां कुरुमजमिदं विषमे समुपस्थितमित्यादिना मया बोधितोऽपि पु
नश्च प्रज्ञावतां पंडितानां वादान् शृण्वान् कथं भाषमहं संख्यइत्यादीन् केवलं भाषमेतनु पंडितोऽसि
श्रीभगवानुवाच ॥ अशोच्या नन्वशोचस्त्वं प्रज्ञावादांश्च भाषसे ॥ गतासू न गतासूंश्च नानुशो
चंति पंडिताः ॥ ११ ॥ यतः गतासू न गतप्राणान् बंधून् च गतासूंश्च जीवतोऽपि बंधुहीना एते कथं
जीविष्यंतीति नानुशोचंति ॥ ११ ॥ अशोच्यत्वे हेतुमाह नत्वेवेति ॥ यथाहं परमेश्वरो ज्ञातुकदापि
ह्नीजाविग्रहस्य विभावेति रोनावेपिता समिति जानुतेव च पित्वासमेवानादित्वात् ॥ न च त्वं नासीः ॥
नाभूः अपित्वासी रेवा ॥ इमिव जनाधिपानृपाः ॥ नासन्निति न अपि तु आसन्नैव मंदं ज्ञात्वात् ॥ तथा अतः

परं इत उपर्यधानमविद्यामो न स्या स्याम इति चेन्नैव अपि स्या स्याम एवं जन्ममरणं शून्यत्वाद् शो
चा इत्यर्थः ॥१२॥ नन्वीश्वरस्य तव जन्मादि शून्यत्वं सत्यमेव जीवानां तु जन्ममरणं प्रसिद्धं तत्राह ॥
देहि न इति ॥ देहि नो देहाभिमानिनो जीवस्य यथा स्मिन् स्थूलदेहे को माराद्यवस्था देहनिबंध
नारं वनतु स्वतः ॥ पूर्वावस्थानां शेषवस्थांतरोत्पत्तात्वयिस एवाहमिति ॥ प्रत्यभिज्ञानात्ता

नत्वेवाहं जातु नासं न त्वं ने मे जनाधिपाः ॥ तर्चे वनमविद्यामः सर्वे दयमतः परं ॥१२॥

देहि नो स्मिन् यथा देहे को मारं यो वनं जग ॥ तथा देहांतरप्राप्तिर्द्यौरस्तत्र न मुह्यति ॥१३॥

ये वत देहनाशो देहांतरप्राप्तिरपि लिङ्गदेहनिबंधनाशनुतावदात्मनो नाशः ॥ जातमात्रस्य ॥
पूर्वसंस्कारेण स्तन्यादौ प्रवृत्तिवर्जनादतीक्ष्णः ॥ क्षीमान्न तत्र तयोर्देहनाशो त्यक्तो ना
मुह्यति ॥ आत्मे कजातो मृतश्चेति न मन्यते ॥१३॥ ॥

ननु गतानागतानहं शोचामि किंतु ॥ तद्वियोगादिदुःखमाजमात्मानमेवेति चेन्नमाह ॥ मात्रास्य शास्त्रि
तिर्मायं ते विषयाश्चाभिरिति मात्रा इन्द्रियवृत्तयः ॥ तासां स्पृशाः विषयेः संबंधास्तो ह्येवादिप्रदा भवंति
तेत्वागमापायित्वादनित्याश्च स्पृशः ॥ अतस्तां स्ति ति ह्यस्वसहस्र ॥ यथा जज्जतपादिसंघट्टास्तिकाज
कृताः स्वभावतः शीतादिप्रयच्छंति ॥ एवमिह संयोगवियोगा अपि सुखदुःखादिप्रयच्छन्ति तेषां चा

मात्रास्य शास्त्रिको ह्येय शीतो ह्यसूखदुःखदाः ॥ आगमापायिनो नित्यांस्तं स्ति ति ह्यस्वभारत ॥

१४ ॥ ये हि न व्यययंत्येते पुरुषं पुरुषं ॥ समदुःखसुखं क्षीरं सोमं तत्वाय कल्पते ॥१५॥

स्थिरत्वात्सहनं तव धारस्योचितं न तु तन्निमित्तं हर्षवीषादपारवश्यामित्यर्थः ॥१४॥ तत्प्रतीकारप्र
यत्नादपि तत्सहनमेवोचितं महाफलत्वादित्यर्थः ॥ यमिति ॥ एते मात्रास्य शायिं पुरुषं न व्यययंति ॥
नाभिभवन्ति ॥ समे सुखदुःखे यस्य तं स ते रविहि प्यमाणो धर्मज्ञा न दारश्च मृतत्वाय मोहाय कल्प
ने योग्यो भवति ॥१५॥ ॥

ननु तथापि श्रीतोष्ठादिकमपि दुःसहं कथं सोदयं ॥ अत्यंतं तत्सहने च कदाचिदात्मनाशस्यापि ।
संभवादित्याशंक्य तत्त्वविचारतः सर्वं सोढुं शक्यमित्याशयेनाह ॥ नेति ॥ अतः ॥ अनात्मधर्म
त्वादविद्यमानस्य श्रीतोष्ठादेरात्मनिभावः ॥ सत्त्वानविद्यते तथा सतः सत्त्वाभावस्यात्मनो ।
अभावो विनाशो न विद्यते ॥ एवमुभयोः सदसत्तोरं तो निर्मयो दृष्टः के सत्त्वदर्शिभिर्वस्तु यथा

नासत्तो विद्यते भावो नाभावो विद्यते सतः ॥ उभयोरपि दृष्टो न त्वनयोस्तत्त्वदर्शिभिः ॥ १६ ॥

अविनाशितु तद्विद्ये न सर्वमिदं ततः ॥ विनाशमयस्यास्य न कश्चि कर्तुमर्हति ॥ १७ ॥

तस्य विद्भिः ॥ एवं भूतविवेको न सहस्वेत्यर्थः ॥ १६ ॥ तत्र सत्त्वभावांश्च विनाशिवस्तु सामान्येनोक्तं
विशेषतो दर्शयति ॥ अविनाशितु तद्विद्यति ॥ येन सर्वमिदमागमापायधर्मकं देहादिकं ततं
साक्षित्वेन व्याप्तं तद्विनाशस्वरूपं ॥ अविद्याशिविनाशचून्यं विद्विजानीहितवदेतुमाह विनाशमिति ॥ १७ ॥

ना

१४

वं

आगमापायधर्मकं सर्वं संदर्शयति ॥ अतएव नेति ॥ अतो नाशो विद्यते येषां ते अतवंतः ॥ नित्य
स्य सर्वदेकरूपस्य शरीरिणोः शरीरवंतः ॥ अतएव अविनाशिनो ॥ प्रमेयस्यापरिच्छिन्नस्यात्मा
न इमे सुखदुःखादिधर्मका देहा उक्तास्तत्त्वदर्शिभिः ॥ यस्मादेवमात्मनो न विनाशः ॥ न च सुखदुः
खादिसंबन्धस्तस्मान्मोहनं शोकं त्यक्त्वा युध्यस्व ॥ स्वधर्ममात्माज्ञीरित्यर्थः ॥ १८ ॥ तदेवं जीष्वा

अतवंत इमे देहानित्यस्योक्ताः शरीरिणः ॥ अविनाशिनो प्रमेयस्य तस्माद्युद्यस्व भारत ॥ १८ ॥

यएनं वेति हंतारं यश्चेन मन्यते देवं ॥ उभौ तौ न विजानीतौ नायं हंतितुं न हन्यते ॥ १९ ॥

दिसृष्ट्युनिमित्तशोको निवारितः ॥ यच्चात्मनो हंतृत्वनिमित्तदुःखमुक्तं ॥ एतावदंतु मिहामीत्या
दिना तदपि तद्देवनिर्मितमित्याह ॥ यएनमिति ॥ एनमात्मानं हननक्रियायां कर्मत्ववत्कर्तृत्वा
मभिनासीत्यर्थः ॥ तत्र हेतुनामिति ॥ १९ ॥ न हन्यत इत्येतदेव षड्भावविकारमन्यते न दृश्यते नेति

न जायत इति॥ जन्म प्रतिषेधः॥ न म्रियते चेति विनाश प्रतिषेधः॥ वाशब्दो वाच्यः॥ न चायं भूत्वा उत्पद्यमानः
ता भवति॥ अस्तित्वं भजते किंतु प्रागेव स्वतः रूप इति जन्मान्तरास्तत्त्वज्ञानाद्वितीयविकारप्रतिषेधः॥ न
ब्रहेतुः॥ यस्मादजः यो हि जायते स जन्मान्तरमस्तित्वं भजते न तु यः स्वयमेवास्ति समूयोपन्यदस्तित्वं भ
जत इत्यर्थः॥ नित्यः सर्वैकरूप इति हृदि प्रतिषेधः॥ शाश्वतः शम्भु इव इत्यपक्षयप्रतिषेधः॥ पुराणा इति
न जायते म्रियते वा कदाचिन्नायं भूत्वा भविता वा न भूयः॥ अतो नित्यः शाश्वतो यं पुराणो न हन्यते ह
न्यमाने शरीरे॥ २०॥ विपरिणाम प्रतिषेधः॥ पुरापि न वा एव॥ न तु परिणामतो रूपांतरं प्राप्य न भवेदतीत्यर्थः
यदा न भवितेत्यस्मात्तुषंगं कृत्वा भूयोधिकं यौ यथा भवति तथा न भवतीति हृदि प्रतिषेधः॥ अतो नित्य इति चो
भयं हृद्यभावे हेतुस्त्यपो न रुक्तांत देवं जायते अस्ति क्वचिन्परिणामते॥ अपक्षीयते न रूपतीत्येव यास्कादिभिरु
क्ताः॥ अद्वाव विकारा निरस्ताः॥ यदर्थमेते विकारितिरस्ताः न प्रस्तुतं विनाशभावमुपसंहरति न हन्यते हन्यमा
ने शरीर इति॥ २०॥

अतएवं हननाभावोऽपि पूर्वोक्तिः सिद्ध इत्याह॥ वेदेति॥ नित्यं हृदि शून्यं च व्यक्तं च पक्षयमृत्यं च जम
विनाशितं च यो वेद स एव पुरुषः कथं हंतिकथं वा हंति एव भूतस्य वेधे साधनाभावात्॥ तथा स्वयं प्र
योजके॥ भूत्वा अन्येन कंघातयति कथं वा घातयति न कथं चिदपीत्यर्थः॥ अनेन मप्यपि प्रयोजकत्वा
दीपदृष्टिमाकर्षयितुं भवति॥ २१॥ न चात्मनो जाशोपितदीयशरीरनाशं पयजिोच्यशोचामातिचो
वेदा विनाशितं नित्यं य एनमजमव्ययं॥ कथं स पुरुषः पार्थ कंघातयति हंतिकं॥ २१॥ वासांसि
जीर्णानि यथा विहाय नवानि गृह्णाति नरोऽपराणि॥ तथा शरीराणि विहाय जीर्णान्यन्यानि
संयाति नवानि देही॥ २२॥ वृत्राह॥ वासांसीति॥ कर्मनिबन्धनानां नूतनानां देहानां भवत्यंभा
वित्वा तत जीर्णदेहनाशोऽशोकावकाश इत्यर्थः॥ २२॥ कथं हंतीत्यनेनोक्तं बधसाधनाभावं दर्श
यन्न विनाशितं चात्मनः स्फुटी करोति॥ नैनमिति॥ आपो नैनं कंदयं विमृदु करणी न शिथि

लंनकुर्वन्ति॥२३॥तत्रहेतुनाह॥अच्छेद्यइत्यादिसाधेननिरवयत्वादच्छेद्योयमक्केद्यश्च॥अ
मृतेत्वाददाहः॥इवत्वाभावादशोष्यतइतिभावः॥इतश्चच्छेदादियोग्यो नभवति॥यतोनि
त्यः॥अविनाशीसर्वत्रजगतः स्याएतुः॥स्थिरस्वभावः॥रूपांतराप्रतिश्रुत्यः॥अचलः॥श्वरूपा
नैनंछिंदन्तिशस्त्राणिनैनंदहतिपावकः॥नचैनंक्लेदयंत्यापोनशोषयतिमारुतः॥२३॥
अच्छेद्योयमदाहोयमक्केद्योशोष्यावच॥नित्यःसर्वगतः स्याएतुश्चजोयंसनातनः॥२४॥
अव्यक्तोयमचित्योयमविकायोमिमुच्यते॥तस्मादेवंविदित्वेनानानुशोचितुमर्हसि॥२५॥
परित्यागो॥सनातनोऽनादिः॥२४॥किंच॥अव्यक्तश्चक्षुराद्यविषयः॥अचित्योमनसोप्य
विषयः॥अविकार्यःकर्मक्रियाणामप्यगोचरइत्यर्थः॥अच्यतइतिनित्यत्वादावभियु
क्तोक्तिंप्रमाणयतिउपसंहरति॥तस्मादिति॥२५॥

न्य

तदेवमात्मनोजन्मविनाशाभावात्तत्रशोकः॥कार्यइत्युक्तं॥इदानींदेहेनसहात्मनोजन्मतदिनाशो
नचविनाशमंगीकृत्यापिशोकोनकार्यइत्याह॥अथचेति॥अथयद्यप्येवमात्मानंनित्यंसर्वदा
तदेवहेजातेजातंमन्यसे॥तथातदेहेमृतेमृतंमन्यसे॥पुण्यपाययोस्तत्कजभूतयोरात्मगामित्वात्
यापित्वंशोचितुंनार्हसि॥२६॥कुतइत्यतश्चाह॥जातस्येति॥हियस्माज्जातस्यस्वारंभककर्मज्ञयम्
अथचैनंनित्यंजातंनित्यंदाममृतेमृतं॥तथापित्वंमहाबाहो नैवशोचितुमर्हसि॥२६॥
जातस्यहिक्वामृत्युर्क्वजन्ममृतस्यच॥तस्मादपरिहार्येनत्वंशोचितुमर्हसि॥२७॥
त्युक्त्वोनिश्चितः॥मृतस्यतदेहेकृतेनकर्मणाजन्मापिक्वमेव॥तस्मादेवापरिहार्येऽर्थेऽवश्यंभा
विनिजन्ममरणालक्षणेऽर्थेत्वेविद्वानशोचितुंनार्हसियोग्योभवति॥२७॥किंच॥देहानोचस्वभावे
पर्यलोच्यतदुपाधिकेआत्मनोजन्ममरणोशोकोनकार्यइत्याह॥अव्यक्तादीनीति॥अव्यक्तं प्र

धानं तदेव च आदिरुत्यत्रैः पूर्वरूपं येषां तान्यव्यक्तादीनि भूतानि शरीराणि कारणात्मना स्थितानां मेवीत्य-
त्रैः तथा व्यक्तं मध्यं जन्म मरणोत्तरा ल स्थितिजज्ञां येषां ॥ अत्रैकं निधनं जयो येषां तानां मान्यं वंभूतान्येव तत्र
तेषु कापरिदेवता ॥ कः शोक निमित्री विलापः प्रतिबुद्धस्य संप्रदृष्टबंधुषि वशीको न युज्यत इत्यर्थः ॥ २५ ॥ कु-

अव्यक्तादीनि भूतानि व्यक्तमध्यानिभारत ॥ अत्रैकं निधनान्येव तत्र कापरिवेदना ॥ २६ ॥ आश्रयव-
त्यश्रयिकश्चिदेन माश्रयविक्रान्तिर्येव चान्यः ॥ आश्रयविक्षेपेन मन्यः शृणोति श्रुत्यापेन वेदनं चैव कश्चित् ॥ २७ ॥
तस्माद्देवांसोऽपि लोके शोचन्ति आत्मा तानादेवेत्याशयेनात्मनो दुर्विज्ञेयतामाह ॥ आश्रयवदिति ॥ कश्चिदेन
मात्मानं शास्त्रावायेपि देशात् आश्रयवित्यश्रयति ॥ सर्वगतस्य नित्यज्ञानानंदस्वभावस्यात्मनोऽजोऽकिं कत्वादेन
जालिकवद्वरमानं पश्यन्निव विस्मयेन पश्येति ॥ असंभावनामिभूतत्वात् ॥ तया आश्रयवदित्याभ्यवदति शृणो-
ति चान्यः कश्चित्पुनर्विपरीतभावनामिभूतः श्रुत्वापि नैव वेदवशाद्वा दुष्कापि दृष्ट्वापि न सम्यग्वेदेति दृष्टव्यं ॥ २८ ॥

तदेवं दुर्विधिमात्मतत्वं संश्लेषेनोपदिशत् अशोच्यत्वमुपसंहरति ॥ ३० ॥ यच्चोक्तमर्जुनेन वेपथुशर-
रे मे रोमहर्षेण जायत इति ॥ तदप्युक्तमित्याह ॥ स्वधर्ममिति ॥ आत्मनो नाशमावादेवैतेषां हननेपि वि-
कंपितुं नार्हसि ॥ किंच ॥ स्वधर्ममपि न वेद्विकंपितुं नार्हसीतिसंबंधः ॥ यच्चोक्तं ॥ न च श्रेयोतु पश्यामिह

देहानित्यमवध्नोयं देहे सर्वस्य भारत ॥ तस्मात्सर्वाणि भूतानि न त्वं शोचितुमर्हसि ॥ ३० ॥

स्वधर्ममपि चावेद्वि न विकंपितुमर्हसि ॥ धर्मादियुद्धाच्छ्रेयोऽन्यद्दृष्ट्वा न त्रियस्य न विद्यते ॥ ३१ ॥

यदृच्छया चोपपन्नं स्वर्गद्वारमयावृतं ॥ सुखिनः क्षत्रियापार्थः लभन्ते पुद्गलानि ॥ ३२ ॥

त्वास्वजनमाहवदित्यादि ॥ तत्राह ॥ धर्मादिति ॥ धर्मादिनपेतात्त्याप्यादन्यत्र युद्धादन्यत्र ॥ ३३ ॥ किंच
महति श्रेयसि स्वयमेवोपगते सति कुतो विकंपस इत्याह ॥ यदृच्छयेति ॥ यदृच्छयाऽप्रायितमेवोपपन्नं
प्राप्तमीदृशं युद्धं सुखिनः सभाग्या एव लभन्ते यतो निरावराणं स्वर्गद्वारमेवैतत् ॥ यदा य एव विधं युद्धं जमं

नेतरावसुखिन इत्यर्थः॥ एतेन स्वजनं हि हत्वा सुखिनः स्यामेति यदुक्तं तत्रिरस्तं न वति॥ ३२॥ विपश्चेदो
षमाह॥ अथ चेन्नमिति॥ ३३॥ किंच॥ अत्र कीर्तिमिति॥ अथ यां वा श्रुतीं संभावितस्य बहुमानितस्य च
तिरिच्यते अधिकामवति॥ ३४॥ किंच॥ भयादिति॥ येषां बहुगुणा तेन त्वं पूर्वसंतो भूत्वा एव भयेन संघा

अथ चेन्नमिमं घम्यं सिंग्रामं न करिष्यसि॥ ततः स्वधर्मं कीर्तिंश्च हित्वा पापमवाप्स्यसि॥ ३३॥

अत्र कीर्तिं चापि भूतानि कथयिष्यंति ते व्यथां॥ संभावितस्य चा कीर्तिर्मरणादतिरिच्यते॥ ३४॥

भयादरादुपरतं भयं ते त्वां महाराथाः॥ येषां च त्वं बहुमतो भूत्वा यास्यसि जाघवं॥ ३५॥ अ

वाच्यवादांश्च बहून्वदिष्यंति तवाहिताः॥ निंदंति स्तवसामर्थ्यं ततो दुःखतरं ननु किं॥ ३६॥

मा त्वां निहतं मत्प्रेत॥ ततश्च पूर्वं बहुमतो भूत्वा जाघवं यास्यसि॥ ३५॥ किंच॥ अत्र वाच्येति॥

अत्र वाच्यान्वादान् वचनानहन्ति शब्दान् तवाहितास्त्वच्छ्रवो वदिष्यंति॥ ३६॥

यच्चोक्तं॥ न चैतद्विद्मः कतरन्नो गरीयो पद्मजपेमयदिवानीजयेयुरितितत्राह॥ हतो वेति पक्षद्वयेपि
तव लाभ एवेत्यर्थः॥ ३७॥ यदुक्तं॥ पापमेवाश्रयेदस्मानिति तत्राह॥ सुखदुःखे समं कृत्वा तथा तयोः
करणभूतौ लाभालाभौ पितयोरपि कारणभूतौ जयाजयावपि समौ कृत्वा॥ एतेषां समत्वे कारणं
हर्षविषादेराहित्यं युज्यस्व सन्नद्यो नव॥ सुखाद्यभिलाषं हित्वा स्वधर्मबुद्ध्या युज्यमानः पापं न प्राप्स्यसी

हतो वा प्राप्स्यसि स्वर्गं नित्वा वा भोक्ष्यसे महतीं तस्मादुन्निष्टकों ते ययुश्चायकृतनिश्चयः॥ ३८॥ सु

खदुःखे समं कृत्वा जामात्राभोजयाजयौ॥ ततो युद्धाय युज्यस्व नैवं पापमवाप्स्यसि॥ ३९॥

त्यर्थः॥ ३८॥ उपदिष्टं ज्ञानयोगमुपसंहरन्॥ तत्साधनं कर्मयोगं प्रसीति॥ एषा तेशति॥ सम्पदं कृत्वा य
ते प्रकाशयेते वस्तु तत्त्वमनयेति॥ संख्यासंख्यकृत् ज्ञानं तस्मिन् प्रकाशमानमात्मतत्वं सांख्यं॥ तस्मिन् क
रणीया बुद्धिरेव पातवाभिहिता॥ एवमभिहितायामपि सांख्यबुद्धौ तव चेदात्मतत्त्वमपरोक्षं न संभ

वति॥ तद्वन्तिः करणाश्चिद्वारात्मतत्वापरो ज्ञायं कर्मयोगोत्तिमां बुद्धिं शृणु॥ यथा बुद्ध्या युक्तः परमेश्वराधि-
तकर्मयोगेन सुधातः करणः स न तत्प्रसादप्राप्तापरो ज्ञानेन कर्मभिः कंबधं प्रकर्षणाहास्यसित्यह्या-
सि॥ ३१॥ ननु कृप्यादिव कर्मणां कदाचिद्विद्वाहुल्येन फलव्यभिचारान्मंत्राद्यंगवैगुण्येन च प्रत्या-

एषाते निहतासां रये बुद्धि र्योगोत्तिमां शृणु॥ बुद्ध्या युक्तो यथा पार्थ कर्मबंधं प्रहास्यसि॥ ३१॥
नेहा भिः क्रमेणाशोस्ति प्रत्यवायोनविद्यते॥ स्वल्पमप्यस्य धर्मस्य त्रायते महतो भयात्॥ ३२॥

वायसंभवात्कुतः कर्मयोगेन कर्मबंधं प्रहरणोतत्राह॥ नेहेति॥ इह निःकामो कर्मयोगेऽभिः क-
मस्य प्रारंभस्य नाशो निःफलत्वं नास्ति प्रत्यवायश्च न विद्यते॥ इत्युच्यते हे शो नैव विद्वद्भैरवैगुण्याद्यसं-
भवात्॥ किंच॥ अथ धर्मस्य स्वल्पमपि उपक्रममात्रमपि कृतं महतो भयात्संसारतत्रा यते-
रहति॥ ननु काम्यकर्मवर्त्तिं विद्वद्भैरवैगुण्यादिना नैष्वल्पमस्यैवार्थः॥ ३३॥ ॥

कुत इत्यपेक्षाया उभयोर्वैषम्यमाह व्यवसायेति॥ इह ईश्वराश्रयनलक्षणैककर्मयोगे व्यवसायात्मिका परमे-
श्वरभक्त्यैव क्वचंतरिष्यामीति निश्चयात्मिका एकैवैकनिष्ठैव बुद्धिर्भवति व्यवसायिनां तु बहिर्मुखानां
कामिनां कामानां मानं स्यात्॥ अनन्तास्तत्रापि हि कर्मफलादिभेदात् बहुशाखाश्च बुद्धयो भवन्ति॥ इत्युच्यते
धनार्थं हानित्यनेमिद्वि कंकर्म किं विद्वद्भैरवैगुण्येनामि न नश्यति यथा शक्त्या तथ्या कुर्यादिति हितविधीय

व्यवसायात्मिका बुद्धिरेकैह कुरु नंदनं॥ बहुशाखास्तत्राश्च बुद्धयोऽव्यवसायिनां॥ ३४॥
मिमांषुष्यितां वाचं प्रवृत्तं त्यविपश्चितः॥ वेदवादरताः पार्थ नान्यदस्तीति वादिनः॥ ३५॥

ते॥ नचैवैगुण्यं ईश्वरोद्देशे नैव वैगुण्योपरमात्॥ ननु तथा काम्यं कर्म॥ अतो महद्वैषम्यमिति भावः॥ ३४॥ न-
नु कामिनोऽपि कष्टान् कामार्थं निहाय व्यवसायात्मिका मेव बुद्धिं किं न कुर्वन्ति तत्राह॥ यामिमां मिति॥ पुष्पि-
ता विषजता वदापातरमणीयां प्रकृष्टा परमार्थफलपरमेव वदेति वाचं स्वर्गादिफलश्रुतिनिषांतया वाचापह-

नचेत्सोऽवसायात्मिकाबुद्धिर्न विधीयते इति तृतीया त्वयः किमिति तथा वदंति यतोऽविपश्चितः मूढाः सन्नेहेतुः।
वेदेयेवादाश्चर्यवादाः। अज्ञप्य हि वैचातुर्मस्मिया जिनः सुकृतं भवति। अयमसौ ममृताश्च भूमेत्याद्याः सोऽप्येव वरताः।
प्रीताः। अतएव अतः परमन्परीश्वरस्त्वेतं प्राप्य नास्तीति वदन् शीलाः॥४३॥ अतएव कामात्मन इति। कामात्मनः
कामाकुलचित्ताः। अतएव स्वर्गः परः पुरुषाद्येषां ते॥ जन्म च तत्र कर्मणि च तत्फलानि च प्रददातीति तथा तं

कामात्मनः स्वर्गपिरंजन्मकर्मफलप्रदं। क्रियाविशेषबहुलां भोगैश्वर्यगतिं प्रति॥४३॥ भोगैश्वर्यप्रशक्ता
नां तथा पद्वतचेतसां। अयवसायात्मिका बुद्धिः समाधौ न विधीयते॥४४॥ भोगैश्वर्ययोगतिं प्राप्तिं। प्रति साध
नभूता ये क्रियाविशेषास्ते बहुला यस्यां तां प्रवदन्तीत्यनुषंगः॥४३॥ ततश्च भोगैश्वर्यप्रशक्तानामिति। भोगैश्व
र्ययोः प्रशस्तानां अभिनिविष्टानां तथा पुष्पितया वाचाश्च पद्वतं। आकृष्टं चेतीयेषां तेषां समाधिश्चित्तैकाग्रं
परमेश्वरैकाग्र्यमुखत्वं तस्मिन्निश्चयात्मिका बुद्धिर्न विधीयते कर्मकर्तृरिप्रयोगो नोत्पद्यत इत्यर्थः॥४४॥ १ २०

ननु च यदि स्वर्गादिकं परं फलं न भवति तर्हि किमिति वेदैस्यत्साधनतया कर्मणि विधीयते तत्राह। त्रैगुण्य
विषया इति। त्रिगुणात्मकाः सकामा येऽधिकारिस्तौ णो विषयास्तेषां कर्मफलसंबन्धं प्रतिपात्त्वा वेदास्त्वं तु नि
स्त्रैगुण्यो निःकोमो भव॥ तत्रोपायमाह निर्वन्दः। सुखदुःखशो तोष्मादिषु गलानिर्वन्दानि तद्वद्विहितो भव॥
तानि सहसेत्यर्थः। कथमित्यत्राह नित्यसत्त्वस्यः। सत्त्वैर्यमवलंबेत्यर्थः। तथानियोगिज्ञेयः। अत्राप्तसीका।

त्रैगुण्यविषया वेदानिस्त्रैगुण्यो भवाकुर्न॥ निर्वन्दो नित्यसत्त्वस्यो नियोगिज्ञेयश्चात्मवान्॥४५॥

रीयोगः प्राप्तपालनं ज्ञेयः। तद्विहितश्चात्मवान्। अत्र प्रमत्तः। न हिर्वन्दः। कुलस्य योगिज्ञेयमव्यावृत्तस्य च प्रमादिनः।
त्रैगुण्यातिक्रमसंभवतीति॥४५॥ ननु वेदोक्तानां फलपरित्यागेन निःकामतयेष्वरागध्यानविषया व्यवसा
त्मिका बुद्धिः केषुचिरेवेत्याशंक्याह। यावानर्थ इति॥ उदकं पीयते तस्मिन्निद्रापानं वा पीकृमादितस्मिन्सज्योद
कं एकत्र कृत्वा स्यात्संभवात् तत्र परिश्रमणो न विभागश्चोयावात्स्वानपानादिरर्थः। प्रयोजनं भवति तावात्स

वैषिद्यः सर्वतः संज्ञतोदके महाहृदये कत्रेव यथा भवति । एवं यावान् सर्वेषु वेदेषु वेतनं तत्कर्मफलरूपो यस्तावा-
न्सर्वोपि विज्ञानतोच्यवसायात्मिका बुद्धि युक्तस्य ब्राह्मणस्य ब्रह्मनिष्ठस्य भवत्येव ब्रह्मानंदेऽनुज्ञानं दानां मन्त्रभूत-
त्वात् एतस्मैवानंदस्यान्यानि भूतानि मावाप्तुं जीवन्तीति श्रुतेः । तस्मादियमेव सुबुद्धिरित्यर्थः ॥ ४६ ॥ तर्हि सर्वकर्म-
फलानि परमेश्वरा राक्षसादवभेविष्यंतीत्यभिधाय प्रवर्ततेत्याशंक्याह ॥ कर्मण्येवेति ते तव तत्त्वज्ञानार्थिनः क-

यावानर्थोऽदयो ते सर्वतः संज्ञतोदके ॥ तावान् सर्वेषु वेदेषु ब्राह्मणस्य विज्ञानतः ॥ ४६ ॥ कर्मण्येवा-
धिकारस्ते मा फलेषु कदाचन ॥ मा कर्मफलहेतुर्भूर्माते संगोस्तु कर्माणि ॥ ४७ ॥ कर्मण्येवाधिकारः कात-
त्फलेषु बंधहेतुघानधिकारः कामो मास्तु ॥ ननु कर्माणि कृते तत्फलं स्यादैव भोजने कृते तत्प्रिवदित्याशंक्या-
ह ॥ मा कर्मफलहेतुर्भूः कर्मफलं प्रवृत्तिहेतुयस्य तथा भूतो मा भूः कामितस्मै वस्वर्गो दिनियो ज्यविशेषवत्ते स फ-
लत्वादनतिकामितं फलं न स्यादिति भावः ॥ अतएव फलं बंधकं भविष्यतीति न याद कर्माणि कर्मकरणे पितवसंगो-
निशमास्तु ॥ ४७ ॥ ॥

किं तर्हि योगस्य इति योगः परमेश्वरैकपरता तत्र स्थितः कर्माणि कुरु ॥ तथा संगं कर्तृत्वाभिनिवेशं त्यक्त्वा
केवलमीश्वराश्रयेणो व कुरु तत्फलस्यापि ज्ञानस्य सिद्धिसिद्धौ समो भूत्वा केवलमीश्वराश्रयेणैव कुरु ॥ यत्
एवं भूतं समत्वं मेव योग उच्यते ॥ सद्धिः चित्रसमाधानरूपत्वात् ॥ ४८ ॥ काम्यं तु कर्म निःकृष्टमित्याह ॥ हरे-
णोति बुद्ध्या व्यवसायात्मिकया कृतः कर्मयोगो बुद्धियोगः ॥ बुद्धिसाधनभूयो वा तस्मात्सकाशादत्यक्ता-
तो

योगस्याः कुरु कर्माणि संगं त्यक्त्वा धनं जय ॥ सिद्धसिद्धौः समो भूत्वा समत्वं योग उच्यते ॥ ४८ ॥
हरेण ह्यवरं कर्म बुद्धियोगाद्धनं जयं ॥ बुद्धौ शरणं मच्चिच्छेदपणाः फलहेतवः ॥ ४९ ॥

म्यं कर्म हरेण वरं न्युत्पंतमपहृष्टं ॥ हियस्मादेवं तस्माद्बुद्धौ ज्ञाने शरणं न्याश्रयं कर्मयोगं च निच्छ-
नुतिष्ठ ॥ यथा ॥ बुद्धौ शरणं ज्ञानात्तारमीश्वरं न्याश्रयेत्यर्थः ॥ फलहेतवस्तु स कामानराः रूपणादीनाः
यो वै तदक्षरमविदित्वा गाग्यस्या ह्यत्रो कातप्रेतिसकृपणा इति श्रुतेः ॥ ४९ ॥

बुद्धियोगयुक्तस्तु श्रेष्ठ इत्याह । बुद्धीति । सुकृतं सगादिप्रापकं दुःकृतं निरयप्रापकं ते उभे इहे वजा ।
नानि परमेश्वरप्रसादेन जहाति त्यजति ॥ तस्माद्योगाय तदर्थाय कर्मयोगाय युज्यस्व घटस्व ॥ यतो
योगः कर्मसु कौशलं बंधकामामपि तेषामिष्टराधनेन मोक्षपरत्वसंपादनं चातुर्यं स एव यो

बुद्धियुक्तो जहातीह उभे सुकृतदुःकृते ॥ तस्माद्योगाय युज्यस्व योगः कर्मसु
कौशलं ॥ ५० ॥ कर्मजं बुद्धियुक्ता हि फलं त्यक्त्वा मनोषिणः ॥ जन्मबंधविनिर्मु
क्ताः पदं गच्छन्त्यनामयं ॥ ५१ ॥

गः ॥ ५० ॥ कर्मणा मोक्षसाधनं त्वप्रकारमाह ॥ कर्मेति ॥ कर्मजं फलं त्यक्त्वा केवलमिष्टरा
धनार्थं कर्मकुर्वन्नामोषिणो ज्ञानिनो भूत्वा जन्मरूपेण बंधनेन विनिर्मुक्ताः संतोऽनाम
सर्वोपद्रव रहिते विद्वदोः पदं मोक्षारख्यं गच्छति ॥ ५१ ॥

कदा तत्पदमहं संप्राप्स्यामीत्यपेक्षायामाह ॥ यदेति ॥ आभ्यां ॥ मोक्षो देहादिष्वात्मबुद्धिः ॥ तदेव क
जिह्वंगहनं विदुरित्यभिधानेन तत्प्राप्त्यर्थः ॥ एवं परमेश्वरराधने क्रियमाणं यदा तत्प्रसादेन
तव बुद्धिर्देहाभिमानजज्ञानमीहमयंगहनंदुर्गे विशेषेणातितरिष्यति ॥ तदा श्रोतव्यं श्रुतस्य
चार्यस्य निर्वेदं वेदं राग्यंगं तासि ॥ तयोस्तु पादयत्वेन जिज्ञासां न करिष्यसीत्यर्थः ॥ ५२ ॥ ततश्च श्रुताति

यदा ते मोक्षकलिलं बुद्धिर्व्यतितरिष्यति ॥ तदा गतासि निर्वेदं श्रोतव्यं श्रुतस्य च ॥ ५२ ॥

श्रुतिविप्रतिविद्धिं प्रायदास्यास्पतिनिश्चया ॥ इत्यरेव चला बुद्धिस्तदा योगमवाप्स्यति ॥ ५३ ॥

श्रुतिमिदं नालौकिकं वेदिकार्यं श्रवणं विप्रतिपन्ना हतः ॥ पूर्वं विद्धि प्राप्तं तव बुद्धिर्दासमाधी
स्यास्पतिरसमाधीयते चित्रस्मिन्निति समाधिः परमेश्वरस्तस्मिन्निश्चया विषयांतरैरनाह
यः त एवाचलाभ्यासपटुत्वेन तत्रैव स्थिरावसती तदा योगं योगफलं तत्त्वज्ञानमवाप्स्यति ॥ ५३ ॥

पूर्वस्योक्तीकस्यात्मतत्त्वज्ञस्य जज्ञां जिज्ञासु रजुन उवाच ॥ स्थितप्रज्ञस्येति ॥ स्वाभाविके समाधौ स्थितः
 स्यात्त एव स्थितिर्ज्ञेयं उच्यते ॥ अत्र प्रज्ञा बुद्धिरस्य तस्य का भाषा भाष्यते ॥ न येति भाषा लक्षणा मिन्या वक्तेन
 लक्षणो न स्थितप्रज्ञ उच्यते इत्यर्थः ॥ तथा स्थितधीः कथं भाषणा समं वृत्तनं कुर्यादित्यर्थः ॥ ५४ ॥ अत्र च
 यानि साधकं स्य तान साधनानि तान्येव स्वाभाविकानि सिद्धस्य जज्ञां नि कथय त्रे वां तरगा निज्ञा नसा ॥

अर्जुन उवाच ॥ स्थितप्रज्ञस्य का भाषा समाधिस्पस्य केशव ॥ स्थितधीः किं प्रभाषेत किमासीत् वृजे न किं ॥ ५४ ॥
 श्रीभगवानुवाच ॥ प्रजहाति यदा कामास्तवति पार्थ मत्तो गतात् ॥ आत्मन्येवात्मना तुष्टः स्थितप्रज्ञस्तदोच्यते ॥ ५५ ॥

धना न्याह ॥ यावदध्याय समाप्तिः ॥ तत्र प्रथमप्रश्नस्योत्तरं प्रदातीति द्वाभ्यां ॥ श्रीभगवानुवाच ॥ मनसि
 स्थिता न कामा न यदा प्रकर्षेण जहाति ॥ त्यागे हेतुः ॥ आत्मन्येव स्वस्मिन्नेव परमानंदरूपे आत्मना स्वयमेव तु
 दृष्टिश्चात्मारामः सत् ॥ यदा ह्यनुविषयाभिजातव्यजति ॥ तदा तेन लक्षणो न मुनिः स्थितप्रज्ञ इत्युच्यते इत्यर्थः ॥ ५५ ॥

किंच ॥ दुःखेति ॥ दुःखेषु प्राप्तेषु चिन्नुद्धिग्रमस्तु मितं मनीयस्य सः सुखेषु विगतास्तदहायस्य सः
 तत्र हेतुः ॥ वीतान्त्रपगतभयक्रोधायस्मात् तत्र रागः प्रीतिः समुनिः स्थितधीः स्थितप्रज्ञ इत्युच्यते
 ५६ ॥ कथं भाषेते त्यस्योत्तरमाह ॥ यदिति ॥ यः सर्वत्र पुत्रमित्रादिषु अपि च न भिस्नेहः स्नेहश्च्युत्यः प्र
 त एव वा चित्तानुवृत्त्या तत्र ह्युभं च नुकूलं प्रायना भिनंदति न प्रशंसति ॥ अशुभं प्रति कूलं प्राप्य न

दुःखेषु नुद्धिग्रमनाः सुखेषु विगतस्तदः ॥ वीतरागभयक्रोधः स्थितधीर्मुनिरुच्यते ॥ ५६ ॥
 यः सर्वत्रानभिस्नेहस्तत्राप्यशुभाशुभं ॥ नाभिनंदति न द्वेष्टि तस्य प्रज्ञा प्रतिष्ठिता ॥ ५७ ॥

द्वेष्टिनं निंदति ॥ किंतु ॥ केवलमुदासीन एव भाषते ॥ तस्य प्रज्ञा प्रतिष्ठितेत्यर्थः ॥ ५७ ॥ किंच ॥ यदेति
 यदा चायं योगीन्द्रिया येभ्यः शब्दादिभ्यः सकाशां दिन्द्रियादिसंहरते प्रत्याहरति च नाया ॥ सेनसा
 हारे दृष्टांतः ॥ अंगानि करचरणादीनि कूर्मो यथा स्वभावेनैवाकर्षति तद्वत् ॥ ५८ ॥ ननु तेन्द्रिया

राणां विषयेषु प्रज्ञस्य जज्ञराणां भवितुमर्हति जज्ञराणां मातुराणां सुपवासपराणां च विषयेषु प्रज्ञत्वे रवित्री
षात्तत्राह ॥ विषया इति ॥ इन्द्रियैर्विषयाणां मातुराणां ग्रहाणां मातुराः ॥ निराहस्येन्द्रियैर्विषयग्रहा
णामकुर्वन्ती देहिनी देहाभिमानिनोऽज्ञस्य विषया विनिवर्तते ॥ तदनुभावी निवर्तते इत्यर्थः ॥ किंतु

यदा संहरते चायं कूर्मोऽङ्गानी वसवश्चाः ॥ इन्द्रियाणां प्रियार्थेभ्यस्ते प्रज्ञा
प्रतिष्ठिता ॥ ५८ ॥ विषया विनिवर्तन्ते निराहारस्य देहितः ॥ रसवज्जं रसोप्यस्य प
रं दृष्ट्वा निवर्तते ॥ ५९ ॥ ॥

रसो रागो भिजाषस्तु न निवर्तते इत्यर्थः ॥ रसोऽपि रागोऽपि परमात्मानं दृष्ट्वा स्मितप्रज्ञस्य सती
निवर्तते ॥ नश्यतीत्यर्थः ॥ यदा निराहारस्योपवासपरस्य विषयाः प्रायशो विनिवर्तन्ते ह्युक्तं सन्तप्रस्य
शब्दस्य शब्दपेक्षाभावात् परंतु रसवज्जं रसापेक्षा तु न निवर्तते इत्यर्थः ॥ शेषसमानम् ॥ ५९ ॥ ॥

इन्द्रियसंयमं तु विना स्मितप्रज्ञता न संभवति ॥ अतः साधका वस्यायां तत्र महान् प्रयत्नः कर्तव्य इत्या
ह ॥ यततो ह्यपीति श्रान्ता ॥ यततः मोक्षे प्रयतमानस्यापि विपश्चितो विवेकिनोऽपि मन इन्द्रियाणि व
जातहरन्ति यतः ॥ प्रमाथीनि प्रमथनशीला निप्रहो भक्तानि ॥ ६० ॥ युक्ती योगीता न इन्द्रियाणि संयम्य

यततो ह्यपि कौंतेय पुरुषस्य विपश्चितः ॥ इन्द्रियाणि प्रमाथीनि हरन्ति प्रसंभं मनः ॥ ६० ॥
तानि कर्वाणि संयम्य युक्त आसीत मत्परः ॥ वशं हि यस्येन्द्रियाणि तस्य प्रज्ञा प्रतिष्ठिता ॥ ६१ ॥
ध्यायतो विषयान्पुंसः संगतोऽप्यजायते ॥ संगतस्य जायते कामः कामाकूक्षो भिजायते ॥ ६२ ॥

मत्परः सन्नासीत यस्य वशं वशवर्त्तानि ॥ एतेन कथमासीतेति प्रश्नस्य वशीकृतेन्द्रियः सन्नासी
तेत्युक्तं तत्रैव मुक्तं तत्रैव मुक्तं भवति ॥ ६१ ॥ बाह्येन्द्रियसंपादनाभावे दोषमुक्ता मनः संयमाभावे दोषमाह
ध्यायत इति ॥ श्रान्ता ॥ गुणबुद्ध्या विषयान् ध्यायतः पुरुषस्य तेषु संगश्चासक्तिर्भवति ॥ आस

क्त्वा च तेषां धिक् कः कामो भवति कामाच्च कं न चित् प्रतिहता त्को धो भवति ॥ ६२ ॥ किंच ॥ क्रोधादिति
क्रोधात्संमोहः कायकायविवेकाभावः ॥ ततः शास्त्राचार्योपदिष्टार्थस्मृतेर्विभ्रमो विचलनं विभ्रंशः
ततो बुद्धेश्चैतनायानाशः दृष्टादिष्वभिभवस्ततः प्राणव्यतिमृतस्तुल्यो भवति ॥ ६३ ॥ नन्विन्द्रिया
णां विषयप्रवणस्वभावानां निरोद्धुमशक्यत्वादयं दोषो दुःपरिहर इति स्पष्टं तत्र तत्कथं स्यादित्याशं

क्रोधाद्भवति संमोहः संमोहात् स्मृतिविभ्रमः ॥ स्मृतिभ्रंशा बुद्धिनाशो बुद्धिनाशाद्विचलनव्यति ॥ ६३ ॥
रागद्वेषवियुक्तैस्तु विषयानिन्द्रियैश्चरन् ॥ आत्मवर्ज्ये विधेयात्मा प्रसादमधिगच्छति ॥ ६४ ॥

क्याह ॥ रागेति ॥ द्वाभ्यां ॥ रागद्वेषरहिते विगतदोषे इन्द्रिये विषयांश्चरन् मुंजानीपि प्रसादं प्राप्तिं प्रा
प्नोति ॥ रागद्वेषरहित्यमेवाह ॥ आत्मनो मनसो वर्ज्ये विधेयो वशवर्त्तन् आत्मा मनो यस्येति ॥ अने
नेव कथं वर्ज्ये तमुं जीतेत्यस्य चतुर्थप्रश्नस्य ॥ स्वाधीनैरिन्द्रियैर्विषयानधिगच्छतीत्युत्तरमुक्तं भवति ॥ ६४ ॥

प्रसादे सति किं स्यादित्यत्राह ॥ प्रसाद इति ॥ प्रसादे सति सर्वदुःखनाशस्ततश्च प्रसन्नचेतसो बुद्धिः
प्रतिष्ठिता भवतीत्यर्थः ॥ ६५ ॥ इन्द्रियस्यैह निग्रहस्य स्पष्टं तत्र तासां धनत्वं व्यतिरेकमुखे नीपपादय
ति नास्तीति ॥ अयुक्तस्यावशीकृते न स्पनास्ति बुद्धिः शास्त्राचार्योपदेशाभ्यामात्मविषया बुद्धिः प्रज्ञे

प्रसादे सर्वदुःखानां हानिरस्योपजायते ॥ प्रसन्नचेतसो ह्याशु बुद्धिः पर्यवति ॥
इति ॥ ६५ ॥ नास्ति बुद्धिरयुक्तं न चायुक्तस्य भावना ॥ न चाभावयतः प्राप्ति
रज्ञातस्य कुतः सुखं ॥ ६६ ॥

वनीषपद्यते ॥ कुतस्तस्य प्रतिष्ठावात्त किंत इत्यत्राह ॥ न चायुक्तस्य भावना ध्यानं भावनया हि बु
द्धेरात्मनि प्रतिष्ठा भवति सा चायुक्तस्य यती नास्ति ॥ न चाभावयतः ॥ आत्मध्यानमकुर्वतः प्रा
प्तिः ॥ आत्मनि चित्तीपपरम इति ॥ अज्ञातस्य कुतः सुखं संमोहानंद इत्यर्थः ॥ ६६ ॥

नास्ति बुद्धिरयुक्तस्येत्यत्र देवमाह ॥ इन्द्रियाणामिति ॥ इन्द्रियाणामवशीकृतानां सैवं विषयेषु चरतां मध्ये यदेवं कर्मिन्द्रियं मनो नु विधीयते ॥ अत्र वशीकृतं स हिन्द्रियेण सह गच्छति तदेवं प्रियमस्य मनसः पुरुषस्य वा प्रज्ञां हरति विषयविद्विषां करोति किमु तत्र कं व्यं बहूनि प्रज्ञां हरति ॥ यथा प्रा

॥ इन्द्रियाणां हि चरतां यन्मनो नु विधीयते ॥ तदस्य हरति प्रज्ञां वायुर्न विमिवानसि ॥

॥ ६७ ॥ तस्माद्यस्य महाबाहो निगृहीतानि सर्वशः ॥ इन्द्रियाणां प्रियार्थेषु सस्य प्रज्ञा प्रतिष्ठिताः ॥ ६८ ॥

मन्त्रस्य कर्मधारस्य नां वायुः पुरुषस्य वासुसमुद्रे सर्वतः परिभ्रमयति ॥ तद्वत् ॥ ६७ ॥ इन्द्रियसंयमस्य स्थितप्रज्ञत्वसाधनत्वं लक्षणत्वं चोक्तमुपसंहरति ॥ तस्मादिति ॥ प्रतिष्ठिता भवतीत्यर्थः ॥ लक्षणत्वोपसंहारे तस्य प्रज्ञा प्रतिष्ठिता ज्ञातव्येत्यर्थः ॥ महाबाहो इति संबोधयन् वैरिति ग्रहे समर्थस्य तवात्रापि सामर्थ्यं भवेदिति सूचयति ॥ ६८ ॥ ॥

ननु न कश्चिदपि प्रसुप्तश्च दर्शनादिव्यापारः शून्यः सर्वात्मनानि गृहीतैर्द्रियो लोके दृश्यते ॥ अतो संभावितमिदं लक्षणमित्याशंकाह ॥ यानि शोति ॥ सर्वेषां भूतानां यानि शानि शो वनि शाश्चात्मनिष्ठाश्चात्मानान्धाता हतमतीनां तस्यां दर्शनादिव्यवहाराभावात् ॥ तस्यामात्मनिष्ठायां संयमी विगृहीतैर्द्रियो जागति प्रिति बुध्यते ॥ यस्यां तु विषयतिष्ठायां भूतानि जाग्रति प्रिति बुध्यते ॥ साश्चात्मतत्त्वं पश्यतो मुने निशा ॥ तस्यां दर्श

यानि शा सर्वभूतानां तस्यां जागति संयमी ॥ यस्यां जाग्रति भूतानि सानि शा पश्यतो मुनेः ॥ ६९ ॥ अत्र पूर्वमाह मन्त्रप्रतिष्ठं समुद्रमापः प्रविशंति यद्वत् ॥ तद्वत् कामाये प्रविशंति सर्वे स ज्ञानि मा प्रीति न कामकामी ॥ ७० ॥

नादिव्यापारस्तस्य नास्तीत्यर्थः ॥ एतदुक्तं भवति यथा दिवांधाना मुलुकादीनां रात्रावेव दर्शनं न तु दिवसे ॥ एवं ब्रह्मज्ञस्योन्मीलिता हस्यापि ब्रह्मण्येव दृष्टिर्बुधविषयेषु ॥ अतो नासंभावितमिदं लक्षणमिति ॥ ६९ ॥ ननु विषयेषु दृष्ट्वा वेकयमसीतान् संकं इत्यपेक्षायामाह ॥ आपूर्यमाणमिति ॥ नाना यदीभिरापूर्यमाणमपि च

चलप्रतिष्ठंश्चनतिक्रान्तमयदिमेवसमुद्रं पुनरप्यात्माप्यपोययाप्रविशंति॥ तथाकामाविषयायमुनिमं-
तदृष्टिभोगैरविक्रियमारागमेवप्रारब्धकर्मभिराजिज्ञासंतःप्रविशंतिकैवल्यंप्राप्नोति॥ ननुकामकामीभो-
गकामनाशीलः॥१०॥ यस्मादेवंतस्मादेवंविहायेतिप्राप्तानकामानविहायत्यक्तोपेक्ष्यप्रार्थयन्निष्ठहो-
यतीनिरहंकारःश्चतएवजोगसाधनेषुनिर्ममःसन्नंतदृष्टिर्भूत्वायश्चरतिप्रारब्धवशेनभोगानभुंक्तेयत्रकुत्रा-
विहायकामान्यःसवन्निर्मांश्चरतिनिष्ठहः॥ निर्ममोनिरहंकारःसंशान्तिमधिगच्छति॥११॥ एषावासीस्मि-
तिःपार्थनेनांप्राप्यविमुह्यति॥ स्थित्वास्यामंतकाजेपिब्रह्मनिर्वाणमृच्छति॥१२॥
पिगच्छतिवासांशान्तिंप्राप्नो-
ति॥१३॥ उक्तंज्ञाननिष्ठास्तुबुधुपसंहरति॥ एषेति॥ ब्रह्मास्मिनिःब्रह्मज्ञाननिष्ठाएषावद्विधा॥ एतौपरमेशु-
राधनेनविशुद्धांतःकरणःपुमान्प्राप्यनमुह्यतिपुनःसंसारमोहंनप्राप्नोति॥ यतोंकोतेलेपिसुत्युसमयो-
पिह्यस्यांहरामात्रमपिस्थित्वाब्रह्मविमर्शांजयमृच्छतिप्राप्नोतिकिंपुनर्वक्तव्यंवाक्यमारम्यस्थित्वाप्राप्नोतीति॥१४॥

इतिश्रीभगवद्गीतासूबोधिन्यांटीकायांश्रीधरस्वामिविरचितायां नामद्वितीयोऽध्यायः॥२॥ श्रीकप-
कनियग्रंथःसांख्ययोगोपदेशतः॥ उक्तं हाराजुर्नैनंकेसकृदप्रःशरणंमम॥१॥ एवंतावदशौ-
च्यानत्वशोचस्त्वमित्यादिनाप्रथमंमोहसाधनत्वेनदेहात्मविवेकबुद्धिरुक्ता॥ तदनंतरमेषांते-
इतिश्रीभगवद्गीतासूत्रनिषत्सुब्रह्मविद्यायांयोगशास्त्रेश्रीकृष्णार्जुनसंवादेसांख्य-
योगोद्वितीयोऽध्यायः॥२॥ अर्जुनउवाच॥ ज्यायसीचेत्कर्मणस्तेमताबुद्धिर्जनार्दन॥
तत्किंकर्माणिघोरेमांनियोजयसिर्केशव॥१॥

मिहितासांख्येबुद्धियोगेतिमाशृण्वत्यादिनाकर्मचोक्तनचतयीगुणप्रधानभावः॥ स्पष्टं द-
र्शितः॥ तत्रबुद्धियुक्तस्यस्थितप्रज्ञस्यनिःकामत्वनिर्वाणत्वनिर्हंकारत्वाद्यनिधानादेशावा-
ह्योस्थितिःपार्थेतिसप्रशंसमुपसंहाराच्चबुद्धिकर्मणोर्मध्येबुद्धेःश्रेष्ठंभगवतोभिमतंमत्वनो-

कुन उवाच ॥ ज्यायसी चेदिति ॥ कर्मिणः सकाशात् मोक्षांतरंगत्वेन बुद्धिर्ज्यायसी अधिकतरा
 स्याच्चेन्न वसंमता तर्हि कामयं तस्माद्युध्यस्वेति तस्मादुत्तिष्ठेति च वारं वारं वदन् धीरे हि सात्मा
 के कर्मणि मां नियोजयैसि प्रवर्तयसि ॥ २ ॥ ननु धर्मादियुद्धात्ते यो म्यत्तज्ञत्रियस्य न विद्यत इत्या
 दिना कर्मणि पि श्रेष्ठत्वमुक्तमेवेत्याशंक्याह ॥ व्यामिश्रेणीति ॥ कचित्कर्म प्रशंसा कचित् तत्ता
 व्यामिश्रेणीव वाक्येन बुद्धिर्मोहयसी वमे ॥ तदेकं वदन् निश्चित्य येन श्रेयो हमाप्नुयान् ॥ २ ॥

न प्रशंसेत्येवं व्यामिश्रं संदेहोत्पादकमिव यदा क्यं तेन बुद्धिं मतिमुभयत्र दोषा यितां कुर्वन् मो
 हयसीव ॥ परमकारुणिकस्य तव मोहकत्वं नास्मेव ॥ तथा पि श्रेया ममेव माभाति ॥ अत्र उभ
 योर्मध्ये यद्भ्रंतदेकं निश्चित्य वदेति ॥ यद्वा ॥ इह मेव श्रेयः साधनमिति ॥ निश्चित्य येनाशुचि
 तेन श्रेयो मोक्षमाप्नुयां प्राप्स्यामि तदेकं च वदेत्यर्थः ॥ २ ॥ ॥

अत्रोत्तरं श्रीभगवानुवाच ॥ लोकेस्मिन्निति ॥ अयमर्थः ॥ यदि मया परस्परनिरपेक्षं मोक्षसा
 धनत्वेन कर्मज्ञानयोगरूपं निष्ठाद्यमुक्तं स्यात्तर्हि तदुभयोर्मध्ये यद्भ्रंतदेकं वदेति त्वदीयप्रश्नः
 संगच्छेत ॥ ननु मया तथोक्तं ॥ किंतु ॥ चाभ्यां ॥ मेकैव बुद्धिनिष्ठोक्ता गुणप्रधानभूतयोस्तयोः ॥ स्वा
 तंत्र्यानुपपत्तरेकस्यैव प्रकारभेदमात्रमधिकारभेदेनोक्तमिति ॥ अस्मिन् शुद्धाशुद्धांतः कर

श्रीभगवानुवाच ॥ लोकेस्मिन् द्विविधा निष्ठा पुरा प्रोक्ता मया तव ॥ ज्ञानयोगेन सांख्या
 नां कर्मयोगेन योगिनां ॥ ३ ॥ एतयादिविधे लोके अधिकारि जने द्वे विधे प्रकारे यस्याः सा
 द्विविधा निष्ठा मोक्षपरता ॥ पुरा पूर्वध्याये मया सर्वज्ञेन प्रोक्ता स्पष्टमेवोक्ता ॥ प्रकारद्वयमेवौप
 निर्दिशति ॥ सांख्यानां शुद्धांतः ॥ करणानां ज्ञानभूमिकामानुरूपा नां ज्ञानपरिपाकायं ज्ञान
 योगेन ध्यानादिना निष्ठावृत्तपरोक्षानि सर्वाणि संयम्य युक्त आसीत मत्पर इत्यादिना सांख्यभू

मिकामाकुरुदृष्टांतुः करणशुद्धिद्वारा तदागेहायंति दुपायभूतकर्मयोगाधिकारिणां यो-
गिनां कर्मयोगेन निष्ठोक्ताधर्म्याद्युदाहृत्यो न्यतस्तत्रियस्य न विद्येत इत्यादिना ॥ अतएव चि-
त्तशुद्धिशुद्धिरूपावस्थाभेदे नैव विविधापि निष्ठोक्ता एषा ते निहिता सांख्ये बुद्धियोगो विमांशु ए-
इति ॥ ३ ॥ अतः सम्यक् चित्तशुद्ध्या ज्ञानोत्पत्तिर्यवैतरेष्मांश्च मोदितानि कर्माणि कर्तव्यानि ॥

न कर्मणामनारंभा नैः कर्म्यं पुरुषोऽश्रुते ॥ न च संन्यसनादेव सिद्धिं समधिगच्छति ॥ ४ ॥

अन्यथा चित्तशुद्ध्याभावेन ज्ञानावुत्पत्तिरित्याह ॥ न कर्मणामिति ॥ कर्मणामनारंभादननुष्ठानात्
नैः कर्म्यं ज्ञानं नाश्रुतेन प्राप्नोति ॥ ननु च एतमेव प्रवृत्तिनी लोकमीशंतः प्रवृत्तं तातिसन्यासस्य मो-
क्षांगत्वाश्रुतेः ॥ संन्यासादेव मोक्षो भविष्यतीति किं कर्मभिरित्याशंकोक्तं ॥ न च चित्तशुद्धिर्विना क-
ता संन्यसनादेव ज्ञानमन्यासिद्धिमीहं समधिगच्छति प्राप्नोति ॥ ४ ॥

कर्मणां च संन्यासस्तेष्वनासक्तिमात्रेन तु स्वरूपेणादाक्यत्वादित्याह ॥ न हीति ॥ जातुकस्योचिदव-
स्थायां ज्ञानमात्रमपि कश्चिदपि ज्ञानी वा अतो वा कर्म कृतकर्मणि च कुर्वणो न तिष्ठति ॥ तत्र हेतुः
प्रकृतिजैः स्वभावजैः रागद्वेषादिभिर्गुणैः सर्वोपि जनः कर्मकायते कर्मणि प्रवर्त्यते अथवा ॥ अस-

न हि कश्चित् ज्ञानमपि ज्ञातुं तिष्ठत्यकर्मकृत ॥ कार्यते ह्यवशाः कर्मसर्वः प्रकृतिजैर्गुणैः ॥ ५ ॥ कर्मै-
न्द्रियाणिसंघम्य यश्चास्ते मनसा स्मरन् ॥ इन्द्रियायान्निमृतात्मा मिथ्याचारः स उच्यते ॥ ६ ॥ यस्त्वि-
न्द्रियाणि मनसानियम्यारभते कुरुन ॥ कर्मैन्द्रियैः कर्मयोगमेतत्क्रतुः स विशिष्यते ॥ ७ ॥ तत्रः स न ॥ ५ ॥ अतो
ज्ञं कर्मत्यागिनं निन्दति ॥ कर्मैन्द्रियाणीति वाक्यादयानीकर्मैन्द्रियाण्यपि निगृह्यते यो मनसा भगवा-
द्यानछलेन इन्द्रियायान्निविषयात् स्मरन्नास्ते ॥ अविशुद्धतस्या मनसः आत्मनि स्थेयं भावात्स मिथ्याचारः
कथं चारो दोषिकं उच्यते इत्यर्थः ॥ ६ ॥ एतद्विहातः कर्मकर्ता श्रेष्ठ इत्याह ॥ यस्त्विति ॥ यस्तु ज्ञानेन्द्रियाणि

मनसानियम्य इष्टप्रवणानि कृत्वा कर्मैर्द्विभेः कर्मरूपयोगमुपायमारभते अनुतिष्ठति ॥ असक्तः
फलाभिलाषरहितः स विशिष्यते विशिष्टो भवति चित्रशुद्धाज्ञानवान् भवतीत्यर्थः ॥ ७ ॥ यस्मात्
देवं तस्मान्नियतमिति ॥ नियतं नित्यं संधोपासनादिकुरु ॥ हियस्मादकर्मणाः अकरणात् सका
शात्कर्मज्यायः अधिकतरं ॥ अन्यथा अकर्मणाः सर्वकर्मभ्यन्यस्य तव शरीरनिर्वाहो न भवेत् ॥
नियतं कुरु कर्म त्वं कर्मज्या यो ह्यकर्मणाः ॥ शरीरयात्रापि च तेन प्रसिद्धेदकर्मणाः ॥ ८ ॥
यज्ञार्थात्कर्मणो न्यत्र लोको यं कर्म बंधनः ॥ तदर्थं कर्म कौंतेय मुक्तसंगः समाचरन् ॥ ९ ॥
संख्यास्तु सर्वमधिकमविधकत्वात्तत्कार्यमित्याहुस्तत्रिराकुर्वन्नाह ॥ यज्ञार्थादिति ॥ यज्ञेन विष्णुः ॥ य
ज्ञीवै विष्णुरिति श्रुतेः ॥ तदा राधनायात्कर्मणोऽन्यत्र तदेकं विना अयं लोकः कर्मबंधनः कर्ममिबध्येते
नन्वीश्वरा राधनाय नैति ॥ तस्मादर्थं विष्णुप्रीत्यर्थं मुक्तसंगः निःकामः स न कर्मसम्यगाचर ॥ ९ ॥

प्रजापतिवचनादपि कर्मकर्तृवैविशिष्ट इत्याह ॥ सहयज्ञा इति चतुर्भिः ॥ यज्ञेन सह वर्तते इति ॥
सहयज्ञाः ॥ यज्ञाधिकृताः ब्राह्मणाद्याः प्रजाः पुरासगादौ सृष्ट्या ब्रह्मा इदमुवाच ॥ अनेन यज्ञेन प्रस
विष्यध्वं प्रसवीहि वृद्धिः ॥ उन्नरोन्नराभिहृक्षिं लभध्वमित्यर्थः ॥ तत्र हेतुः ॥ राषयज्ञो वोयुष्माकं इष्टकाम
धुक ॥ इष्टात्कामान् दोष्माति तया अमी हमी गप्रदोस्तित्यर्थः ॥ अत्र च यज्ञेन हारणमावश्यककर्मपिल
सहयज्ञाः प्रजासृष्ट्या पुरोवाच प्रजापतिः ॥ अनेन प्रसविष्यध्वं प्रसवीहि वृद्धिः ॥ इष्टकामधुक ॥ १० ॥
देवान्भावयतानेन ते देवाभावयंतु वः ॥ परस्परं भावयंतः श्रेयः परमवाप्स्यथ ॥ ११ ॥
ज्ञायां ॥ काम्यकर्मप्रशंसा तु प्रकरणे असंगतापि सामान्येनाकर्मणाः कर्मश्रेष्ठमित्येतदर्थे त्यदोषः
१० ॥ कथमिष्टदोष्मायज्ञो भवेदिति च त्राह ॥ देवानिति ॥ अनेन यज्ञेन पूयं देवान्भावयता हविर्भा
गेः संवर्धयन् ॥ ते च वः पुष्मात्संवर्धयंतु ॥ एवमन्योन्यं संवर्धयतो देवास्तूयं च परस्परं श्रेयः अमी ह मर्थं प्राप्स्य
थ ॥ ११ ॥

एतदेवस्यष्टीकुर्वन्कर्मकिरणीदीपमाह॥ इष्टानिति॥ यज्ञेभाविताः संतो देवा ह्यष्टादिद्वारेण युष्म
भ्यो भोगान् दास्यन्ति हि॥ अतो देवैर्हर्तानि च दानेभ्यो देवेभ्यः पंचयज्ञादिभिरदत्त्वा प्रीयुर्न के सवुचो
ब्राह्मणेयः॥ १२॥ अतश्च यजंत एव श्रेष्ठानेन रा इत्याह॥ यज्ञशिष्टेति॥ वैश्वदेवादियज्ञावशि
ष्टान् भोगान् हि वी देवा दास्यन्ते यज्ञभाविताः॥ तैर्हर्तान्न प्रदायेभ्यो यो भुंक्ते स्तेन एव सः॥
१२॥ यज्ञशिष्टाग्निनः संतो मुच्यन्ते सर्व किंचिषेः॥ भुंजते ते त्वं पापाय पचं त्यात्मका
रणात्॥ १३॥

हं येऽग्रंति ते पंशुना कृतैः सर्वैः किंचिषे मुच्यन्ते॥ पंशुनाश्च स्मृता बुक्ताः कंडना पेषणा चुक्ताः
उदकं भी प्रमाजनी॥ पंचसूना गृहस्यस्यताभिः स्वर्गं न विंदति इति॥ ये च्चात्मनो भोजनाय मे
व पठेति॥ ननु वैश्वदेवाद्यर्थे ते पापादुराचाराश्च घमेव भुंजते॥ १३॥

जगच्चक्रप्रवृत्तिहेतुत्वादधिकर्मकत्वं व्यमित्याह॥ अत्रादिति त्रिभिः॥ अत्रात्पुंशुं कर्त्रीणि तत्पेरा
परिणतान् भूतात्पुत्यर्थे॥ अत्र स्य च संभवः पज्जन्यादृष्टेः स च पज्जन्यो यज्ञाभवति॥ स च यज्ञः का
र्मसंभूतः कर्मणा यजमानादिव्यापारेण सम्यग्रिष्यद्यत इत्यर्थः॥ अग्नौ प्रास्तादुतिः सम्यगा
दित्यमुपतिष्ठते॥ अपदिद्याजायते वृष्टिर्दृष्टे रन्नं ततः प्रजा इति स्मृतेः॥ १४॥ तथा कर्मब्रह्मोद्भवा
अत्राद्भवंति भूतानि पज्जन्यादन्नसंभवः॥ यज्ञाद्भवति पज्जन्यो यज्ञः कर्मसंभूतः॥ १४॥
कर्मब्रह्मोद्भवविधिब्रह्माह रसमुद्भवं॥ तस्मात्सर्वगतं ब्रह्म नित्यं यज्ञे प्रतिष्ठितं॥ १५॥
मिति॥ तच्च यजमानादिव्यापाररूपं कर्मब्रह्मोद्भवं विधि॥ ब्रह्म वेदस्तस्मात्प्रवृत्तं जानीहि॥ तच्च
ब्रह्म वेदारण्यं॥ अक्षरात्परब्रह्मणः समुद्भूतं विधिः अस्पृश्यमदभूतस्य निष्पृसितमेतदहं वेदो या
जुर्वेदः सामवेद इति श्रुतेः॥ यत एव अक्षरा देवयज्ञप्रवृत्ते रत्यंतं तस्याभिप्रेतो यज्ञः॥ तस्मात्सर्व

गतमप्यक्षरं ब्रह्म नित्यं सर्वदा यज्ञे प्रतिष्ठितं यज्ञे नीपाय भूते नु प्राप्यत इति यज्ञ प्रतिष्ठितमुच्यते ॥
उद्यमस्योसदालङ्घनीरिति वत् ॥ यद्वा ॥ यस्माज्जगत्सूक्तमूलं कर्म तस्मात्सर्वगतं मंत्राद्यैर्वादेः ॥
सर्वेषु भूताद्याख्यानादिषु गतं स्थितमपि वेदाख्यं ब्रह्म सदोपात्तं तात्पर्येण प्रतिष्ठितं ॥ अतो यो
ज्ञादिकर्म कर्तव्यमित्यर्थः ॥ १५ ॥ यस्मादेवं परमेश्वरेणोक्तं भूतानां पुरुषार्थसिद्धये कर्मादिचक्रं प्र
णवंप्रवृत्तिं चक्रं नानुवर्तयतीह यः ॥ अथायुरिन्द्रियाणामोमोघं पाथसंजीवति ॥ १६ ॥
वृत्तिं ॥ तस्माद्ब्रह्मा कुर्वती ह्येव जीवति मित्याह ॥ एवं प्रवृत्तिमिति ॥ परमेश्वरवाक्यभूता घेदाख्या
तद्वागोक्तेः पुरुषाणां कर्मणि प्रवृत्तिः ॥ ततः कर्मनिष्पत्तिस्ततः पर्जन्यस्ततोऽन्नं ततो भूतानि भूतानां च पुनः
तथैव कर्मप्रवृत्तिरित्येवं प्रवृत्तिं चक्रं यो नानुवर्तयति नानुतिष्ठति स अथायुः पाथं ह्यमोघं यस्या
स यतः इन्द्रियैर्विषयेषु वारमति ॥ नन्वाश्चराराधनार्थं कर्मणि ॥ अतोमोघं व्यर्थं संजीवति ॥ १६ ॥

तदेवं न कर्मणा मनारंभाद्वैः कर्ममित्यादिना च ज्ञस्यातः करणमुध्यर्थं कर्मयोगमुक्त्वा ज्ञानि
नः कर्मातिपयोगमाह ॥ यस्ति निद्राभ्यां ॥ आत्मन्येव रतिः प्रातिर्यस्य तस्यात्मन्येव तत्प्रः स्वानं
दातुं भवेन निर्वृतः ॥ अतएवात्मन्येव संतुष्टो भोगापेक्षारहिताय सा स्य कर्तव्यं नास्ति ॥ १७ ॥ तत्र
हेतुमाह ॥ नैव तस्येति ॥ कृतेन कर्मणा तस्यार्थः ॥ पुण्यं नास्ति न चाः कृतेन कर्मणेन कोपि प्रत्य
यस्त्वात्मरतिरेव स्यादात्मतत्प्रश्नमानवः ॥ आत्मन्येव संतुष्टस्तस्य कार्यं न विद्यते ॥ १७ ॥
नैव तस्य कृतेनार्थो नाकृतेनैव कर्मणः ॥ न चास्य सर्वभूतेषु कश्चिदर्थव्यपाश्रयः ॥ १८ ॥
वायो नास्ति ॥ निरहंकारत्वेन विधिनिषेधातीतित्वत्वात् ॥ तथापि तस्मात्तदेषां त्रिप्रियं यदेत
तन्मनुष्या विद्युदिति श्रुतेः ॥ मोक्षे देवकृतविषु संभवात्तत्परिहाराय कर्मभिर्देवाः सेव्या इत्याशा
क्योक्तं सर्वभूतेषु ब्रह्मादि स्यादवरां तेषु कश्चिदपि अर्थव्यपाश्रयः ॥ अर्थमोक्षे आश्रयणीयो स्य

नास्तीत्यर्थः॥ विद्याभावस्य श्रुत्यैवोक्तत्वात्॥ तथा च श्रुतिः॥ तस्मिन् देवाश्च नानृत्यादे-
 शतेऽन्वात्माहीषां संभवतीति हनेत्यवयवमप्यर्थः॥ देवाश्च पितृत्वस्य च श्रुत्यैव ब्रह्मता प्रतिबंधा-
 यने शतेन शकुवंतीति श्रुतेरर्थः॥ देवकृतास्तु विद्याः सम्यक् ज्ञानीत्यत्रैः प्रागेव॥ यदेतद्ब्रह्म
 मनुष्या विद्युस्तदेवां देवानां न प्रियमिति॥ ब्रह्मज्ञानस्यैवाप्रियत्वोक्त्या तत्रैव विष्णु कर्तृत्वस्य

तस्मादसक्तः सततं कायं कर्म समाचर॥ अज्ञात्वा च तैर्कर्मपरमाप्नोति पुरुषः॥ १७॥

सूचित्वात्॥ १७॥ यस्मादेवं भूतस्य ज्ञानिन एव कर्मानुषयो गो नान्यस्य तस्मात्वं कर्म किं वि-
 त्योह॥ तस्मादिति॥ असक्तः फलसंगरहितः स न कायं च वश्यं कर्तव्यं तया विहितं नित्यं नो-
 मित्रिकं कर्म संम्यगाचर॥ हियस्मादसक्तः कर्मचरत्पुरुषः परं मोक्षं विन्न श्रुतिज्ञानद्वारा-
 प्राप्नोति॥ १७॥ ॥

अत्र सदाचारं प्रमाणा यति॥ कर्मणो वेति॥ कर्मणो बह्वि पुरुषः परं मोक्षं श्रुत्वा स तः संसि-
 द्धिं सम्यक् ज्ञानं प्राप्नोति इत्यर्थः॥ यद्यपि त्वं सम्यक् ज्ञानिन मेवात्मानं मन्यसे तथापि कर्माचराणाम-
 प्रमेवेत्याह॥ लोकस्य संग्रहं सधर्मे प्रवर्तनं मया कर्मणि कृते जनः सर्वोपि करिष्यति॥ अन्यथा ज्ञानि-
 दृष्टान्तेनाद्यः कर्मत्यजत्पतेदित्येवं लोकं शरणमपिता वत्प्रयोजनं संपश्यन् कर्म कर्तुं मेवाहं सि-

कर्मणो बहिः संसिद्धिमाप्स्यता जनकादयः॥ लोकसंग्रहमेवापि संपश्यन् कर्तुं मेवाहं सि॥ २०॥ ॥

यद्यदाचरति श्रेष्ठं तत्र देवं तरो जनः॥ स यत्प्रमाणं कुरुते लोकस्तदनुवर्तते॥ २१॥ ॥

न तूक्तमित्यर्थः॥ २०॥ कर्म करणं लोकसंग्रहो यथा स्यात्तथाह॥ यद्यदिति॥ इतरः प्राकृतो जनो-
 पितृदेवाचरति॥ स श्रेष्ठो जमः कर्मशास्त्रं निवृत्तिशास्त्रं वा यत्प्रमाणं मन्यते तदेव लोकोप्यनु-
 सरति॥ अत्र चाहमेव दृष्टान्त इत्याह॥ विभिः॥ २१॥ ॥

न मे पाथेति ॥ हे पाथ मे कर्तव्यं नास्ति यत्त्रिषु लोकेषु प्राप्नोति तत्पाथं नास्ति तथा कर्मणि वर्तेत
मेव ॥ २२ ॥ अथ के रणे लोकस्य नाशं दृश्यति ॥ यदि ह्यहमिति ॥ जातुक राचिदपि अतं दितोऽनले
सः स न्यदि कर्मणि न वर्तेत तर्हि मेव वत्समागं मेनुष्याश्च नुवर्तते नुवर्तते रत्रित्यर्थः ॥ २३ ॥

न मे पाथेति कर्तव्यं त्रिषु लोकेषु किंचन ॥ नानवाप्तमवाप्तव्यं वर्तते च कर्मणि ॥ २२ ॥
यदि ह्यहं न वर्तेयं जातुकर्मण्यतं दितः ॥ मम वत्समागं मेनुष्याः पाथ सर्वशः ॥
२३ ॥ उत्सीदेयुरि मे लोकान् कुर्यात्कर्मचेदहं ॥ संकरस्य च कर्तव्या सुपहत्या मिमाः
प्रजाः ॥ २४ ॥

ततः किमत्राह ॥ उत्सीदेयुरिति ॥ उत्सीदेयुर्दमजीपेन नश्येयुः ॥ ततश्च वत्समागं संकरी भवेत्तस्याप्या
हमेव कर्तव्यं सर्वं ॥ एवमहमेव प्रजा उपहत्या मिलिनी कुर्यात् ॥ २४ ॥

तस्मादात्मविदापि लोकसंग्रहार्थं तत्कृपया कर्मकार्यमित्युपसंहरति ॥ सक्ता इति ॥ कर्मणि सा
क्ताः अग्निनिविष्टाः संतोऽज्ञायथा कर्म कुर्वन्ति ॥ असक्तः सन् विद्वानपि तथैव कुर्यात्तिलोकसंग्रहं
कर्तुमिच्छुः ॥ २५ ॥ ननु कृपया तत्त्वज्ञानमेवोपदेष्टुं युक्तं नेत्याह ॥ बुद्धिमेदयिति ॥ अज्ञाना मता एव कर्मसंगिनां

सक्ताः कर्मण्यविद्यां सोयथा कुर्वन्ति भारत ॥ कुर्याद्विद्यांस्तथाऽसक्तश्चिदा पुनिलोकसंग्रहं ॥ २५ ॥ ननु
बुद्धिमेदं जनयेदज्ञानं कर्मसंगिनां ॥ जीषयेत्सर्वकर्मणि विद्वानयुक्तः समाचरन् ॥ २६ ॥ कृतेः क्रिय
माणानि गुणैः कर्मणि सर्वशः ॥ अहंकारविमूढात्मा कर्ता हि मिति मन्यते ॥ २७ ॥ कर्मसिक्तानां प्रकृतिमोप
देशेन बुद्धिर्भेदमन्यथा त्वं न जनयेत् ॥ कर्मणि सक्ता शास्त्रं विद्वाननं न कुर्यात् ॥ अपि तु स्त्रीषयेत्सेवयेत् ॥ अ
ज्ञानं कर्मणि कार्येदित्यर्थः ॥ कथं युक्तः ॥ अविद्वान्भूत्वा स्वयमाचरन्सरबुद्धिवाजने कृते सति कर्मसु अ
ज्ञानि वृत्तेः ॥ ज्ञानस्य चाप्यपत्तेस्तोषा मुभयं शः स्यादिति भावः ॥ २६ ॥ ननु विदुषापि चेत्कर्म कर्तव्यं तर्हि वि

चदविदुषोः कोविशेष इत्याशंक्योभयोर्विशेषं दर्शयति प्रकृतेरिति ध्यायां प्रकृतेर्गुणैः कार्यैरिन्द्रियैः सर्व
प्रकारेण क्रिममाणामिषा विकर्माणि तान्यहमेव कर्तृकरोमीति मन्यते ॥ तत्र हेतुः ॥ अहंकारेण इन्द्रियादि
वात्मा ध्यासेन विमूढात्मा बुद्धिरस्य सः ॥ २५ ॥ विद्वांसु तथानमन्यत इत्याह ॥ तन्निति ॥ नाहं गुणात्मक इति

तत्त्वविदुमहाबाहो गुणकर्मविभागयो ॥ गुणागुणेषु वर्तते इति मत्वा न सज्जते ॥ २६ ॥ प्रकृतेः
गुणसंमूहाः सज्जन्ते गुणकर्मसु ॥ तानकृत्स्नविदो मंदानकृत्स्नविन्नविचालयेत् ॥ २७ ॥

गुणोभ्यश्चात्मनो विभागेन मे कर्माणि तिकर्मभ्योऽप्यात्मनो विभागस्तयोर्गुणकर्मविभागयो र्यस्तत्त्वं
वेत्ति स तु न सज्जते कर्तृत्वाभिनिवेशं न करोति ॥ तत्र हेतुः ॥ गुणा इन्द्रियाणि गुणेषु विषयेषु प्रवर्तन्ते ना
हमिति मत्वा ॥ २६ ॥ न बुद्धिर्भेदं जनयेदित्युक्तमुपसंहरति प्रकृतेरित्येव प्रकृतेर्गुणैः सत्त्वादिभिः संसृ
ताः संतो गुणैरिन्द्रियेषु तत्कर्मसु वसज्जन्ते तानकृत्स्नविदो मंदानकृत्स्नवित्सर्वज्ञो न विचालयेत् ॥ २७ ॥

तदेवं तत्त्वविदोऽपि कर्मकर्तृव्यं ॥ त्वं तु नाद्यापि तत्त्वविदः कर्मेव कुर्वित्याह ॥ मपि सवर्णाति ॥ सर्वा
णिकर्माणि मयि संन्यस्य समर्प्य ॥ अध्यात्मचेतसा च तयाम्यधीनो हं करोमीति दृष्ट्वा ॥ निराशीर्नि
कामः ॥ अतएव मत्कजसाधनं मदर्थमिदं कर्म त्येवं मम ता शून्यं श्रुत्वा ॥ विगतज्वरस्त्यक्तशोकश्च
मूलायुधसः ॥ ३० ॥ एवं कर्मावुष्ठाने गुणमाह ॥ ये मे मतमिति ॥ मद्योकोऽश्रद्धावंतो नः सूयतः ॥ ३१ ॥

मयि सर्वाणि कर्माणि संन्यस्या ध्यात्मचेतसां ॥ निराशीर्निर्ममो भूत्वा युध्यस्व विगतज्वरः ॥ ३० ॥
ये मे मतमिदं नित्यमनुतिष्ठन्ति मानवाः ॥ श्रद्धावंतो नु सूर्यतो मुच्यन्ते तेऽपि कर्मभिः ॥ ३१ ॥

स्वात्मकर्मणि प्रवर्तयति इति दोषदृष्टिमुक्त्वा तद्विषयमदीयं मतमिदमनुतिष्ठन्ति तेऽपि शर्तः ॥ सम्य
कज्ञानिवत्कर्मभिर्मुच्यन्ते ॥ ३१ ॥ विपक्षे दोषमाह ॥ ये त्वेति ॥ ये तु मे सममतं रोशूरायं कर्मक
र्तव्यमित्यनुशासनेऽन्यसूर्यतोऽपि पंतो नानुतिष्ठन्ति ॥ तानचेतसो विवेकशून्यात् ॥ अतएव सर्व

स्मिन् कर्मणा विद्म विषये यज्ञानं तत् विमूढान्नष्टात् विधि ॥३२॥ ननु तर्हि महाफलत्वादिन्द्रिया
णि निगूह्यनिःकामाः संतः सर्वेऽपि स्वधर्ममेव किन्नानुतिष्ठन्ति ॥ तत्राह ॥ सहशं चेति ॥ प्रकृतिः प्रा
चीनकर्मसंस्कारधीनः स्वभावः स्वस्याः स्वकीयायाः ॥ प्रकृतेः स्वभावस्य सहशमनुरूपमेव गु

ये त्वेतदभ्यसूयंती नानुतिष्ठन्ति मे मतं ॥ सर्वज्ञानविमूढांस्तान् विद्विष्यते न चेत्तसः ॥ ॥
॥३२॥ सहशं चेष्टते स्वस्याः प्रकृतेर्ज्ञानवानपि ॥ प्रकृतियान्तिभूतानिति ग्रहः किं करि
ष्यसि ॥३३॥ ॥

एतदोषज्ञानवानपि चेष्टते ॥ किंपुनर्वक्तव्यमज्ञश्चेष्टत इति ॥ यस्माद्भूतानि सर्वेऽपि प्राणिना
ः प्रकृतियान्तिभूतानुवर्तन्ते ॥ एवं च सति इन्द्रियनिग्रहः किं करिष्यति ॥ प्रकृतेर्बलिहृत्वादि
त्यर्थः ॥३३॥ ॥

नन्वेवं प्रकृत्यधीनैव चेत्पुरुषस्य प्रवृत्तिस्तर्हि विधिनिषेधवैयर्थ्यप्राप्तमित्याशङ्क्याह ॥ इन्द्रियस्येति इ
न्द्रियस्येति वासया प्रत्येकं सर्वेषां मिन्द्रियाणामित्युक्तं ॥ अथेति विषयेऽनुकूले रागः प्रतिकूलेर्द्वेष
श्चेत्येवं रागद्वेषौ व्यवस्थितौ न च वक्ष्यं भाविनौ ॥ ततश्च तदनुस्थाप्रवृत्तिरिति भूतानां प्रकृतिः तथा
पितयोर्वक्ष्यवर्तनमवेदिति शास्त्रेण नियम्यते ॥ हियस्मात्सुमुक्षोः सौपरिपंथिनो प्रतिपक्षौ ॥ अथ

इन्द्रियस्येन्द्रियस्यार्थे रागद्वेषौ व्यवस्थितौ ॥ तयोर्ब्रह्मा गच्छेत्तौ ह्यस्य परिपंथिनौ ॥३४॥
अथान्धमो विगुणः परधर्मात्स्वनुष्ठितात् ॥ स्वधर्मे निधनं श्रेयः परधर्मो भयावहः ॥३५॥

भावः ॥ विषयस्मरणादिनारागद्वेषावुत्पाद्या न वहितं पुरुषमनयेऽपि गंभीरस्त्री तद्वप्रकृतिबलान्न
प्रवर्तयति ॥ शास्त्रं तु ततः प्रागेव विषयेषु रागद्वेषप्रतिवचके परमेश्वरभजनोदो प्रवर्तयति ॥ ततश्च
गंभीरस्त्रीतः पातात्युर्वतावनाश्रित्यति नानर्थप्राप्नोतीति ॥३४॥ तदेवं स्वाभाविकोपश्लादिसहशंप्र

गीता० स०
३७

वृत्तिं त्यक्त्वा धर्मे प्रवृत्तिं तव्यमित्युक्तं ॥ तर्हि स्वधर्मस्य युद्धादेर्दुः स्वरूपस्य यथावत्कर्तुमशक्यत्वात् परधर्मस्य बाहिंसादेः सुकरत्वाच्च धर्मत्वाविशीषात् ॥ तत्र प्रवृत्तिर्तुमिच्छतं प्रत्याह ॥ श्रेयान् स्वधर्मेति ॥ किंचिदंगुदीनोपि स्वधर्मः श्रेयान्प्रशस्यतरः स्वनुष्ठितात् ॥ सर्वांगसंपूर्ण्यक्रितादपि परधर्मान्सकाशात् ॥ तत्र हेतुः ॥ स्वधर्मयुद्धादौ प्रवर्तमानस्य निश्चयं मरणमपि श्रेष्ठं स्वर्गादिसाधनत्वात् ॥ परधर्मस्तु परा

अर्जुन उवाच ॥ अथ केन प्रयुक्तोऽयं पापं चरति पुरुषः ॥ अत्र निष्पन्नपि बाह्येऽर्थे यवलादि विनियोजितः ॥ ३६ ॥

स्य भयावहः ॥ निषिद्धत्वेन नरकप्रापकत्वात् ॥ ३५ ॥ तयोर्न विना मागच्छेदित्युक्तं ॥ तदेतदशक्यं मात्मानोऽर्जुन उवाच ॥ अथ केनेति ॥ वृद्धिर्बन्धोऽवर्त्तोऽतो वाह्येऽर्थः ॥ हे वाह्येऽर्थः ॥ अतर्क्य रूपं पापं कर्तुमिच्छन्नपि केन प्रयुक्तः प्रेरितोऽयं पुरुषः पापं चरितिकामक्रीधो विवेकबलेन निरुन्धतोऽपि पुरुषस्य पुनः पापे प्रवृत्तिदृष्टानादन्योऽपि तयोर्मूलभूतः कश्चित्प्रवर्तको भवेदिति संभावनाया प्रश्नः ॥ ३६ ॥

३७

अत्रोत्तरं श्रीभगवानुवाच ॥ कामरागद्वेषादित्यस्तु यादृष्टो हेतुः रागः कामरागानुक्रोधोऽपि कामरागवरागवपूर्वत्वयोक्तः ॥ इन्द्रियस्येन्द्रियस्यार्थे इत्यत्र संत्यं नासीत तः पृथक् किंतु ॥ क्रोधोऽपि हि केनचित्प्रतिहतः क्रोधात्मना परिणामते ॥ अतः पूर्वपृथक् केनोक्रोपोऽपि क्रोधः ॥ कामजयश्च रागवक्रोधजयश्च इत्यभिप्रायेण कामैर्मैकं कृत्योच्यते ॥ रजोगुणात्समुद्भवतीति तथा ॥ अनेन सत्त्ववृद्ध्या रजसि ज्ञेयं

श्रीभगवानुवाच ॥ कामरागद्वेषादित्यस्तु यादृष्टो हेतुः रागः कामरागानुक्रोधोऽपि कामरागवरागवपूर्वत्वयोक्तः ॥ इन्द्रियस्येन्द्रियस्यार्थे इत्यत्र संत्यं नासीत तः पृथक् किंतु ॥ क्रोधोऽपि हि केनचित्प्रतिहतः क्रोधात्मना परिणामते ॥ अतः पूर्वपृथक् केनोक्रोपोऽपि क्रोधः ॥ कामजयश्च रागवक्रोधजयश्च इत्यभिप्रायेण कामैर्मैकं कृत्योच्यते ॥ रजोगुणात्समुद्भवतीति तथा ॥ अनेन सत्त्ववृद्ध्या रजसि ज्ञेयं

नाते सति कामोऽपि ज्ञायत इति सूचितः ॥ एवं कामं हृमोऽहमागविरिणं ॥ अयं च वक्ष्यमाणक्रमेण हंतव्य एव ॥ यतो नादौ सोऽहानेन संघातुं शक्य इत्याह ॥ महाशतः ॥ महदशतं यस्य दुःपूरं इत्यर्थः ॥ न वसांसा संघातुं शक्यः ॥ यतो महापाप्मा अत्युग्रः ॥ ३७ ॥ विधिः ३

कामस्य वैरिहं दृश्यति ॥ धुमेनेति ॥ यथा धुमेन सहजेन वह्निराव्रियते त्र्याह्नाद्यते यथा चादृशो मलो
नागंतुकेन यथो ज्वनेन गभर्वेष्टन च मणिगभः सर्वे तो निरुद्धा वतः ॥ तथा प्रकारत्रयेणापितेन कोमेनाह
तमिदं ॥ ३८ ॥ इदं शब्दनिर्दिष्टं दृश्यते वैरित्वं स्फुरयति ॥ आहतं ज्ञानमिति ॥ इदं विवेकज्ञानमेतेनाहृतं

धुमेनाहृतं वह्नियथादृशो मलेन च ॥ यथो ज्वेनाहतो गभर्भस्त्वातेनेदमाहृतं ॥ ३८ ॥

आहतं ज्ञानमेतेन ज्ञानिनो नित्यवैरिणा ॥ कामरूपेण कौंतेय दुःपूरेणा न जे नत्व ॥ ३९ ॥

अज्ञस्य खलु भोगसमये कामः सुखहेतुरेव परिणामेतु वैरितां प्रतिपद्यते ॥ ज्ञानिनः पुनस्तत्का
लं मप्यनया तु संश्राना तदुःखहेतुरेवेति ॥ नित्यवैरिणो त्युक्तं ॥ किंच ॥ विषयेः पूर्यमाणो यो दुः
पूरः ॥ अपूर्यमाणस्तु शोकसंतापहेतुत्वादनलुतुल्यः ॥ अनेन सर्वान्प्रतिष्ठितित्यवैरित्वमुक्तं ॥
इदानीं तस्याधिष्ठानं कथयन् जपी पायमाह ॥ ३९ ॥

इन्द्रियाणि ति ॥ धाम्नां ॥ विषयदर्शनिश्रवणादिभिः ॥ संकल्पेनाध्यवसायेन च कामस्या विनविदिन्द्रिया
णि च मनश्च बुद्धिश्चास्याधिष्ठानमुच्यते ॥ एते रिन्द्रियादिभिर्दर्शनादिव्यापारवह्निराश्रयभूते विवे
कज्ञानमाहृत्य देहिनं विमोहयति ॥ ४० ॥ यस्मादेवं तस्मात्त्वमिति ॥ आदौ विमोहात्पूर्वमेव इन्द्रियाणि म

इन्द्रियाणि मनो बुद्धिरस्याधिष्ठानमुच्यते ॥ एते विमोहयत्येष ज्ञानमाहृत्य देहिनं ॥ ४० ॥

तस्मात्त्वमिन्द्रियाण्यादौ नियम्य भरतर्षभि ॥ पाप्मानं प्रजहि ह्येनं ज्ञानविज्ञाननाशनं ॥ ४१ ॥

नो बुद्धिं च नियम्य पायरूपमेने कामं हि स्फुरं प्रजहि घातयं ॥ यद्वा ॥ प्रजहि हि परित्यज ज्ञानमात्मविषा
यं विज्ञानं शास्त्रीयं तयोर्नाशकं ॥ यद्वा ॥ ज्ञानं शास्त्राचार्योपदेशजं विज्ञानं निदिध्यासनं ॥ विज्ञाय प्र
ज्ञां कुर्वीते तिस्रुतेः ॥ ४१ ॥ यत्र चित्रप्रणिधानेन इन्द्रियाणि नियंतुं शक्यं तेन दात्मस्वरूपं देहादिभ्यो
विचिन्त्य दर्शयति ॥ इन्द्रियाणां निदेहादिभ्यो ह्येभ्यः पराणि श्रेष्ठान्याहुः सूक्ष्मत्वात्प्रकाशकत्वाच्च ॥

अतएव तद्यतिरिक्तत्वमप्यथादुक्तं भवति इन्द्रियेभ्यश्च संकल्प्यत्मकं मनः परं ॥ तत्प्रवर्तकत्वात् ॥ मनः
सस्तु बुद्धिर्निश्चिन्तात्मका यरा निश्चयपूर्वकत्वात् संकल्प्यस्य ॥ यस्तु बुद्धेः परस्तत्तत्सा जित्वेना वस्थितः
सर्वान्नरः स आत्मा विमोहयति देहि नमिति देहि शब्दोक्तस्तु आत्मा स इति परममुच्यते ॥ ४२ ॥ उपसंहर
ति ॥ एवं बुद्धेरित्यादि ॥ बुद्धेरैव विषयेन्द्रियादिजन्याः कामादिविषयाः ॥ आत्मा तु निर्विकारस्तत्साक्षात् ॥

इन्द्रियाणि पराण्याहुरिन्द्रियेभ्यः परं मनः ॥ मनसस्तु परा बुद्धिर्यो बुद्धेः परतस्तु सः ॥ ४३ ॥
एवं बुद्धेः परं बुद्ध्या संस्तुत्यात्मानमात्मना ॥ जहि शत्रुं महाबाहो कामरूपं दुरासदं ॥ ४४ ॥

त्येवं बुद्धेः परमात्मानं बुद्ध्यात्मना एवंभूतेन श्रियात्मिकया बुद्ध्या आत्मानं मनः संस्तुभ्यनिश्चयं कृत्वा
कामरूपं शत्रुं जहि मारय दुरासदं दुःखेनासादनीयं दुर्विज्ञेयं गतिमित्यर्थः ॥ ४३ ॥ स्वधर्मेण यमारा
ध्यभक्त्या मुक्तिमिता बुद्ध्याः ॥ तं कृत्स्नं परमात्मानं तोषयेत्सर्वकर्मभिः ॥ ४४ ॥

इति श्रीभगवद्गीतासु बीधिन्यां टीकायां तृतीयोऽध्यायः ॥ ३ ॥ एवं तावदध्यायश्च येन कर्मयोगी पायी
ज्ञानयोगी मोक्षसाधनत्वेनोक्तस्तमेव ब्रह्माप्यणादिगुणा विधानेन तत्त्वं परार्थविवेकादिना च प्रप
चयिष्यन् प्रथमं तावत्परंपराप्राप्तेन स्तुवन् ॥ श्रीभगवानुवाच ॥ इममिति ॥ त्रिभिः ॥ अथ यफलत्वाद

इति श्रीभगवद्गीतासु पविषत्सु ब्रह्मविद्यायां योगशास्त्रे श्रीकृष्णार्जुनसंवादे कर्मयोगो नाम तृती
योऽध्यायः ॥ ३ ॥ श्रीभगवानुवाच ॥ इमं विवस्वते योगं प्रोक्तवानहमव्ययं ॥ विवस्वात्मन वे प्राहमनु रि
त्वा कवे ब्रवीत् ॥ १ ॥ एवं परंपराप्राप्तमिमं राजर्षयो विदुः ॥ सकालेनेह महता योगो नष्टः परंतप ॥ २ ॥

व्ययं इमं योगं पुराहं विवस्वते आदित्याय कथितवान् ॥ स च स्वपुत्राय मनवेश्मा ह देवाय प्राह ॥ स च म
नुः स्वपुत्राय इत्वा कवे ब्रवीत् ॥ १ ॥ एवमिति ॥ राजानश्च कृषयश्च अन्येऽपि राजर्षयो निमिप्रमुखाः
स्वपित्रादिभिरित्वा कप्रमुखैः प्रोक्तमिमं योगं विदुर्ज्ञातिवतः ॥ अथ तनानामज्ञानेकारणमाह ॥

हे परंतप ॥ शत्रुतापनसंयोगः काजवशादिहलोके नष्टः विच्छिन्नः ॥ २ ॥ स एवायमिति ॥ स एवायं योगो ह्यविच्छिन्ने संप्रदाये सति पुनश्च मया ते तुभ्यमुक्तः ॥ यतस्त्वममभक्तोसि सखा च इति ॥ अन्यस्मै मया नीचते हि यस्मादिदमुत्तरं रक्षस्यं ॥ ३ ॥ भगवतो विवस्वतं प्रतियोगोपदेशः

स एवायं सया ते ह्युयोगः प्रोक्तः पुरातनः ॥ भक्तोसि मे सखा चेति रक्षस्यं ह्येतद्भ्रमं ॥ ३ ॥ अर्जुन उवाच ॥ अपरं भवती जन्म परं जन्म विवस्वतः ॥ कथमेतं विजानीयां त्वमादौ प्रोक्तवानिति ॥ ४ ॥

संभवं पश्य अर्जुन उवाच ॥ अपरमिति ॥ अपरं अर्वाचीनं तव जन्म परं प्राकालीनं विवस्वती जन्म तस्मान्न वायुनिकत्वाच्चिरंतनाय विवस्वते त्वमादौ योगं प्रोक्तवानित्येतत् ॥ कथमहं विजानीयां ज्ञातुं शक्यां ॥ ४ ॥

इति पृष्ट्व तं मर्कटं रूपं तरेणोपदिष्टवानित्यभिप्रायेणोत्तरं ॥ श्रीभगवानुवाच ॥ बहूनि मिदं ॥ मे मम बहूनि जन्मानि तव च व्यतीतानि तानि सर्वाण्यहं वेद जानामि ॥ अनुपविद्या शक्तित्वात् ॥ त्वं तु न जानासि अविद्यावृत्तत्वात् ॥ ५ ॥ न त्वनादेस्तव कुतोजन्म अविनाशिनश्च कथं पुनः पुनर्जन्म यं न बहूनि व्यतीतानीत्युच्यते ॥ ऐश्वरस्य च तव पुण्यपापविहीनस्य कथं जीववृत्तमेत्यत आह ॥

श्रीभगवानुवाच ॥ बहूनि मे व्यतीतानि जन्मानि तव चाजुन ॥ तान्यहं वेद सर्वाणि तवं वेत्स्य परंतप ॥ ५ ॥ अजोपि सन्न व्ययात्मा भूतानामीश्वरोपि सन्न ॥ प्रकृतिं स्वामधिष्ठाय संभवाम्यात्ममायया ॥ ६ ॥

अजोपीति ॥ सत्यमेव तथापि अजोपि सन्नहं ॥ तथा व्यवात्मापि ॥ अतश्चरस्वभावोपि सन्न ॥ तथा ईश्वरोपि कर्मपारतंत्र्यरहितोपि सन्न स्वमायया संभवामि सम्यग्प्रत्युत्तज्ञानवजवीर्यादिशक्तेर्विवामि ॥ ननु तथापि पीडशकलात्मकक्षिणशून्यस्य तव कुतोजन्मेत्यत आह ॥

स्वांशुद्धसत्वात्मिकां प्रकृतिमधिष्ठाय स्वीकृत्य विशुद्धीर्जितसत्त्वमूत्रास्वेच्छायाश्च वतरतीत्यर्थः ॥
कदा संभवसीत्यपेक्षायामाह ॥ यदा यदेति ॥ स्नानिर्हातिः ॥ अशुभानामाधिक्यं ॥ ७ ॥ किमर्थमि
त्यपेक्षायामाह ॥ परित्राणायैति ॥ साधूनां स्वधर्मवर्तिनां रक्षणाय ॥ दुष्टं कर्म कुर्वतातिदुःखका

यदा यदा हि धर्मस्य स्नानिर्भवति भारत ॥ अशुभानामधर्मस्य तदात्मानं सृजाम्यहं ॥ ७ ॥
परित्राणाय साधूनां विनाशाय च दुःकृतां ॥ धर्मसंस्थापनार्थाय संभवामि युगे युगे ॥

॥ ८ ॥ तस्तेषां वक्ष्यामि च ॥ एवंधर्मस्य संस्थापनार्थाय साधुरक्षणेन दुष्टवधेन च धर्मस्य रीक
तुं युगे युगे तु तदवसरे संभवामि त्यर्थः ॥ न चोदुष्टनिग्रहं कुर्वतोऽपि नैर्घृण्यं शक्नीयं ॥
यथाहुः ॥ जालनेताडने मातुर्वाकारुण्यं यथा भक्तं तद्वदेव महेशस्य नियंतुर्गुणदोषयोः ॥
॥ ८ ॥

एवं विधानामीश्वरजन्मकर्मणां ज्ञाने फलमाह ॥ जन्मकर्मणि ॥ मे जन्मस्वेच्छाकृतं कृतं कर्मवधर्मपालनरू
पं दिव्यमलौकिकं तत्त्वतः पराव्यवग्रहार्थमेवेति सदेहाभिमानं त्यक्त्वा पुनर्जन्मनेति न प्राप्नोति ॥ किंतु मां प्रा
प्नोति ॥ ९ ॥ कथं जन्मकर्मज्ञानेन त्वत्प्राप्तिः स्यादित्यत्राह ॥ वीतरागेति ॥ अहंशुद्धसत्वावतारैर्धर्मपरिपालनं
करोमीति ॥ मदायं परमकारुणिकत्वं ज्ञात्वा ॥ वीतागता रागभयक्रोधा येभ्यस्तु ॥ विज्ञेयाभावात् ॥ मन्मयाम

न

जन्मकर्मच मे दिव्यमेवं वा वेत्ति तत्त्वतः ॥ त्यक्त्वा देहं पुनर्जन्मनेति मामेव सोऽर्जुन ॥ ९ ॥ वीतरागभय
क्रोधामन्ययामासु पाश्रिताः ॥ बहवो ज्ञानतपसा पूता मद्भावमाश्रिताः ॥ १० ॥ देकचित्तामूतामूतामामे
वोपाश्रिताः ॥ संतो मत्प्रसादलभ्यं मदात्मकं ज्ञानं च तपश्च तत्परिपाकहेतुः स्वधर्मस्तपोऽहं कवकावः ॥
तेन ज्ञानतपसा पूताः ॥ शुद्धानिरस्ताः ॥ ज्ञानतत्कार्यमलाः ॥ मद्भावं मत्सायुज्यं प्राप्ताः ॥ बहवो न त्वधुनेव प्रवृत्तौ यं
मद्भक्तिमार्ग इत्यर्थः ॥ तदेवं तान्यहं वेद सर्वणि त्यादिना विद्याविद्योपाधिभ्यां तत्पदाद्यौ ॥ द्वावीश्वरजी

वीप्रदुर्बेष्टरस्य च विद्याभावेन नित्यशुद्धता जीवस्य चेश्वरलब्धज्ञानेनाज्ञाऽननिवृत्तेः शुद्धस्य सतश्चि-
दंशोनतर्देकमुक्तमिति प्रष्टव्यं ॥१०॥ ननु तर्हि किं त्वय्यपि वैधर्म्यमस्ति यस्मादेवं त्वदेकशरणा नामैवात्म-
नावंददासि नाभ्येषां सकामानामित्यत आह ॥ ये यथेति ॥ यथा येन प्रकारेण सकामतया निःकामतया वा येन
जंतिता न हंत तथैव तदपेक्षितफलदानेन नमजामि च नु गृह्णामि ॥ ननु ये सकामा मां विहाये प्रादीने वनजंतीति

ये यथामां प्रपद्यंते तांस्तथैव भजाम्यहं ॥ ममवत्मानुवर्तंते मनुष्याः पार्थ सर्वशः ॥११॥ कांक्षंतः कर्मणां सिद्धिं
यजंत इह देवताः ॥ किंप्रहिमानुषे नो केसिद्धिर्भवति कर्मजा ॥१२॥ तानहमुपेक्षति गंतव्यं यतः सर्वशः सर्वप्रकारं
हिंसादिसेवकाश्चपि ममैववर्त्ममार्गमनुवर्तंते ॥ इन्द्रादिरूपेणापि ममैवसेव्यत्वात् ॥११॥ तर्हि मोक्षार्थमेव किमि-
तिसर्वे नमजंतीत्याह ॥ कांक्षंत इति ॥ कर्मणां फलसिद्धिं कांक्षंतः प्रायशः इह मातुष्यचोके इन्द्रादिदेवता एव यजंते
ननु साक्षान्मामेव हि यस्मात्कर्मजा सिद्धिः ॥ कर्मजं फलं शीघ्रं भवति ननु ज्ञानफलं कैवल्यं दुःप्रापत्वात् ज्ञानस्य ॥१२॥

ननु च केचित्सकामतया प्रवर्तंते ॥ केचित्तिः कामतयेति कर्मवैचित्र्यं तत्कर्तृणां च ब्राह्मणादीनामुन्नममध्यमादि-
वैचित्र्यं कुर्वतः कथं वैधर्म्यं नास्तीत्याशंकाह ॥ चातुर्वर्ण्यमिति ॥ चत्वारो वर्णा एव चातुर्वर्ण्यं स्वार्थेष्वप्युत्पत्त्ययः ॥ अ-
यमर्थः सत्प्रधानाः ब्राह्मणास्तेषां च श्रमदमादीनिकर्माणि ॥ सत्वरजःप्रधानाः क्षत्रियास्तेषां च शौर्ययुधादीनि
कर्माणि ॥ रजस्वमःप्रधाना वैश्यास्तेषां कृषिवाणिज्यादीनिकर्माणि ॥ तमःप्रधानाः मूढाः तेषां वैवर्त्मिकशुश्रू-

चातुर्वर्ण्यं मया सृष्टं गुणकर्मविभागशः ॥ तस्य कर्तारमपि मां विद्वाकं तारिमव्ययं ॥१३॥ तमां कर्माणि लिपंति
नमैकर्मफले स्पृहा ॥ इति मां यो भिज्जानाति कर्मभिर्न स बध्यते ॥१४॥ आदिकर्माणि ॥ एवं गुणानां कर्मणां च विभा-
गेन चातुर्वर्ण्यं मयेव सृष्टमिति सत्यं ॥ तथाप्येवं तस्य कर्तारमपि फलेन तीक्ष्णकर्तारमेव मां विद्धि ॥ तत्र हेतुः त्वय्ययमा-
सक्तिराहित्येन श्रमरहितं ॥१३॥ तदेव दर्शयिमाह ॥ नमामिति ॥ कर्माणि विष्णुशृष्ट्यादीन्यपि मानं लिप्यंति तेषां सत्कं-
नकुर्वन्ति निरहंकारत्वात् ॥ अप्रकामत्वेन ममकर्मफले स्पृहा ॥ भावाच्च मां न लिप्यंतीति किं वक्तव्यं यतः कर्मफले स्प-

हारादित्येन मां यो भिजानाति सोऽपि कर्मभिनववध्यते ॥ मम निर्वेषकत्वकारणं निरहंकारत्वं निस्पृहत्वादिकं जा
नतस्तस्याप्यहंकारादिशोथिव्यात् ॥ १४ ॥ ये यथा मां प्रपद्यन्ते त्याज्यं त्यक्त्वा चतुर्भिः श्लोकेः प्रासंगिकमीश्वरस्य वैषा
म्यं परिहृत्य पूर्वोक्तमेव कर्मयोगं प्रपद्यितुं मनुस्मारयति ॥ एवमिति ॥ अहंकारादित्येन कृतं कर्म बंधकं ना
भवतात्येवं ज्ञात्वा पूर्वजन्तिकादिभिरपि मुमुक्षुभिः सत्त्वशुद्ध्यर्थं पूर्वतरं युगांतरं च विकृतं ॥ तस्मान्न मपि प्रयमं

एवं ज्ञात्वा कृतं कर्म पूर्वैरपि मुमुक्षुभिः ॥ कुरु कर्मेव तस्मान्न पूर्वैः पूर्वतरं कृतं ॥ १५ ॥ किं कर्म
किमकर्मेति कवयोऽप्यत्र मोहिताः ॥ तत्रैकमत्र वक्ष्यामि यज्ञात्वा मोक्षस्य शुभात् ॥ १६ ॥ कर्मेव कुरु
१५ ॥ तच्च तत्त्वविद्धिः सह विचार्य कर्तव्यं न लोकपरं परमात्रेणोत्पन्नं ॥ किं कर्मेति ॥ किं कर्मकोटिः ॥
शंकराणां किमकर्माहं कर्माकरणा मित्यस्मिन्नर्थे विवेकिनोऽपि मोहिताः ॥ अतो यज्ञात्वा नुष्टाय
अशुभात् संसारात् मोक्षस्य सुकृता भविष्यति ॥ तत्कर्म च कर्म चतुर्भ्यमहं प्रवक्ष्यामि शृणु ॥ १६ ॥

तुलोकप्रसिद्धमेव कर्म देहादिव्यापारात्मकं च कर्म च तदव्यापारात्मकं च तः कथमुच्यते ॥ कवयोऽप्यत्र
मोहं प्राप्ता इति तत्राह ॥ कर्मणो इति ॥ कर्मणो विहितव्यापारस्यापि तत्त्वबोधव्यं अस्ति न तुलोकप्रसिद्ध
मात्रमेव ॥ अकर्मणः ॥ अकारस्यापि तत्त्वबोधव्यमस्ति ॥ विकर्मणोऽपि निषिद्धस्यापि तत्त्वबोधव्यमस्ति ॥
यतः कर्मणो गतिर्गहना ॥ कर्मणोऽस्युपजज्ञारण्यं ॥ कर्माकर्मविकर्मणो तत्त्वदुर्विज्ञेयमित्यर्थः ॥ १७ ॥ तदे
वं कर्मणि नादुर्विज्ञेयं तत्त्वदर्शयन्नाह ॥ कर्मण्यकर्मेति ॥ परमेश्वराश्रयनजज्ञाणो कर्मणि विषये च कर्मका
कर्मणोऽपि बोध्यं च बोध्यं च विकर्मणः ॥ अकर्मणश्च बोध्यं गहना कर्मणो गतिः ॥ १७ ॥

मैंदं न भवतीति यः प्रपद्येत तस्य ज्ञानहेतुत्वेन बंधकत्वाभावात् ॥ अकर्मणि च विहित ॥ करणो कर्मयः पश्ये
तत्प्रत्यवायापादकत्वेन बंधहेतुत्वात् ॥ मम स्तेषु कर्मकुर्वणेषु मनुष्ये मानव्यवसायात्मिकबुद्धिमत्त्वाच्चे
हः ॥ तं स्तीति ॥ स युक्तीयोगात्तेन कर्मणा ज्ञानयोगावाप्तेः सकृत्सकर्मकत्वाच्च ॥ सर्वतः संशुतोऽहं कस्यानी
येतस्मिन् कर्मणि सर्वकर्मफलानामंतर्भूतत्वात् ॥ तदेवमारुरुक्षुः कर्मयोगाधिकारावस्थायां न कर्मणाम

नारंभादित्यानीक एव कर्मयोगः स्फुटीकृतः ॥ तत्त्वपंचरूपत्वाच्चास्पप्रकरणास्पनपोनरुक्तदोषः ॥ अनेने
वयो गारूडावस्थायां युस्त्वात्मातिरेव स्यादित्यादिनायः कर्मानुपयोग उक्तस्तस्याप्यथा त्रिपंचः कृतो वेदि
तयः ॥ यदा ॥ आरुरुक्षोरपि कर्मबंधकं न भवति ॥ तदा आरुरुक्षुः कुतो बंधकं स्यादित्यत्रापि श्लोको योज्यते
कर्मणि देहेन्द्रियादिव्यापारेव त्रिमानेप्यात्मनो देहादिव्यतिरेकानुभवेन ॥ अकर्मस्वाभाविकं नैः कर्ममैः

कर्मण्यकर्मयः पश्येदकर्मणि च कर्मयः ॥ स बुद्धिमात्मानुष्येषु स युक्तः कृत्स्नकर्मतत् ॥ १८ ॥

वयः पश्येत् ॥ तथा अकर्मणि चाज्ञानरहिते दुःखबुद्ध्या कर्मणां त्यागे कर्मयः पश्येत् तस्य प्रतिबंधत्वेन
मिथ्याचारत्वात् ॥ तदुक्तं ॥ कर्मेन्द्रियाणि संयम्य यः प्राप्नोति मनसा स्मरन्विति ॥ य एवं भूतः ॥ स तु सर्वेषु
मनुष्येषु बुद्धिमात् पंडितः ॥ तत्र हेतुः ॥ यतः कृत्स्नानि सर्वाणि यदृच्छया प्राप्नोत्याहोराह्निकमणि
कुर्वन्नपि स युक्त एव ॥ अकर्मतात्मानेन समाधिस्थ एवेत्यर्थः ॥ अनेने वज्ञानिनः स्वभावादापन्नं
कलंजमकृणादिकं न दोषः ॥ अज्ञस्तु रागतः कृते दोष इति ॥ विकर्मणोपि तत्तन्निरूपितं दृश्यं ॥ १९ ॥

कर्मण्यकर्मयः पश्येदिति श्रुत्यर्थाभ्यां यदुक्तमर्थद्वयं तदेव स्पष्टयति ॥ यस्येत्यादिपंचाभिः ॥ सम्यगार
भ्यंत इति समारंभाः कर्मणि काम्यत इति कामः कलंजं तत्संकल्पेन वर्जिता यस्य भवंति तं पंडितमाहुः ॥ यतः
ज्ञेः समारंभैः शुद्धचित्ते सति जातेन ज्ञानाग्निना दग्धानि च कर्मतां नीतानि कर्मणि यस्य तं ॥ आरुरुक्षो वा
स्यायां तु कामः फलविषयस्तदर्थमिदं कर्तव्यमिति ॥ कर्मविषयः सकल्पवश्च वर्जिताः शेषं स्पष्टं ॥ १९ ॥

यस्य सर्वसमारंभाः कामसंकल्पवर्जिताः ॥ ज्ञानाग्निदग्धकर्मणि त्रमाहुः पंडितं बुधाः ॥ १९ ॥

त्यक्ता कर्मफला संगं नित्यतृप्ती निराश्रयः ॥ कर्मण्यभिप्रवृत्तौपि नैव किंचित्करोति सः ॥ २० ॥

किंच ॥ त्यक्तेति ॥ कर्मणि तत्फले चासक्तिं त्यक्तानित्येन निजानंदेन तृप्तः ॥ अतश्च योगज्ञेमायमा
श्रयणीयरहितः ॥ एवं भूतो यः स स्वाभाविके कर्मणि अभित ॥ प्रवृत्तौपि किंचिदपि नैव करोति त
स्य कर्म अकर्मतामापद्यत इत्यर्थः ॥ २० ॥

केसमाधिश्चिन्ने काग्र्यं यस्य तेन बुद्धौ वगंतव्यं प्राप्यं न तु फलांतरमित्यर्थः ॥२३॥ एवमेव यज्ञेन
संपादितं सर्वत्र ब्रह्म दर्शनं ज्ञात्वा ज्ञातं सर्वं यतोपायं प्राप्य त्वात्सर्वयज्ञेन्यः ॥ अष्टमित्येवं स्तोतुः
मधिकारिभेदेन ज्ञानोपायभूतान् ब्रह्म ज्ञानमाह ॥ देवमिति श्रुष्टभिः ॥ देवा इन्द्रवरुणादयश्च
न्यं ते यस्मिन् ॥ एवकारेण इन्द्रादिषु ब्रह्म बुद्धिरहित्यं दर्शितं ॥ तदेवं यज्ञमः परेकमयोगिनः

ब्रह्माप्यं ब्रह्म हविर्ब्रह्माग्नौ ब्रह्मणा हुतं ॥ ब्रह्मैव तेन गंतव्यं ब्रह्म कर्मसमोधिना ॥२४॥

देवमेवाऽपरेयज्ञं योतिनः पर्युपासते ॥ ब्रह्माग्रावपरेयज्ञं यज्ञेनैवोपजुहति ॥२५॥

पर्युपासते श्रद्धयानुतिष्ठंति ॥ अपरे तु ज्ञानयोगिनो ब्रह्मरूपेऽग्नौ यज्ञेनैवोपायभूतेन ब्रह्म
ह्माप्यं मित्युक्तप्रकारेण यज्ञमुपजुहति ॥ यज्ञादिसर्वकर्मणि प्रविजापयतात्यर्थः ॥
सोयं ज्ञानयज्ञः ॥ २५ ॥

श्रोत्रादीनां ॥ अन्ये नैष्टिकब्रह्मचारिणास्तदिन्द्रियसंयमरूपेष्वग्निषु जुहति ॥ प्रविजापयंति ॥ इन्द्रि
याणि निरुध्य संयमप्रधानास्तिष्ठन्तीत्यर्थः ॥ इन्द्रियाण्येवाग्रयंस्तेषु शब्दादीन् विषयानन्ये गृहस्या
जुहति विषयभोगसमये यथा सक्ताः संतोऽग्नित्वेन भावितेषु इन्द्रियेषु हे विष्टेण भाविता न शब्दादी
न् प्रक्षिपन्तीत्यर्थः ॥२६॥ सर्वाणीति ॥ अपरे ध्याननिष्ठा बुद्धीन्द्रियाणां श्रोत्रादीनां कर्मणि श्र

श्रोत्रादीनीन्द्रियाण्यन्ये संयमाग्निषु जुहति ॥ शब्दादीन् विषयानन्ये इन्द्रियाग्निषु जुहति ॥२६॥

सर्वाणीन्द्रियकर्माणि प्राणकर्माणि चापरे ॥ आत्मसंयमयोगाग्नौ जुहति ज्ञानदीपिते ॥२७॥

वरादृशनादीनि ॥ कर्मेन्द्रियाणां वाक्याद्यादीनां कर्मणि वचनोपादीनी च प्राणानां दृशानां क
र्माणि ॥ प्राणस्य वहिर्गमनं ॥ अपानस्याधोतपनं व्यानस्य व्यापनं ॥ आकुंचनप्रसारणा
दिसमानस्याशितपीतानां सम्यक्नयनं ॥ उदानस्योर्ध्वनयनं ॥ उगारेनागश्चारव्यातः कूर्म

उत्मीलनेस्मृतः॥ कृकरः शुक्लरोतेयो देवदत्तो विजृम्भणी ॥ नजहाति मृतं चापि सर्वव्यापी धा-
नं जयः॥ इत्येवंरूपाणि जुहति ॥ कन्धात्मनि संयमो ध्याने कायं स एव योगः स एवाग्निस्ता-
स्मिन्नज्ञाने नध्येयविषयेण दापिते ज्वालिने ॥ ध्येयं सम्यक् ज्ञात्वा तस्मिन्मनः संयम्य तानि सा-
वान्निकर्माणि परमयन्तीत्यर्थः ॥ २७ ॥ किंच ॥ प्रव्येति ॥ प्रव्यदा न मेव यज्ञो येषां ते प्रव्ययज्ञाः

प्रव्ययज्ञास्तपो यज्ञा योगयज्ञास्तथापरे ॥ स्वाध्यायज्ञानयज्ञाश्च यतयः संशितव्रताः ॥ २८ ॥

कृच्छ्रं चां प्रायणादित परावयज्ञो येषां ते तपो यज्ञाः ॥ योगश्चिद्वृत्तिनिरोध लक्षणाः समाधिः
स एव यज्ञो येषां ते योगयज्ञाः सांख्या ये न वेदे न श्रवणमननादिना यत्तदर्थज्ञानं स एव यज्ञो ये-
षां ते ॥ अथ वा वेदपाठयज्ञास्तदर्थज्ञानयज्ञाश्चेति विधाय तपः प्रयत्नशीलाः सम्यक् निशि-
तं तीक्षां कृतं येषां ते ॥ २८ ॥ ॥

किंच ॥ अपाने इति ॥ अपानेऽप्यधीवृत्तौ प्राणा मूर्धद्विं पुरकेण जुहति ॥ पुरककाले प्राणमपाणौ नैकी कुर्वन्ति तथा
कुंभकेन प्राणापानयोरुद्धाधिको गतीरुद्धारे च ककालेऽपानं प्राणौ जुहति ॥ एवं पुरककुंभकरे च कैः प्राणाया-
मपरायणा अपर इत्यर्थः ॥ २९ ॥ अपर इति ॥ अपरेत्वाहारं संकोचयेत् ॥ स्वयमेव जीर्णमास्मे धिदियेषु तत्र
दिन्द्रियलये होमं भावयतीत्यर्थः ॥ यद्वा ॥ अपाने जुहति प्राणं प्राणोऽपानं तथा परे इत्यनेन पुरके रेव कयोरावर्त्त

अपाने जुहति प्राणं प्राणोऽपानं तथापरे ॥ प्राणापानगतीरुद्धा प्राणायामपरायणाः ॥ २९ ॥ अपरे निय-

ताहाराः प्राणाप्राणोपु जुहति ॥ सर्वेष्वेते यज्ञविदो यज्ञज्ञपिते कल्मषाः ॥ ३० ॥ मानयो हंसः ॥ सोहमित्यनु-

लोमतः ॥ प्रतिजोमतश्चाभिव्यज्यमानेनाऽनपासं त्रेण तत्तं पदार्थैक्यं व्यतीहारेण भावयन्तीत्यर्थः ॥ तदु-
क्तं योगशास्त्रे ॥ सकारेण वह्निवातिहकारेणाऽविज्ञोत्युनः ॥ प्राणस्तत्र स एवाहं हंस इत्यनुचितयेदिति ॥ प्रा-
णापानगतीरुद्धेत्यनेन तु श्लोकेन प्राणायामयज्ञा अपरे कथ्यंते ॥ तत्राद्यमर्थः ॥ क्षीमागो पुरयेद्वैस्तोयेनै-

कंप्रपूरयेत्॥ मारुतस्य प्रचारार्थं चतुर्थमवशेषयेदित्येवमादिव च नोक्तो नियतश्चाहारीयेषांते॥ कुंभके
न प्राणापानगतीरुद्धा प्राणायामपरायणाः॥ संतः प्राणानिंद्रियाणि प्राणीषु जुहूति॥ कुंभके हि सर्वे
प्राप्स्यन्तीति मवति इति तत्रैव जीयमाने विंद्रियेषु होमं भावनीत्यर्थः॥ तदुक्तं योगशास्त्रे॥ यथा यथा स
हस्यसात्मनसः स्थिरता भवेत्॥ वायुवाक्कायदृष्टीनां स्थिरता च तथा तथेति॥ तदेव मुक्तानां चादशानां

यज्ञशिष्टा मृतभुजो यांति ब्रह्मसनातनं॥ नायं लोकोऽस्य यज्ञस्य कुतोऽन्यः कुरु सत्त्वमः॥३१॥

यज्ञविदां फलमाह॥ सर्व इति॥ यज्ञा विंदंति लभंते इति यज्ञविदः॥ यज्ञज्ञा इति वा॥ यज्ञेः ज्ञापितं नाशि
तं कल्पयेत्सो यज्ञान् कृत्वा श्वशिशुं कालेऽपि निषादमन्नममृतं रूपं भुंजत इति तथा ते सनातनं नित्यं
ब्रह्मज्ञानद्वारेण प्राप्नुवंति॥३०॥ तदकरणो दोषमाह॥ नायं लोक इति॥ अयमल्पसुखोऽपि मनुष्यलोकः
अयज्ञस्य यज्ञानुष्ठानशून्यस्य नास्ति कुतोऽन्यः परलोकः॥ अतीयज्ञाः सर्वथा कर्तव्या इत्यर्थः॥३१॥

ज्ञानयज्ञं स्तोतुमुक्तान् यज्ञानुपसंहरति॥ एवमिति॥ ब्रह्मणो वेदेऽस्य मुखे वितता वेदेन साक्षाद्विहिता
इत्यर्थः॥ तथा पिता स्वर्गान् वायुनः॥ कायकर्मजनिता न॥ आत्मस्वरूपसंस्पृशरहितान् विदितानां हि
आत्मनः॥ कर्मणि चरत्वात्॥ एवं ज्ञात्वा ज्ञाननिष्ठः स संसारो हि मुक्तो भविष्यति॥३२॥ कर्मयज्ञज्ञानय

एवं बहुविधायज्ञा वितता ब्रह्मणो मुखे॥ कर्माजान् विदितान् सर्वानि वं ज्ञात्वा मिमीक्ष्यसे॥३२॥

श्रेयांश्च यमयाद्यज्ञानयज्ञः परंतप॥ सर्वकर्मखिलं पार्थ ज्ञाने परिसमाप्यते॥३३॥

एवं विप्रणिपातेन परिप्रश्नेन सेवया॥ उपदेक्ष्यंति ते ज्ञानं ज्ञानिनस्तत्त्वदर्शिनः॥३४॥

तः श्रेष्ठ इत्याह॥ श्रेयानिति॥ इयमपादनात्मव्यापारजन्या तद्देवादियज्ञात् ज्ञानयज्ञाः श्रेयास्तु श्रेष्ठः
यद्यपि ज्ञानस्यापि मनोव्यापाराधीनत्वमस्ति तेषां तथापि आत्मस्वरूपरूपस्य ज्ञानस्य मनःपरिणामेन
भिव्यक्तिमात्रं न तु तत्कल्पत्वमिति इयमयादिरोषः॥ श्रेष्ठे देवैः सर्वकर्मखिलं कर्मफलसहितं ज्ञाने परि

समाप्यते। अंतर्मवतीत्यर्थः॥ सर्वतदभिसमंति यत्किंचित्प्रजाः साधुकुर्वतातिशुनेः॥ ३३॥ एवंभूतात्मज्ञानेसाधनमाह। तद्विधाति॥ तत्तत्तानंविधिप्राप्नुहि॥ ज्ञानिनोप्रणिपातेन देउवन्नमस्कारेणततःपरिश्रमेनकुतोयंममसंसारः॥ कथंवा निवर्ततेतिप्रश्नेनसेवयाशुश्रूषयाचक्षानिनःशास्त्रज्ञास्तत्त्वदर्शिनः॥ ३४॥ अपरीक्षानुभवसंपन्नाश्चतुर्भ्योज्ञानमुपदेशेनसंपादयंति॥ ३५॥ ज्ञानेफलमाह॥ यस्तत्वेति॥ सार्धैस्त्रिभिः॥ यज्ञानंज्ञात्वाप्रा

यज्ञात्वा न पुनर्मोहमेवंयास्यसि पांडव॥ येनभूतान्यशेषेणाप्रहृत्यस्यात्मन्यथोमपि॥ ३५॥

अपि चेदसि पापेभ्यः सर्वेभ्यः पापकृत्तमः॥ सर्वज्ञानप्लवेनेववृजिनंसंनरिष्यति॥ ३६॥ अप्युनबंधु

वत्यादिनिमित्तंमोहनंप्राप्स्यसि॥ तत्रहेतुः॥ येनज्ञानेनभूतानिपितृपुत्रादीनिस्वाविद्या रवितानिस्वात्मान्येवाभेदेनप्रहृत्यसि॥ अथीतंतरंश्चात्मानंमपिपरमात्मन्यभेदेनप्रहृत्यसीत्यर्थः॥ ३५॥ किंच॥ सर्वेभ्यः पापकारिभ्यः॥ यद्यप्यतिशयेनपापकारित्वमसि॥ तथापिसर्वपापसमुद्रंज्ञानपोतेनेवसम्पगनायासेनतरिष्यसि॥ ३६॥

समुद्रवत्स्थितस्यैवपापास्यातिलंघनमात्रंनतुनाशइति॥ भ्रांतिं दृष्टंतेनवारयन्नाह॥ यथैधांसि काष्ठानिप्रदीप्तोऽग्निर्यथाभस्मीभावंनयति॥ तथाश्चात्मज्ञानरूपीग्निरारब्धकर्मव्यतिरिक्ता निसर्वाणिभस्मीकरोतीत्यर्थः॥ ३७॥ तत्रहेतुमाह॥ नहीति॥ पवित्रंशुद्धिकरमिहतयोयोगादिषुमध्येज्ञानतुल्यं नास्त्येव॥ तद्विसर्गंयात्मज्ञानमेवकिन्नाभ्यसंतीत्यतश्चाह॥ तत्स्वयमिति

यथैधांसि समिद्धोऽग्निर्भस्मसात्कुरुतेऽर्जुन॥ ज्ञानाग्निः सर्वकर्माणिभस्मसात्कुरुतेतथा॥ ३७॥

नहिज्ञानेनसहशंपवित्रमिहविद्यते॥ तत्स्वयंयोगसंसिद्धः कालेनात्मनिविंदति॥

॥ ३८॥

सार्धेनतदात्मनिविषयेज्ञानंमहताकर्मयोगेनसंसिद्धोयोग्यतांप्राप्तः सन्नस्वयमेवा नायासेनलभतेननुकर्मयोगंविवेत्यर्थः॥ ३८॥ किंच॥ अथावानिति॥ गुरुरूपदिष्टोऽर्थश्चास्तिक्यबुद्धिमान्तरस्यरक्तदेकनिष्ठः॥ संतंजियश्चित्ततत्तत्तानंलभतेनान्यः॥ अतः॥ अथादिसंपत्त्या

ज्ञानलाभात् प्राक्कर्मयोग एव शुद्ध्यर्थमनुष्ठेयः ॥ ज्ञानलाभानंतरं तु न तस्य किंचित्कृत्यमस्तीत्या-
ह ॥ ज्ञानं ज्ञानादनुचिरेण मोक्षं प्राप्नोति ॥ मूलो ज्ञानाधिकारिणमुक्ता तद्विषयीतमधिका-
रिणमाह ॥ ३९ ॥ अज्ञश्चेति ॥ अज्ञो गुरु रूपदिष्टानभिज्ञः ॥ कथंचित् ज्ञाने ज्ञानेऽप्यश्रद्धा न-
श्रद्धा वा ह्यभते ज्ञानं तत्परः संयतेन्द्रियः ॥ ज्ञानं ज्ञानापरं शांतिमचिरेणाधिगच्छति ॥
॥ ३९ ॥ अज्ञश्चाश्रद्धा नश्च संशयात्मा विनश्यति ॥ नायं लोकोऽस्ति न परो न सुखं सं-
शयात्मनः ॥ ४० ॥ अज्ञातायामपि श्रद्धायां ममेदं सिद्धिदानवेति संशयात्मा कान्तचिन्ता-
शून्य इति ॥ स्वायत्तिरूपति ॥ एतेषु त्रिषुपि संशयात्मा सर्वथा नश्यति ॥ यतस्तस्यायं लोको
नास्ति ॥ धनार्जनविवाहाद्यसिद्धेर्न च परलोकः ॥ धर्मस्यानिष्पत्तेर्न च सुखं संशयेनैव भोग-
स्याप्यसंभवात् ॥ ४० ॥

अध्यायाद्ययोक्तां पूर्वापरभूमिकामेदेन कर्मज्ञानमयो द्विविधां ब्रह्मनिष्ठा मुपसंहरति ॥ योगेति द्वा-
भ्यां ॥ योगेन परमेश्वराश्रयनरूपेण तस्मिन्संन्यस्तानि समर्पितानि कर्माणि येन तं कर्माणि स्वफ-
लेन निबध्नुंति ॥ अतश्च ज्ञानेनाऽकर्त्तात्मनो बोधेन संछिन्नः संशयो देहाद्यभिमानलक्षणो यस्य तं
चात्मकं मप्रसादिनं कर्माणि लोकसंश्रयायानि स्वाभाविकानि न निबध्नुंति ॥ ४१ ॥ यस्मादेवं त-
योगसंन्यस्तकर्माणां ज्ञानसंछिन्नसंशयं ॥ आत्मवंतं न कर्माणि निबध्नुंति धनं जय ॥ ४१ ॥
तस्मादज्ञानसंभूतं हृत्स्यं ज्ञानासिनात्मनः ॥ छित्तेन संशयं योगमातिष्ठोत्तिष्ठ भारत ॥ ४२ ॥
स्मादिति आत्मनो ज्ञानेन संभूतां हृदि स्थितमेतं संशयं शोकादिनिमित्तं देहात्मविवेकज्ञानखड्गेना-
छित्वा कर्मयोगमाश्रय ॥ तत्र च प्रथमं प्रस्तुताय युद्धायोत्तिष्ठ देव भारतेति ॥ अत्रियत्वेन युद्धस्य धर्मत्वं
दर्शितं ॥ ४२ ॥ मनवस्याविभेदेन कर्मज्ञानमयो द्विधा ॥ निष्टोक्ता येन तं वदेतं शौरि संशय छिदं ॥ १ ॥

इति श्री भगवद्गीतायां सुबोधिन्यां टीकायां श्रीधरस्वामीविरचितायां नाम चतुर्थोऽध्यायः ॥ ४ ॥
अज्ञानसंभूतसंशयं ज्ञानासिना छित्वा कर्मयोगमातिष्ठेत्पुनरप्युक्तं तत्र पूर्वापरविरोधं मत्वा नोऽर्जुन
उवाच ॥ संन्यासि भिति ॥ यस्मात्परतिरेकस्यादित्यादिना सर्वकर्मसिद्धिं पार्थेत्यादिना च ज्ञानिनः

इति श्री भगवद्गीतासूपनिषत्सु ब्रह्मविद्यायां योगशास्त्रे श्रीकृष्णार्जुनसंवादे ब्रह्मा
र्ष्यरायोगो नाम चतुर्थोऽध्यायः ॥ ४ ॥ अर्जुन उवाच ॥ संन्यासं कर्मणां कृष्ण पुनर
योगं वक्षसि ॥ यच्छ्रेय एतयोरेकं तन्मे ब्रूहि सुनिश्चितं ॥ १ ॥

कर्मसंन्यासं कथयसि ॥ ज्ञानासिना संशयं छित्वा योगमातिष्ठेति पुनर्योगं कथयसि न च
कर्मसंन्यासः कर्मयोगश्चैकस्यैकदेव संभवतः ॥ विरुद्धस्वरूपात् तस्मादेतयोर्मध्ये एक
स्मिन्ननुष्ठानव्यसति ॥ मम श्रेष्ठं सुनिश्चितं तदेकं ब्रूहि ॥ १ ॥

अत्रोत्तरं ॥ श्रीभगवानुवाच ॥ संन्यस इति ॥ अयं भावः ॥ न हि वेदांतवेद्यात्मतत्त्वविदं प्रतिकर्मयोगमहंब्रूवी
मियतः पूर्वीं क्लेशसंन्यासेन विरोधः स्यात् ॥ अपितु देहात्माभिमानिनं त्वां बंधुवधादिनिमित्तं शोकमोहा
दिकृतमेतैः संशयं देहात्मविवेकज्ञासिना छित्वा परमात्मज्ञानोपायभूतं कर्मयोगमातिष्ठेति ब्रूवामि क
र्मयोगेन शुद्धचित्तस्य चात्मतत्त्वज्ञाने जाते सति ॥ तत्परिपाकार्यं ज्ञाननिष्ठांगत्वेन संन्यासः पूर्वसुक्तः
श्रीभगवानुवाच ॥ संन्यासः कर्मयोगश्च निश्चेय सकलबुद्धे ॥ तयोस्तु कर्मसंन्यासात्कर्मयोगो विशिष्यते ॥ २ ॥

एवं च सत्यं प्रधानयोर्विकल्पायोगात्संन्यासः कर्मयोगश्चेत्येतावुभावपि भूमिकाभेदेन समुचिता वेवति
श्रेयसंसाधयतस्तथापि तयोर्मध्ये कर्मसंन्यासात्सकाशात्कर्मयोगो विशिष्टो भवतीति ॥ २ ॥ कुतः इत्या
पेक्षायां संन्यासित्वेव कर्मयोगिनं सुवनतस्य श्रेष्ठत्वं दर्शयति ॥ ज्ञेय इति ॥ रागद्वेषादिरहित्येन परमेश्व
रार्थकर्मणि यो नुतिष्ठति स नित्यं कर्मानुष्ठानकालेऽपि संन्यासीत्येवं ज्ञेयः ॥ तत्र हेतुः निर्वंदो रागद्वेषादि

बुद्ध्या न्योदिषु च विज्ञानद्वारा सुखमनयो सेन संसारात् प्रमुच्यते ॥३॥ यस्मादेवमंगप्रधानत्वेनोभ-
योरवस्थाभेदेन क्रमसमुच्चयः ॥ अतो विकल्पमंगीकृत्योभयोरैकः ॥ अष्टातिप्रश्नो ज्ञानिना मे वीक्षितो
न विवेकीनामित्याह ॥ सांख्ययोगादिनिर्सांख्यशास्त्रेन ज्ञाननिष्ठावचिना तदंगं संन्यासं लक्षयति ॥ संन्यास-
कर्मयोगावेकफलो संतोऽथ कस्त्वं तत्राविति वालाञ्छता एव वदन्ति न तु पंडिताः ॥ तत्र हेतुः ॥ अथ नयोरैकमपि

सौज्ञेयः स नित्यसंन्यासी यो न द्वेष्टि न कांक्षति ॥ निर्द्वंद्वो हि महाबाहो सुखं बंधात् प्रमुच्यते ॥३॥

सांख्ययोगी एव कृवालाः प्रवदन्ति न पंडिताः ॥ एकमप्यास्थितः सम्यगुनयोर्विंदते फलं ॥४॥

सम्यगाश्रितश्चास्थितः स नु भयोरपि फलं प्राप्नोति ॥ तथा हि ॥ कर्मयोगं सम्यगनुतिष्ठन् अद्विजः स न
ज्ञानद्वारोभयोः फलं कैवल्यं विंदति ॥ संन्यासं सम्यगास्थितोऽपि पूर्वमनुष्ठितस्य कर्मयोगस्यापि परं
परया ज्ञानद्वारा यदुभयोः फलं कैवल्यं विंदतीति न दृश्य क्त्वं अथ नयोरित्यर्थः ॥ तदेवं स्फुरयति ॥४॥

यत्सांख्ये रिति ॥ सांख्ये ज्ञाननिष्ठैः संन्यासिभिर्यत्स्यानं मोक्षाख्यं प्रकर्षेण साक्षाद्वाप्यते यो
गैरित्यतश्च शास्त्रेन मत्वर्या यो च प्रत्ययोऽष्टव्यकर्मयोगिभिरपि तदेव ज्ञानद्वारेण गम्यते च
वाप्यत इत्यर्थः ॥ अतः सांख्यं च योगं च एकफलत्वेन एकं यः पश्यति स सम्यक् पश्यति ॥५॥ या-
दिकर्मयोगिनोऽप्यत्रः संन्यासे नैव ज्ञाननिष्ठा तर्हि चादित एव संन्यासः ॥ कर्तुं युक्ते इति मन्वानं प्रत्या

यत्सांख्येः प्राप्यते स्यामंतर्ही गैरपि गम्यते ॥ एकं सांख्यं च योगं च यः पश्यति स पश्यति ॥५॥

संन्यासस्तु महाबाहो दुःखमाप्नुमयोगतः ॥ योगयुक्ती मुनी ब्रह्मन् चिरेणाधिगच्छति ॥६॥

ह ॥ संन्यास इति ॥ अयोगतः कर्मयोगं विना संन्यासप्राप्तुं दुःखं दुःखं स्वहेतुः ॥ अत्राक्षर इत्यर्थः ॥
चित्रशुद्धभावेन ज्ञाननिष्ठायाः संभवात् योगयुक्तं स्तु शुद्धचित्ततया मुनिः संन्यासी भूत्वा चिरेण
ब्रह्माधिगच्छति ॥ अपरो हं जानाति ॥ अत्राश्रितशुद्धः प्राक्कर्मयोग एव संन्यासादिशिष्यते

इति पूर्वोक्तं सिद्धं ॥ तदुक्तं वा त्रिककृत्तिः ॥ प्रमादिनी बहिः श्रितः पिशुनाः कलही त्सुकाः ॥ सं-
न्यासिनी पिदृश्यं ते देव संदृषिता शया इति ॥ ६ ॥ कर्मयोगादिक्रमेण बुद्ध्याधिगमे सत्यपि तदु-
परितेनेन कर्मणा बंधः स्यादेवेत्याशंक्याह ॥ योगयुक्त इति ॥ योगेन युक्तोऽतो विशुद्धः ॥ आ-

योगयुक्तो विशुद्धात्मा विजितात्मा जितेन्द्रियः ॥ स बहितात्मभूतात्मा कु-
र्वन्नपि न लिप्यते ॥ ७ ॥ ॥

त्मा मनो यस्य च त एव विजित आत्मा शरीरं येन ॥ च त एव विजितानां द्रियाण्येन तता-
म्यसर्वेषां भूतानां मात्मभूत आत्मा यस्य सः ॥ लोकसंग्रहार्थं साक्षात्किं वा कर्म कुर्व-
न्नपि न लिप्यते नैव बंधयते ॥ ७ ॥ ॥

कर्म कुर्वन्नपि न लिप्यत इति एतद्विरुद्धमित्याशंक्य कर्तृत्वां ह्यभिमानाभावाच्च विरुद्धमित्याह ॥
नैवेति ॥ आभ्यां ॥ कर्मयोगे मीनयुक्तः क्रमेण तत्त्वविदुत्वादर्शनश्च वराणादीन् कुर्वन्नपि इन्द्रियाणां द्रि-
यायेषु प्रवर्तत इति धारयन् ॥ बुद्ध्या निश्चित्य किंचिदपि च्छेदं न करोति मो मन्यते ॥ तत्र दर्शनश्च वराणां
दर्शनावध्यानाः शनानि च क्षुरादिज्ञानेन्द्रियव्यापाराः गतिः पादयोः स्वायो बुद्धेः स्वसः प्राणस्य प्रलयने-
नैव किंचित्करोमाति युक्तो मन्येत तत्त्ववित् ॥ पश्यन् शृण्वन् स्पृशन् जिघ्रन् श्रुत्वा च्छन्त्वा पश्यन् श्रु-
न् ॥ ८ ॥ प्रत्यप्यनृषिस्तजन् गृह्णान्नृषिषन्निमिषन्निमिषन्नपि ॥ इन्द्रियाणि प्रियार्थेषु प्रवर्तत इति धारयन् ॥ ९ ॥

वागिन्द्रियस्य विसर्गः पायूपस्य योग्यहस्तयोः ॥ उन्मेषणानि मेषणो कुमार्यं प्राणस्येति विवेकः ॥ एतानि क-
र्माणि कुर्वन्नपि निमांसाभावात् बुद्ध्या विन्न लिप्यते ॥ तथा च परिमर्षं सूत्रं ॥ तदधिगम उन्नरपूर्वाविवोरस्यै-
ष विनाशो तद्व्यपदेशादिति ॥ ८ ॥ तर्हि यस्य करोमात्यभिमानोऽस्ति तस्य कर्मलोपो दुवारिः ॥ अविशुद्धचित्तत्वाच्च ॥

संन्यासोपि नीत्नीतिमहत्संकटमापन्नमित्याशंक्याह ॥ बुद्ध्याणीति ॥ बुद्ध्याऽध्यायपरमेश्वरे
समर्पितत्फलेसंगंत्य क्त्वा यः कर्माणि करोति ॥ अस्मिन् पापेन बंधहेतुतया पापिष्टेन पुण्यपा
पात्मकेन कर्माणां तल्लिप्यते ॥ यथा पद्मपत्रमंमसि स्थितमप्यभसानल्लिप्यते तद्वत् ॥ १० ॥

बुद्ध्याऽध्यायमकर्माणि संगंत्य क्त्वा करोति यः ॥ लिप्यते न स पापेन पद्मपत्रमिवोभ
सा ॥ १० ॥ कायेन मनसा बुद्ध्या केवलैरिन्द्रियैरपि ॥ योगिनः कर्म कुर्वन्ती संगं
त्य क्त्वात्मशुद्ध्यै ॥ ११ ॥

बंधकत्वामावमुक्तामोक्षहेतुत्वं सदा चारेण दर्शयति ॥ कायेनेति ॥ कायेन स्नानादि ॥ मनसा ध्या
नादि ॥ बुद्ध्या तत्त्वनिश्चयादि ॥ केवलैः कर्माभिनिवेशरहितैरिन्द्रियैश्च श्रवणकीर्तनादिलक्ष
णैकर्मफलसंगंत्य क्त्वा चित्रशुद्ध्यै कर्मयोगिनः कर्म कुर्वन्ति ॥ ११ ॥

ननु ते नैव कर्माणां कश्चित्पुच्यते ॥ कश्चिदध्यत इति व्यवस्था कथमतश्चाह ॥ युक्त इति ॥ युक्तः परमेश्वरैक
निष्ठः सर्वकर्माणां फलं त्यक्त्वा कर्माणि कुर्वन्त्यात्यंतिकीं शान्तिं मोक्षं प्राप्नोति ॥ अयुक्तस्तु बहिर्मुखः कामका
रेण कृतमतेः प्रवृत्त्या फलेत्यासक्तो मितरां बंधं प्राप्नोति ॥ १२ ॥ एवं तावच्चित्रशुद्ध्यै चैव संन्यासात् कर्मयोगो वि
शिष्यते ॥ इत्येतत्प्रपञ्चितं ॥ इदानीं शुद्धचित्रस्य संन्यासः श्रेष्ठ इत्याह ॥ सर्वकर्माणीति ॥ वशीयत चित्रः सर्वा

युक्तः कर्मफलं त्यक्त्वा शांतिं प्राप्नोति नैष्टिकः ॥ अयुक्तः कामकारेण फले सक्तो निबध्यते ॥ १२ ॥
सर्वकर्माणि मनसा संन्यस्यास्ते सुखं वशी ॥ नवदारे पुरे देही नैव कुर्वन्न कारयत् ॥ १३ ॥

शिकर्माणि विज्ञेय कानि मनसा विवेकयुक्तेन ॥ संन्यस्य सुखं स्वयथा भवत्येवं ज्ञाननिष्ठः स त्रास्ते ॥ कास्त
इत्याह ॥ नवदारे नैवेनासिके कर्मा सुखं चेति संप्रशिरोगतानि ॥ अक्षौर्देवायूपस्य रूपे ॥ इत्येवं नवदारा
ण्यस्मिंस्तस्मिन् पुरे पुरवदहं भावशून्ये देहे देही भवति इति ॥ अहंकाराभावादेव स्वयं तेन देहे नैव

कुर्वन्ममकाराभावाच्च नकारयंति॥ अविशुद्धचित्ताद्याद्विरुक्ताश्च शुद्धचित्तो हित्यस्य पुनः क
रौनिकारयति च न त्वयं तथा च तः सुखमाप्त इत्यर्थः॥ १३॥ तनुरावरावसाधुकर्मकारयति॥ तं यमेभ्यो लोके
भ्य उन्निनीषते॥ एष एवासाधुकर्मकारयति॥ तं यमेभ्यो लोकेभ्यो नितनीषत इत्यादि श्रुतेः॥
परमेश्वरेणैव शुभाः शुभफलैश्च कर्मकर्तृत्वेन प्रयुज्यमानोऽस्वतंत्रः पुरुषः कथं तानि कर्माणि त्यजे

न कर्तृत्वं न कर्माणि लोकस्य सृजति प्रभुः॥ न कर्मफलसंयोगं स्वाभावस्तु प्रवर्तते॥ १४॥

तद्विश्वरेणैव ज्ञानमार्गे प्रयुज्यमाणस्य ह्यतीति चेत्॥ एवं सति वैषम्ये नैव पापान्यां प्रयोजक कर्तृत्वा
दीश्वरस्यापि पुण्यपापसंबन्धः स्यादित्याशङ्क्याह॥ न कर्मत्वमिति॥ धाम्या॥ प्रभुरीश्वरी जीव लोकस्य क
र्तृत्वादिकं न सृजति॥ किंतु॥ जीवस्यैव स्वभावो विद्ययैव कर्तृत्वत्वादिरूपेण प्रवर्तते॥ अनाद्यः विद्याका
मवशात्प्रवृत्तिस्वभावो जीव लोकमीश्वरः कर्मसु नियुक्तेन तु स्वयमेव कर्तृत्वादिकमुत्पादयतीत्यर्थः॥ १४॥

यस्मादेवं तस्मान्नादत्त इति॥ प्रयोजकोपि सन्प्रभुः कस्यचित्पापं सुकृतं च नैवा दत्ते न भजते॥ तत्र हेतुः॥
विभुः पूरुषः॥ आप्तकाम इत्यर्थः॥ यदि ह स्वार्थकामनया कारयेत्तर्हि तस्या स्यात्॥ न सति त्वेन दस्ति॥
आप्तकामस्यैवाऽचित्य निजमायया तत्सर्वकर्मविसारेण प्रवर्तकत्वात्॥ ननु भक्ताननुगृह्यतोऽभक्तान्निगृह्य
तश्च वैषम्योपलभात्॥ कथमाप्तकामत्वमित्यत आह॥ अज्ञानेन निग्रहोपि दंडरूपो नुग्रह एवेत्येवम
नादत्ते कस्यचित्पापं न चैव सुकृतं विभुः॥ अज्ञानेनाह तं ज्ञानं तेन मुह्यति जंतवः॥ १५॥
ज्ञानेन तु तदज्ञानं येषां नाशितमात्मनः॥ तेषामादित्यवज्ञानं प्रकाशयति तत्परं॥ १६॥

ज्ञानेन सर्वत्र समः परमेश्वर इत्येवंभूतं ज्ञानं चाह तं तेन हेतुना जंतवोऽपि जीवा मुह्यंति भगवति वैषम
म्यं मयं त इत्यर्थः॥ १५॥ ज्ञानिनस्तु न मुह्यंतीत्याह॥ ज्ञानेनेति॥ आत्मनो भगवतो ज्ञानेन येषां तद्वैष
म्योपलभकमज्ञानं नाशितं तज्ज्ञानं तेषामज्ञानं प्रकाशयित्वा तत्परं परिपूर्यमीश्वरस्वरूपं प्रकाश

यति॥ यथाश्वादित्यस्तमो निरस्य समस्तं वस्तु जातं प्रकाशयति तद्वत् ॥१६॥ एवं भूतेभ्यः शोपासकाः
ना फलमाह ॥ तद्बुद्धय इति ॥ तस्मिन्नेव बुद्धिर्निश्चयात्मिका येषां तस्मिन्नेवात्मा मनो येषां तस्मिन्नेव
निष्ठा तात्पर्यं येषां तदेव परमय न माश्रयो ग्येषां ततश्च तत्प्रसादजं चैवात्मज्ञानेन निवृत्तिं निरस्तं

तद्बुद्धयस्तदात्मानस्तन्निष्ठास्तत्परायणाः ॥ गच्छन्त्यपुनरावृत्तिं ज्ञाननिवृत्तकल्मषाः ॥१७॥

वीद्या विनयसंपन्नैर्ब्राह्मणैर्विद्वद्भिर्नि ॥ शुनिचेव श्रूपाके च पेडिताः समदर्शिनः ॥१८॥

कल्मषं येषां ते ॥ अपुनरावृत्तिमुक्त्वांति ॥१७॥ कीदृशास्ते ज्ञानिनो ये अपुनरावृत्तिगच्छन्तीत्य
पेक्षायामाह ॥ विद्या विनयसंपन्न इति ॥ विषमेष्वपि समं बुद्धौ वद्वृष्टं ज्ञानं येषां ते पंडिता ज्ञानिन इ
त्यर्थः ॥ तत्र विद्या विनयाभ्यां युक्ते ब्राह्मणो वशुनीयः पचति तस्मिंश्चैतिकर्मणा वैषम्यं गविह
स्ति निश्चुतिचेति जातितीवैषम्यं दर्शितं ॥१८॥ ॥

ननु विषयेषु समदर्शनं निषिद्धं कुर्वतः कथं ते पंडिताः ॥ यथाह गौतमः ॥ समासमाभ्यां विषमस
मेषूज्यत इति ॥ अस्यार्थः ॥ समा य पूजया विषमे प्रकारे कृतं सति विषमा यच्च समे प्रकारे कृतं स
ति स पूजक इह लोकात् परलोकाच्च दीयत इति तत्राह ॥ इहैवेति ॥ इहैव जीवद्भिरेव तैः ॥ सृज्य
ते इति सर्गः ॥ संसारोक्तिो निरस्तः कैयेषां मनः साम्ये समत्वे स्थितं ॥ तत्र हतुः ॥ हियस्मात् ब्रह्म

इहैवेतेर्जितः समो येषां साम्ये स्थिते मनः ॥ निदोषं हि समं ब्रह्मा तस्माद्ब्रह्मणि ते स्थिताः ॥

॥१९॥

समं निदोषं च तस्मात्ते समदर्शिनो ब्रह्मण्येव स्थिता ब्रह्मभावं प्राप्ता इत्यर्थः ॥ गौतमी
कदीपो ब्रह्मभावप्राप्तेः पूर्वमेव पूज्यत इति पूजा वस्याश्रवणात् ॥१९॥ ब्रह्मप्राप्तस्य लक्षा
णामाह ॥ नेति ॥ यो ब्रह्मविद्वत्त्वा ब्रह्मण्येव स्थितः सः क्षियं प्राप्य न प्रदृष्यति ॥ अप्रियं प्राप्या
च नो विजेतूनविषीदतीत्यर्थः ॥ यतः स्थिरः बुद्धिः स्थिरानिश्चला बुद्धिर्यस्य तत्कुतः ॥ यतो सं

मूढो निवृत्तमोहः ॥ २० ॥ मोहनिवृत्त्या बुद्धिस्थे व्येहेतुमाह ॥ बाह्यस्य शेषेति ॥ इन्द्रियैः स
 शत्रु इति स्य शः ॥ बाह्येन्द्रियविषयेषु च सकृत्कामाः नासक्तचित्तश्चात्मन्यंतः करणीयतः ॥
 उपशमात्मकं सुखं तद्विंदति लभते सर्वेऽपि शमं सुखं लब्ध्वा ब्रह्मणि योगेन समाधिना युक्तः

न प्रहृष्येत्प्रियं प्राप्य नोद्विजेत् प्राप्य वा प्रियं ॥ स्थिरबुद्धिरसंमूढो ब्रह्मविद्ब्रह्मणि स्थितः ॥ २० ॥

बाह्यस्य शेषः सकृत्कामा विंदत्यात्मनियसुखं ॥ सर्वस्य योगयुक्तोत्तमा सुखमज्ञयमश्रुते ॥ २१ ॥

ये हि संस्पृशन्ति भोगादुःखं यो न यथावते ॥ आद्यं तव न कौंतेय न तेषु रमते बुधः ॥ २२ ॥

स्तदेकं प्राप्तः आत्मा यस्य सः ॥ अज्ञं सुखमश्रुते प्राप्नोतीति ॥ २१ ॥ ननु प्रियविषयभोगानामपि निवृत्त
 कथं मोक्षः पुरुषार्थः स्यान्ननाह ॥ येहाति ॥ संस्पृश्यं तदति संस्पृश विषयास्तेभ्यो जायंते ये भोगाः सुखानि
 ते हि वृत्तमानकालेऽपि स्पृशन्त्यादिव्याप्तत्वात्तदुःखस्यैव यो न यः कारणभूता आदिवंतोऽवतंश्च ॥ अतो
 विवेकी तेषु न रमते ॥ २२ ॥ ॥

तस्मात्प्रोक्त एव परमपुरुषार्थः ॥ तस्य च कामक्रोधवेगोऽतिप्रतिपक्षः ॥ अतस्तत्सहनसमर्थ एव मो
 क्षभागीत्याह ॥ शक्नोतीति ॥ कामक्रोधाभ्यामुद्भवतियो वेगो मं नो नैवादिश्रीमादिलक्षणस्तमिहैव
 तदुद्भवसमय एव यो नरः सीदुं प्रतिरोधुं शक्नोति ॥ तदपि न ज्ञानमात्रं ॥ किंतु ॥ शरीरविमोक्षणान्
 प्राकृयावन्नदेहपातमित्यर्थः ॥ एवमभूतः ॥ सरवयुक्तः स समाहिताः सुखी भवति नान्यः ॥ यथा ॥

शक्नोतीहैव यः सीदुं प्राकृशरीरविमोक्षणान् ॥ कामक्रोधोद्भवं वेगं स युक्तः स सुखी नरः ॥ २३ ॥

यो नः सुखी नरागमस्तथा तज्योतिरेव यः ॥ स योगी ब्रह्मणि द्वाणं ब्रह्मभूतोधिगच्छति ॥ २४ ॥

मरणादहं विलपंतीभिर्युवतिभिर्गलिं ग्यमानोऽपि पुत्रादिभिर्दृष्टमानोऽपि यथा प्राणशून्यः काम
 क्रोधवेगं सहते तथा मरणात्प्रागपि जीवन्नेव सहते यः ॥ सरवकुंकः सुखी चेत्यर्थः ॥ तदुक्तं वसिष्ठेन
 प्राणो गते यथा देहः सुखंदुःखं न विंदति ॥ तथा चैतन्प्राणयुक्तोऽपि सकैव ज्याश्रयो भवेदिति ॥ २३ ॥ न के

वलं कामक्रोधसंहरणमात्रेण मोक्षं प्राप्नोति अपि तु ॥ यो त्त इति ॥ अतः आत्मन्येव सुखं यस्य न
विषयेषु अत्रे वागमः ॥ क्रीडा यस्य न बहिः ॥ अतरे ज्योतिः ॥ दृष्टि यस्य न गीततृत्यादिषु ॥ स एव
ब्रह्मभूतः स्थितः स न ब्रह्मणि निवर्णं लये अधिगच्छति प्राप्नोति ॥ २४ ॥ किंच ॥ जमते इति कथयः
लभंते ब्रह्मनिर्वाणमृषयः शीणकल्मषाः ॥ छिन्नदेधायतात्मानः सर्वभूतानां हिते रताः ॥ २५ ॥
कामक्रोधवियुक्तानां यतीनां यतचेतसां ॥ अभितो ब्रह्मनिर्वाणं वर्तते विदितात्मनाम् ॥ २६ ॥
सम्यग्दर्शिनः ॥ शीणं कल्मषं येषां छिन्नदेधं संशयो येषां यतः ॥ संयतश्चात्मा चित्तं येषां सर्वेषां
भूतानां हिते रताः ॥ कृपाजवस्ते ब्रह्मनिर्वाणं शीणं मोक्षं लभते ॥ २५ ॥ किंच ॥ कामक्रोधवियुक्ता
नामिति ॥ कामक्रोधाभ्यां वियुक्तानां यतीनां संन्यासिनो संपतचित्तानां ज्ञातात्मतत्त्वानां अभितो
उभयतः ॥ मृतानां जीवतां च न देहात्तरावतेषां ब्रह्मणि लयः अपि तु जीवतामपि वर्तते इत्यर्थः ॥ २६ ॥

स योगी ब्रह्मनिर्वाणमित्यादिषु योगी मोक्षमाप्नोतीत्युक्तं तमेव योगसंज्ञेपेण दर्शयन्नाह ॥ स्प
शानिति ॥ द्वाभ्यां ॥ बाह्या एव हि स्पृशरूपरसादयो विषयाश्चिन्तिताः ॥ सत्तोऽन्नः प्रविशंति ॥ तांस्तच्चि
त्तात्यागेन बहिरेव कृत्वा चक्षुश्श्रोत्रं च तन्मध्यो एव कृत्वा अत्यन्तं नेत्रयोर्निमीलनेन निद्रायामनीली
यते ॥ उन्मीलनेन बहिः प्रसरति ॥ तदुभयदोषपरिहारार्थं मर्दनिमीलनेन मध्योदृष्टिनिधार्यत्यर्थः ॥

स्पृशन् कृत्वा बहिर्वर्त्या चक्षुश्चैवां तरे श्रोत्रोः ॥ प्राणापानौ समीकृत्वा नासाभ्यां तरचारिणौ ॥ २७ ॥
यतेंद्रियमनो बुद्धिर्मुनिमोक्षपरायणः ॥ विगते छाभयक्रोधोयः सदा मुक्त एव सः ॥ २८ ॥

उच्छासनिष्ठा सरूपेण नासिकयोरभ्यन्तरे च परतौ प्राणापानाबुद्धिर्भोगतिनिरोधेन समीकृत्वा कुं
भयितेत्यर्थः ॥ यदा ॥ प्राणो यथा बहिर्न त्रियं तियथा वायानी अत्र त्रिप्रविशंति ॥ किंचु नासा मध्य एव
छावपियथा चरतः ॥ तथा मंदाभ्यामुच्छासनिष्ठा साभ्यां समीकृतेति ॥ अनेनोपायेन यताः संयताः ॥

५८७

चित्रेशुद्धेपिनध्याने विनासं साममात्रतः॥ मुक्तिः स्यादिति पश्येन्मि न ध्या न योगो वि त न्य ते॥१॥ पूर्वध्या
याते संज्ञे पे नोक्तं योगं प्र पंचयितुं षष्टाध्यायारंभस्तत्र तावत्सर्वकर्माणि मनसा संन्यस्येत्यो रभ्य संन्या
सपूर्विकाया ज्ञानतिशया स्तात्ययेणाभिधानात्तदुःखरूपत्वाच्च कर्मणाः सहसा संन्यासातिप्रसंगं प्राप्ते वा
रंयितुं संन्यासादपि श्रेष्ठत्वेन कर्मयोगं स्तोति॥ श्रीभगवानुवाच॥ अनाश्रित इति॥ छाभ्यां॥ कर्मफलम
श्रीभगवानुवाच॥ अनाश्रितः कर्मफलं कायं कर्म करोति यः॥ स संन्यासी च योगी च न निरग्रि
न चाक्रियः॥१॥ यं संन्यासमिति प्रादुर्योगितं विधि पांडव॥ तस्य संन्यस्तसं कल्पो योगी न वति कश्चन॥२॥
नाश्रितोऽनयेत्तमाणां च त्रैलोक्यं कर्मयः करोति स एव त्यासी योगी च न निरग्रि॥ अ
ग्रिसाध्ये शरव्य कर्म त्यागी न चाक्रियः॥१॥ अनाग्रि साध्या पूत्रै रिव्य कर्म त्यागी च कुतश्च तपेत्तायां कर्म
योगस्यैव संन्यास त्वं संपादयन्नाह॥ यमिति॥ यं संन्यासमिति प्रादुः प्रकर्षेण श्रेष्ठत्वेनाहुः श्रुतिस्मृ

वादाऽयोगं कर्मानुष्ठानलक्षणं तं परमार्थसंन्यासं विधिविजानीहि ॥ हे पांडव ॥ २ ॥ तद्विद्यावजीवं कर्मयोग एव प्राप्नुय्यात् कृतस्यावधिमाह ॥ आरुरुक्षोरिति ॥ ज्ञानयोगं मारीदुं प्राप्नुमिच्छीः पुंसः सदा रोहे कारणं कुर्मोऽन्ये ते चित्रशुद्धि करत्वात् ॥ ज्ञानयोगमारुरुक्ष्य तु तस्यैव ध्याननिष्ठस्य शमः ॥

आरुरुक्षोर्मुनेर्योगं कर्म कारणमुच्यते ॥ योगारूढस्य तस्यैव शमः कारणमुच्यते ॥ ३ ॥
यदा हि तेन्द्रिया र्थेषु न कर्मस्वनुषजते ॥ सर्वसंकल्पसंन्यासी योगारूढस्तदोच्यते ॥ ४ ॥

समाधिविज्ञे पक्वमोऽपरमो ज्ञानपरिपाके कारणमुच्यते ॥ को दृशी सोऽयोगारूढं यस्य शमः कारणमुच्यते ॥ ५ ॥ इत्यत्राह ॥ यदीहीति ॥ इन्द्रियभोगेषु संशयादिषु तत्साधनेषु च कर्मसु यदा नानुषजते आसक्तिन करोक्ति तत्र हेतुः ॥ आसक्तिमूलभूता त्वर्वा न भोगविषयान्कर्मविषयांश्च संकल्पात्संन्यसितं त्यक्तुं शीलं यस्य स सदा योगारूढ उच्यते ॥ ६ ॥ ॥

अतो विषयासक्तित्यागी मोक्षं तदाऽसक्ती च बंधं पर्यावर्जोच्य रागादिस्वभावंत्यजेदित्याह ॥ उद्धरेदिति ॥ आत्मना विवेकयुक्तेन आत्मानं संसारदुद्धरेत् तत्त्ववसादप्येदाधो नयेत् इत्यस्मात् ॥ आत्मेव मनःसंगाद्युपरतः आत्मनः स्वस्य बंधुरूपकारकः ॥ रिपुरपकारकश्च ॥ ५ ॥ कथं भूतस्यात्मे बंधुः कथं भूतस्य चात्मे रिपुरित्यपेक्षायामाह बंधुः

उद्धरेदात्मनात्मानं न आत्मनो वसादयेत् ॥ आत्मेव ह्यात्मनो बंधुरात्मेव रिपुरात्मनः ॥ ५ ॥
बंधुरात्मात्मनस्तस्य येनात्मेवात्मना जितः ॥ अनात्मनस्तु शत्रुत्वे वर्तेतात्मेव शत्रुवत् ॥ ६ ॥
जितात्मनः प्रशांतस्य परमात्मा समाहितः ॥ शीतोष्णसुखदुःखेषु तथा मानापमानयोः ॥ ७ ॥

रिति ॥ येनात्मनेव आत्मा कार्यकारणसंघातरूपो जितो वशीकृतस्तस्य तथा भूतस्य तथात्मनः स आत्मे बंधुः ॥ अनात्मनो जितात्मनस्तु अतएवात्मनः शत्रुत्वं शत्रुवदपकारकत्वे वर्तेत ॥ ६ ॥ जितात्मनः सस्मिन् बंधुत्वं सुख्यति जितात्मन इति ॥ जित आत्मा येन तस्य प्रशांतस्य रागादि रहितस्यैव परं केवलमात्मा शीतोष्णदेषु ससुखिसमाहितः

स्वात्मनिष्ठो भवति नान्यस्य यदा ॥ तस्य हृदि परमात्मा समाहितः स्थितो भवति ॥ योगारूढस्य ज्ञानांशे शृंगो
 कं सुपसंहरति ॥ ज्ञानविज्ञानतत्प्राप्तेति ॥ ज्ञानमोपदेशिकं विज्ञानमपरोक्षानुभवः ॥ तान्यां तन्मोनि राकां ज्ञेयात्मा
 चित्तं यस्य सः ॥ कुरुष्यो निर्विकारः ॥ अतएव विजितानेन्द्रियाणि येन अतएव समानि लोष्टादीनि यस्य मृत्पिण्डपाषा
 णेषु देयो पादे ये बुद्धिश्च न्यः स युक्तो योगारूढ इत्युच्यते ॥ ८ ॥ सुहृन्मित्रादिषु समबुद्धियुक्तसु ततोपि श्रेष्ठत्वा

ज्ञानविज्ञानतत्प्राप्तात्मा कुरुष्यो विजितेन्द्रियः ॥ युक्त इत्युच्यते योगी समलोष्टाश्मकां च नः ॥ ८ ॥
 सुहृन्मित्राण्युदासीनमध्यस्थद्वेषबंधुषु ॥ साधुष्वपि च पासेषु समबुद्धिर्विशिष्यते ॥ ९ ॥

ह ॥ सुहृत्स्वभावेनैव हिताशंसी ॥ मित्रं स्नेहवशेनोपकारकः ॥ उदासीनो विवदमानयो रुमयो रू
 पुपेक्षकः ॥ मध्यस्थो विवदमानयो रुमयो रपि हिताशंसी द्वेषो द्वेषविषयः ॥ बंधुः संबंधी ॥ अरिसा
 धकः साधवः सदाचाराः ॥ पापादुराचाराः ॥ एतेषु समरागद्वेषशून्या बुद्धिर्यस्य स तु विशिष्टः ॥ ९ ॥

एवं योगारूढस्य ज्ञानमुत्केदानो तस्य सांगं योगं विधत्ते ॥ योगीत्यादिना ॥ स योगी परमी मत इत्यनेन ग्रं
 थेन ॥ योगी योगारूढात्मानं मम युंजीत समाहितं कुर्यात्स ततं निरंतरं रहसि एकां द्वेगिरिगुहादौ स्थि
 तः सन् ॥ एकाकी संगशून्यः ॥ यत संयतं चित्तं आत्मा देहश्च यस्य निराशी निर्वाकांक्षः परिग्रहशून्यश्च ॥ १० ॥

योगी युंजीत स ततमात्मानं रहसि स्थितः ॥ एकाकी यतचित्तात्मानिराशीरपरिग्रहः ॥ १० ॥

शुचौ देशे प्रतिष्ठाप्य स्थिरमासनमात्मनः ॥ नात्युच्छ्रितं नातिनीचं चैवाजितकुशोत्तरं ॥ ११ ॥

तत्रैकाग्रमनः कृत्वा जितचित्तेन्द्रियक्रियः ॥ उपविश्या स न युंज्याद्योगमात्मा विशुद्धये ॥ १२ ॥

आसननियमं दर्शयन्नाह ॥ आन्या ॥ शुचादिति ॥ शुद्धे स्थाने आत्मनः स्वस्यासनं स्थापयित्वा कीदृ
 शं स्थिरं च चलेनातीवोन्नतं न चातिनीचं चैवं लवस्त्वं अजिनं व्याध्वादिचर्मचैवाजिने कुशीभ्य उन्न
 रेयस्मिन् कुशा नामुपरि चर्मतदुपरि वस्त्रमास्तीयेत्यर्थः ॥ ११ ॥ तत्रेति ॥ तत्र तस्मिन् आसने उपा

विश्रयएकाग्रंविज्ञेपरहितंमनः॥कृत्वायोगंयुंज्यात्तन्मयसेतुयतउपस्ताचित्तस्येन्द्रियाणांचक्रि
यायस्यश्चात्मनोमनसोविशुद्धयेउपशान्तये॥१२॥चित्तैकाग्र्योपयोगिनोदेहादिधारणांदृश्यव्रा
ह्म॥छाभ्यां॥समंइतिकायइति॥देहमध्यमभागोविवक्षितःकायश्चक्षिरश्चनीवाचकायशिरो
ग्रीवंमूलाधारद्वारम्यमूर्द्धांतपर्यंतंसमंश्चक्रंनिश्चलंधारयन्स्थिरः॥दृष्टप्रयत्नोभूत्वेत्यर्थः॥सीयं
समंकायशिरोग्रीवंधारयन्चलंस्थिरः॥संप्रेक्ष्यनासिकाग्रसुंदिशश्चाःनवलोकयन्॥१३॥
प्रशान्तात्माविगतभीर्बुद्धिचारिवृजेस्थिरः॥मनःसंयम्यमच्चित्तोयुक्तश्चासीत्तमत्यरः॥१४॥
नासिकाग्रं संप्रेक्ष्येति॥अर्द्धनिर्मालितनेत्रइत्यर्थः॥इतस्ततोदिशश्चानवलोकयन्नासीदित्युत्तरेणात्वयः
१३॥प्रशान्तेति॥प्रशान्तश्चात्माचित्तंयस्य॥विगतभीर्भयंयस्याबुद्धंचारिवृतेबुद्धचयवृतेस्थितःसन्मनः
संयम्यप्रत्याहृत्यमप्येवचित्तंयस्यहमेवपरःपुरुषार्थोयस्यसमत्यरःएवंयुक्तोभूत्वाश्चासीत्ततिष्ठेता॥१४॥

योगाभ्यासफलमाह॥नेति॥छाभ्यां॥अत्यंतमधिकंभुंजानस्यएकांतंअत्यंतमःनम्रा
तःभुंजानंविनापियोगःसमाधिर्भवति॥योगाभ्यासफलमाह॥युंजन्नेवमिति॥एवमु
क्तप्रकारेणासदात्मानंममीयुंजन्समाहितंकुर्वन्नियतंनिरुद्धंमानसंचित्तंयस्यसः॥शान्तिः॥
युंजन्नेवंसदात्मानंयोगानियतमानसः॥शान्तिंनिर्वाणपरमांमत्संस्थामधिगा
च्छेति॥१५॥नात्यश्रतस्तुयोगोस्तिनचैकांतमनश्चतः॥नचातिस्वप्नशीलस्यजा
ग्रतीर्नेवचाक्षुर्न॥१६॥॥
मीदृजं संसारोपरमंप्राप्नोति॥कथंभूतानिर्वाणपरमंप्राप्ययस्यांतांमत्संस्थामदूषेणावस्थि
तिं॥१५॥योगाभ्यासनिष्ठस्याहारादिनियममाह॥तथाअतिनिद्राशीलस्यअतिजाग्रता
श्चयोगोनेवास्ति॥१६॥॥

तद्विकथं भूतस्य योगो भवतीत्याह ॥ युक्तेति ॥ युक्तेनियतञ्चाहारी विहारश्च गतिर्यस्य स्वकर्मसु
कार्येषु ॥ युक्तेनियतैव चेष्टा यस्य युक्तेनियतो स्वप्नावबोधौ निद्रा जागरौ यस्य तस्य दुःस्वनिवर्त्त
की योगः सिध्यति ॥ १० ॥ कदाचिच्छब्दयोगः पुरुषो भवतीत्यपेक्षायामाह ॥ यदेति ॥ विनियतं
संयतं चित्तं चात्मन्येव यदा निश्चलं तिष्ठति ॥ तदा प्राप्तयोग इत्युच्यते ॥ ११ ॥ आत्मैक्याकारतः

युक्ताहारविहारस्य युक्तचेष्टस्य कर्मसु ॥ युक्तस्वप्नावबोधस्य योगो भवति दुःस्वहा ॥ १२ ॥
यदा विनियतं चित्तमात्मन्येवावतिष्ठते ॥ निस्पृहः सर्वकामो भूयुक्त इत्युच्यते तदा ॥ १३ ॥ यथा शि
पो निवातस्यो नैगते सोऽप्यमास्यता ॥ योगिनोऽप्यतश्चित्तस्य युञ्जतो योगमात्मनः ॥ १४ ॥ यावत्स्थित
स्य चित्तस्योपमानमाह ॥ यथेति ॥ वातश्च न्येदेशो स्थितो दीपो यथा नैगते न विचलति ॥ सा उपमा
दृष्टा ततः ॥ कस्य चात्मविषयं योगमभ्यसतो योगिनोऽनियतं चित्तं तद्वतिष्ठतीत्यर्थः ॥ १५ ॥

यं संन्यासमिति ॥ आह योगं तं विधिपांडवेत्यादि ॥ कर्मैव योगशब्देनोक्तं ॥ नात्यश्रितस्तु यो
स्तीत्यादौ तु समाधियोगशब्देनोक्तः ॥ तत्र मुख्यो योगः ॥ क इत्यपेक्षायां समाधिमेव स्वरूपतः
फलतश्च लक्षयन्त एव मुख्यो योग इत्याह ॥ यत्रेति ॥ सार्धं स्त्रिभिः ॥ यत्र यस्मिन्नवस्था विशिष्यते
योगाभ्यासे न निरुद्धचित्तं उपरतस्तं भवतीति योगस्य स्वरूपलक्षणमुक्तं ॥ तथा च पातं जल

यन्ती परमते चित्तं निरुद्धं योगसेवया ॥ यत्र चैवात्मनात्मानं पश्यन्नात्मतितुष्यति ॥ २० ॥
सूत्रं ॥ योगश्चित्तवृत्तिनिरोध इति ॥ इष्टप्राप्तिजङ्गणे न फलेन तमेवा लक्षयति ॥ यत्र य
स्मिन्नवस्था विशिष्यते चात्मना शुद्धेन मनसा चात्मानमेव पश्यति ॥ न तु देहादि ॥ पश्यंश्चा
त्मन्येवा तुष्यति ॥ न तु विषयेषु यत्रेत्यादीनां यच्छब्दानां तं योगसंज्ञितं विद्यादिति चतुर्थो
नान्वयः ॥ २० ॥

गीता० स०
६५

मानस्य शेषतः सवासनां स्युक्ता मनसा विषयदोषदर्शना सवर्तिः ॥ प्रसरंतमिंद्रियसमूहं विशेषे
णानियम्य योक्तव्य इति पूर्वोक्तवान्वयः ॥ २४ ॥ यदितु प्राक्तनकर्मसंस्कारेण मनो विचलितं हि क्षा
रणं ह्यास्मिन् कुर्यादित्याह ॥ शनैरिति ॥ धृतिद्वारिणा तया वगृहीतया वशीकृतया ॥ बुद्ध्या आत्मसं
स्यं आत्मन्येव सम्यक् स्थितं निश्चले मनः कृत्वा परमेतत्तच्च शनैः शनैरन्यासक्रमेणानुसहसा उपरम
शनैः शनैरुपरमे बुद्ध्या धृतिगृहीतया ॥ आत्मा संस्यं मनः कृत्वा न किंचिदपि चिंतयेत् ॥ २५ ॥ यतो य
तो भिश्चरति मनश्चलमस्मिरं ॥ ततो ततो नियम्यैतदात्मन्येव वशं नयेत् ॥ २६ ॥ स्वरूपमाह ॥ न किंचि
दपि चिंतयेत् ॥ निश्चले मनसि स्वयमेव प्रकाशमानः परमानंदस्वरूपो भूत्वा आत्मध्यानादपि निवर्तते
इत्यर्थः ॥ २५ ॥ एवमपि रजोगुणवद्वादि मनः प्रचलितं हि पुनः प्रत्याहारेण वशीकुर्यादित्याह ॥ यत इत्याह
स्वभावतश्चलं धार्यमाणमप्यस्मिरं मनो यं यं विषयं प्रति निर्गच्छति तत्तत्ततः प्रत्याहृत्यात्मन्येव स्थिरं कु
र्यात् ॥ २६ ॥

शा

६५

एवं प्रत्याहारादिभिः पुनः पुनर्मनो वशीकुर्वन्तं रजोगुणद्वये सतियोगसुखं प्राप्नोतीत्याह ॥ प्रशान्तमनस
मिति ॥ एवमुक्तप्रकारेण शान्तं रजो यस्य ॥ अतएव प्रशान्तमनो यस्य तमे नंतिक जन्मसं ब्रह्मत्वं प्राप्तं योगि
नं उन्नमं समाधि सुखं स्वयमेवोपैति प्राप्नोति ॥ २७ ॥ ततश्च कृतार्थो भवतीत्याह ॥ युञ्जति ॥ एवमनेन प्रा
प्युप्रशान्तमनसं ह्येनं योगिनं सुखमुन्नमं ॥ उपैति शान्तं रजसं ब्रह्मभूतमकल्मषं ॥ २८ ॥ युज
नैवं सदात्मानं योगी विगतकल्मषः ॥ सुखेन ब्रह्मसंस्पर्शमत्यंतं सुखमश्नुते ॥ २९ ॥ सर्वभू
तस्य मात्मानं योगी भूतानि चात्मनि ॥ इदं ते योगयुक्तात्मा सर्वत्र समदर्शिनः ॥ ३० ॥
कारेण सर्वदा आत्मानमनो युंक्तं जन्तुवशीकुर्वन् विशेषेण सर्वात्मना ह्यगतं कल्मषं यस्य स योगी मु
खेन ध्यानासेन ब्रह्मसंस्पर्शः ॥ अविद्यानिवर्तकः साक्षात्कारस्तदेव अत्यंतं सर्वोन्नमं सुखमश्नुते जीवन्मु
क्तो भवतीत्यर्थः ॥ २९ ॥ ब्रह्मसाक्षात्कारमेव दर्शयति ॥ सर्वभूतस्य मिति ॥ योगेनान्यस्य मानं न युक्तात्

त्मासमाहितचित्रः सर्वत्र समं ब्रूते वपश्यतीति समदर्शनः ॥ स्वमात्मानमविद्याकृतदेहादिपरिच्छे-
दशून्यं सर्वभूतेषु ब्रह्मादिस्थावरं तेषु च स्थितं पश्यति ॥ तानि च स्वात्मन्यभेदेन पश्यति ॥ २७ ॥
एवंभूतात्मज्ञानस्य सर्वभूतात्मतया मदुपासनं मुख्यकारणमित्याह ॥ यइति ॥ मां परमेश्वरं सर्वत्र
भूतमोदयः पश्यति सर्वं च प्राणिमात्रं च मयि यः पश्यति तस्याहं न प्रणश्यामि ॥ अदृश्यो न भवामि सा-
यो मां पश्यति सर्वत्र सर्वं च मयि पश्यति ॥ तस्याहं न प्रणश्यामि स च मे न प्रणश्यामि ॥ ३० ॥
सर्वभूतस्थितं यो मां भजत्येकत्वमास्थितः ॥ सर्वथा वक्तव्यमानोऽपि स योगी मायिवर्तते ॥ ३१ ॥
च ममादृश्यो न भवति ॥ प्रत्यक्षो भूत्वा कृपादृष्ट्या तं विजोक्त्या तु गृह्णामीत्यर्थः ॥ ३० ॥ न चैवंभूतो किं
विधिकिंकरः स्यादित्याह ॥ सर्वभूतस्थितिः ॥ सर्वेषु भूतेषु स्थितं मामभेदमाश्रित्य यो भजति स
योगी ज्ञानी स त्सर्वथा कर्मत्यागेनापि वर्तमानो मय्येव वर्तते मुच्यते न तु भ्रश्यतीत्यर्थः ॥ ३१ ॥

एवं च मां भजतां योगिनां मध्ये सर्वभूतानुकंपी श्रेष्ठ इत्याह ॥ आत्मीयम्येनेति ॥ आत्मीयम्येन यथा म-
म सुखं प्रियं दुःखं चाप्रियं तथान्येषां मपीति सर्वत्र समं पश्यत्सु खमेव सर्वेषां यो वांछति न तु कस्यापि
दुःखं स योगी श्रेष्ठो ममाभिमत इत्यर्थः ॥ ३२ ॥ उक्तजज्ञाणस्य योगस्यासंभवं मन्वानोऽर्जुन उवाच ॥ यो य-
मिति ॥ सोम्येन मनसो जयविज्ञेयं शून्यतया के वलात्माकारवस्थानेन यो यं योगस्त्वया प्रोक्ता वस्यो
आत्मीयम्येन सर्वत्र समं पश्यति योऽर्जुन ॥ सुखं वा यदि वा दुःखं स योगी परमो मतः ॥ ३२ ॥ अर्जुन उ-
वाच ॥ यो यं योगस्त्वया प्रोक्तः साम्येन मधुसूदन ॥ एतस्याहं न पश्यामि चंचलत्वास्थितिं स्थिरां ॥ ३३ ॥
स्ये गेया स्थिरां च स्थितिं न पश्यामि मनसश्चंचलत्वात् ॥ ३३ ॥ एतत्स्फुटयति ॥ चंचलं हीति ॥ चंचलं स मां
वेनेव चापलं ॥ किंच ॥ प्रमाथी प्रमथेन जाले देहे प्रियज्ञो भूतकमित्यर्थः ॥ किंच ॥ बलवद्दिचारेणापि जेतुमा-
शक्यं किंच ॥ हृदं विषयवासनानुबद्धतया दुर्भेदं ॥ अतो यथा काशो दोषूयमानस्य वा योः कुंभादिषु नि-

रोधनमशक्यं ॥ तथा तस्य मनसोपि निग्रहं निरोधसुदुःकरं सर्वथा कर्तुमशक्यं मन्ये ॥ ३४ ॥
तदुक्तं ॥ चंचलत्वादिकमंगीकृत्यैव मनोनिग्रहोपायः ॥ श्रीभगवानुवाच ॥ असंशयमिति ॥
चंचलत्वादिना मनोनिरोधमशक्यमिति ॥ यद्यदसि एतन्निःसंशयमेव तथापि तु न्प्रभ्यासेन परः
चंचलं हि मनः कृद्धप्रमाथिवलवददं ॥ तस्याहं निग्रहं मन्ये वा योरिव सुदुःकरं ॥ ३४ ॥ श्रीभग-
वानुवाच ॥ असंशयं महाबाहो मनो दुर्निग्रहं च मनः ॥ प्रभ्यासेन तु कौन्तेय वैराग्येन च हृष्यते ॥ ३५ ॥
मात्माकारप्रत्ययो ॥ हृद्याविषयवैतृष्ण्येन च गृह्यते ॥ प्रभ्यासेन लयप्रतिबंधाद्वैराग्येण च
विज्ञेयप्रतिबंधादुपरतद्वृत्तिकंसत्परमात्माकारेण परिणतं तिष्ठतीत्यर्थः ॥ तदुक्तं योगशास्त्रे
मानसो वृत्तिस्तस्य ब्रह्माकारतया स्थितिः ॥ या संप्रज्ञा तनामा सो समाधि रभिधीयता-
इति ॥ ३५ ॥ ॥

एतावांस्त्विह निश्चय इत्याह ॥ असंयुतात्मेति ॥ उक्तप्रकारेणाभ्यासवैराग्याभ्यां न संयतः आत्मा
चित्तं यस्य तेन पुरुषेणायं योगोदुःप्रापः प्राप्तुमशक्यः ॥ प्रभ्यासवैराग्याभ्यां वश्यो वशवर्त्तन्नि ॥
त्मा चित्तं यस्य तेन पुनश्चानेनैवोपायेन प्रयत्ने कर्तव्यो योगः प्राप्तुमशक्यः ॥ ३६ ॥ प्रभ्यासवैराग्याभावे
न कथंचिदवाप्तसम्पत्कृतानः किं फलं प्राप्नोति त्यर्जुन उवाच ॥ अयतिरिति ॥ प्रथमं श्रद्धयोपेत-
असंयतात्मना योगोदुःप्राप इति मे मतिः ॥ वश्यात्मना तु यतता शक्यो वाप्नुमुपायत ॥ ३६ ॥ अ-
र्जुन उवाच ॥ अपतिः श्रद्धयोपेती योगाच्चलितमानसः ॥ अप्राप्य योगसंसिद्धिं कां गतिं कृत्स्न गच्छति ॥ ३७ ॥
एवयोगे प्रवृत्तः ॥ ननु मिय्याचारतया ततः परंतु अयतिः सम्पद्यते शिथिलाभ्यास इत्यर्थः ॥ तथा
योगादिचलितमानसं विषयप्रवणं चित्तं यस्य मंदं वैराग्य इत्यर्थः ॥ एवमभ्यासवैराग्यशैथिल्यात्
योगस्य संसिद्धिं फलं ज्ञानमप्राप्य कां गतिं प्राप्नोति ॥ ३७ ॥ ॥

गीता० सं०
६८
स

प्रश्नाभिप्रायं विवर्णोति॥ कर्मणामाशु रेऽप्यपितत्वाद्दुष्टानाञ्जनतावत्कर्मफलं स्वर्गादीकं
प्राप्नोति॥ योगानिष्पत्तेश्च न मोक्षं प्राप्नोति॥ एवमुभयस्माद्दुष्टः॥ अत्र विष्टो निराश्रयः॥ अ
तएव ब्रूयाः प्राप्नुयायेपयि मार्गे विमूढः सन्न कश्चित्किं नश्यति किं चानश्यतीत्यर्थः॥ नाशो ह्येषा
कश्चिन्नोभयविभ्रष्टः छिन्नाश्रुमिव नश्यति॥ अत्र विष्टो महाबाहो विमूढो ब्रूयाः पयि॥ ३६॥
एतन्मैसंग्रयं कुरुष्व छेत्तुमर्हस्य शेषतः॥ तदत्यः संशयस्यास्य छेत्तानह्युपपद्यते॥ ३७॥
तः पयि छिन्नमभ्रं पूर्वास्मादभ्रादिसिद्धमभ्रांतरं वा प्राप्तं स नमध्य एव विनीयते तद्वत्॥ ३८॥
३९॥ तथैव सर्वज्ञेनायं मम संदेहो निरसमीषत्वन्नो न्यस्तु संदेह निवर्तको नास्तीत्याह॥
एतन्मै इति॥ एतत् एनं छेत्तानि वर्तकः स्पष्टमन्यत्॥ ३९॥ ॥

६८

अत्रोत्तरं श्रीमगवानुवाच॥ पायेति॥ साधैश्चतुर्भिः इह मुत्र परलोके वा तस्य विनाशो नास्ति विनाशो ह्य
नयो निप्राप्तिः॥ अमुत्र परलोके नाशो नरकप्राप्तिः॥ इह लोके विनाशो उभयभ्रं शातपतित्यं॥ तदुभयं तस्मा
नास्त्येव॥ यतः कल्याणकृतश्च भकारी कश्चिदपि दुर्गतिं न गच्छति॥ अयंच शुभकारी अदयायोगे प्रवृत्त
त्वात्तातेति लोकरात्पलायनसंबोधयति॥ ४०॥ तर्हि किमसौ प्राप्नोतीत्यपेक्षायामाह॥ प्राप्येति॥ पुण्यं॥

॥ श्रीमगवानुवाच॥ पायने वेदना मुत्र विनाशस्तस्य विद्यते॥ तर्हि कल्याणकृतश्चिदुर्गतिं नातगच्छति॥
॥ ४१॥ प्राप्य पुण्यकृतां लोकां बुधित्वा शाश्वतीः समाः॥ शुचीनां श्रीमतां गेहे योगभ्रष्टोऽभिजायते॥ ४१॥

कारिणामश्रुमेघादिपाजिनां लोकां प्राप्य तत्र शाश्वतीः समा बहूनां वत्सरा बुधित्वा तत्सुखमनुभूय शुचीनां
सदाचारिणां श्रीमतां धनिनां गेहे स योगभ्रष्टो जन्म प्राप्नोति॥ अल्पकालान्यस्तयोगभ्रंशं गतिरियमुक्ता विरा
भ्यस्तयोगभ्रंशो तु पञ्चानरमाह॥ अथवेति॥ योगनिष्ठानां धीमतां ज्ञानिनामेव कुले जायते न तु पूर्वोक्तानां रूढयोगा
नां कुले एतज्जन्मसौति॥ ४१॥

गीता० स०
६८

इदं शंयुक्तमपराधलोके दुर्लभतरं मोक्षहेतुत्वात् । ततः किमतश्चाह । तत्रेति सार्धेण । तत्र बुद्धिः प्रका-
रेण नमनि । पूर्वदेहे भवयोर्वदेहिकं तमेव बुद्ध्या विषयया बुद्ध्या संयोगं लभते ततश्च भूयोऽधिकं संसिद्धौ
मास्तेधिकं प्रयत्नं करोति ॥ तत्र हेतुः ॥ तमेव पूर्वदेहकृताभ्यासेनावशोपिकुतश्चिदेतदयादनिच्छन्न
पिसंहियते विषयेभ्यः परावर्त्तबुद्ध्या निष्ठः क्रियते । तदेव पूर्वभ्यासवशेन प्रयत्नं कुर्वन्सने मुच्यत इति म

अथ वा योगिनो मेव कुले भवति धीमतां । एतद्दिदुर्लभतरं लोके जन्म यदीदृशं ॥ ६२ ॥ तत्र तं बुद्धिसंयोगं

लभते पूर्वदेहिकं । यत ते च ततो भूयः संसिद्धौ कुरु नन्दन ॥ ६३ ॥ पूर्वाभ्यासेन ते नैव हियते ह्यवशोपि सः ॥

जितासुरपियोगस्य शब्दब्रह्मातिवर्त्तते ॥ ६४ ॥ मयि केमुत्पत्त्या येन स्फुरत्यतिसाधेन ॥ जितासुरिति ॥

योगस्य स्वरूपं जितासुरेव केवलं न तु प्राप्नोति योगैर्बभूवे योगे प्रविष्टमात्रोपि पापवशो ह्योगभूतोपि श-
ब्दब्रह्म वेदमतिवर्त्तते वैदोक्तकर्मफलान्यतिक्रमति ॥ तेभ्योधिकं फलप्राप्य मुच्यत इत्यर्थः ॥ ६४ ॥

६८

यदेवमंदप्रयत्नोपियोगी परंगतिं याति ॥ तदा यस्तु योगी प्रयत्नादुत्तरीतरमधिकं योगेयतमानो
यत् कुर्वन् योगे नैव समृद्धिं किं त्विषो विधूतपापः ॥ सो न के पुनरुज्जन्म सु उपचितेन योगेन संसिद्धः सम्पक्-
त्वा न भूत्वा ततः श्रेष्ठंगतिं यातीति किं किं वेस्तु क्वमिति त्वर्थः ॥ ६५ ॥ यस्मादेवं तस्मात् ॥ तपस्विभ्य इति

प्रयत्नाद्युत्तमानस्तु योगी संशुद्धिं किं त्विषः ॥ अनेकजन्म संसिद्धस्तो याति परंगतिं ॥ ६५ ॥ तप

स्विभ्योधिको योगी ज्ञानिभ्योपि मातोधिकः ॥ कर्मिभ्यश्चाधिको योगी तस्माद्योगी भवार्जुन ॥ ६६ ॥

योगिनामपि सर्वेषां मरुतेनांतरात्मना ॥ श्रद्धावान्भजते यो मां समेयुक्ततमो मतः ॥ ६७ ॥

रादितपोनिष्ठेभ्यो ज्ञानिष्ठेभ्यो ज्ञानिभ्यः ॥ शास्त्रज्ञानवशोपिकामिभ्यः ॥ इष्टापूर्तकारिभ्यो योगी श्रेष्ठो मि-
मतस्तस्मात्संयोगी भव ॥ ६६ ॥ योगिनामपि यमनियमादिपराणां मध्ये मद्रक्तः श्रेष्ठ इत्याह ॥ योगिनामि-
ति ॥ मरुतेन मय्यासक्तेन चंतरात्मना मनसा यो मां परमेश्वरं द्यौश्चेतुः सन्भजते स योगयुक्तेषु श्रेष्ठो मम सं

मतः॥ अतीमङ्गली भवेदिति मायः आत्मयोगमवोच्यो भक्तियोगशिरोमणिं॥ तं वंदे परमानंदमाधवं
भक्तशेखरं॥ ६०॥ इति श्रीभगवद्गीतासूपनिषत्सु ब्रह्मविद्यायां योगशास्त्रे कृष्णार्जुनसंवादे षष्ठोऽध्यायः॥ ६॥ विज्ञेयमात्मनः
स्तत्संयोगं समुदीरितं॥ भजनीयमथेहो नो मे श्वरं रूपमीर्यते॥ १॥ पूर्वध्यायात्ते मरुते नो तरात्मनो
इति श्रीभगवद्गीतासूपनिषत्सु ब्रह्मविद्यायां योगशास्त्रे कृष्णार्जुनसंवादे षष्ठोऽध्यायः॥ ६॥ श्री
भगवानुवाच॥ मय्यासक्तमनाः पार्थ योगं युजन्मदाश्रयः॥ असंशयं समग्रं मां यथा ज्ञास्यसि तच्छृणु॥ १॥
यो मां भजते समेयुक्ततमो मतस्तुक्तं॥ तत्र को ह्यस्वप्नस्य मत्किं कर्तव्ये त्यपेक्षायां स्वरूपं निरूप्य
यिष्यन्॥ श्रीभगवानुवाच॥ मय्यासक्तमना इति॥ मपि परमेश्वरे आसक्तमभिनिविष्टं मनो यस्य
सः॥ मदाश्रयः॥ अहमेवाश्रयो यस्य न न्यशरणः॥ स न योगं युजन् न ह्यभ्यसन्॥ अश्रयं यथा
भवत्येवं मां समग्रं विभूतिवर्जं श्रियादिसहितं यथा ज्ञास्यसि॥ तदिदं मया ब्रह्ममाणां शृणु॥ १॥

ज्ञो ब्रह्ममाणां स्तोति॥ ज्ञानमिति॥ ज्ञानं शास्त्रीयं विज्ञानमनुभवस्तत्सहितं इदं मधिषयं च शेषतसा क
ल्पेन ब्रह्मामि॥ यत्तत्तात्वाद्दृश्यो मां गेव त्रिमानस्य पुनरन्यत्तत्तातव्यमवशिष्टं न भवति॥ तेनैव कृतार्थो
भवतीत्यर्थः॥ २॥ मङ्गलं विना तु मज्ञानं दुर्लभमित्याह॥ मनुष्याणामिति॥ असंख्यातानां जीवानां मध्ये
मनुष्यव्यतिरिक्तानां श्रेयसि प्रवृत्तिरेव नास्ति मनुष्याणां सहस्रेषु मध्ये कश्चिदेव प्रकृष्टपुण्यवशात्सि
ज्ञानं तेहं स विज्ञानमिदं ब्रह्माम्याश्रीषतः॥ यत्तात्वा नैह भूयो न्यत्तातव्यमवशिष्यते॥ ३॥ मनु
ष्याणां सहस्रेषु कश्चिद्यतति सिद्धये॥ यततामपि सिद्धानां कश्चिन्मां वेत्ति तत्त्वतः॥ ३॥ इये आत्मा
ज्ञानाय यतते॥ प्रवृत्तं कुर्वतामपि सहस्रेषु कश्चिदेव प्रकृष्टपुण्यवशादात्मानं वेत्ति तादृशानां वात्म
ज्ञानसिद्धानां सहस्रेषु कश्चिदेव मां परमात्मानं मतप्रसादेन तत्त्वतो वेत्ति तदेव मतिदुर्लभमपि महानं
तुभ्यमहं ब्रह्मामीत्यर्थः॥ ३॥ एवं श्रोतारमभिमुखी कृत्य दानो प्रकृतिद्वारा सृष्टादिकर्तृत्वं न ईश्वरत्वं प्रति

ज्ञातं निरूपयिष्यन् परापरनेदेन प्रकृतिव्यमाह ॥ भूमिरिति ॥ द्वाभ्यां ॥ भूम्यादीनि पंचभूतसूक्ष्माणि भूम्या
णि भूम्यादिशब्दैः पंचगंधादितन्मात्राण्युच्यन्ते ॥ मनःशब्देन तत्कारणभूतीहंकारः ॥ बुद्धिशब्देन तत्कारणं
महत्त्वं ॥ अहंकारशब्देन तत्कारणमविद्या इत्येवमष्टधाभिन्ना ॥ यद्वा ॥ भूम्यादिशब्दैः पंचमहाभूतानि सू-
क्ष्मेः सहे कोक्तव्यमुच्यते ॥ अहंकारशब्देनैवाहंकारस्तेनैव तत्कार्याणां क्रियाण्यपि निगृह्यन्ते बुद्धिरिति ॥

भूमिरापीतजीवायुः खं मनो बुद्धिरेव च ॥ अहंकार इतीयं मेभिन्ना प्रकृतिरष्टधा ॥ ध ॥

महत्तत्त्वं मनःशब्देन तु मनसैवोन्नयमव्यक्तं रूपं प्रधानमित्यनेन प्रकारेण मे प्रकृतिर्मायारयाश-
क्तिरष्टधाभिन्ना विभागं प्राप्ता चतुर्विंशतिभेदभिन्ने वेत्यष्टास्वेवान्यदन्न भवि विवक्षयाष्टधाभिन्ने-
त्युक्तं ॥ तथा च वक्ष्यमाणी ज्ञेयाध्यायेदमामेव प्रकृतिं चतुर्विंशतितत्वात्मना प्रपंचयिष्यति ॥ महा-
भूतान्यहंकारो बुद्धिरव्यक्तमेव च ॥ इन्द्रियाणि दशैकं च पंचचैन्द्रियगोचरा इति ॥ ध ॥

अपरामिमां प्रकृतिं उपसंहरन् परं प्रकृतिमाह ॥ अष्टधीं क्ताया प्रकृतिरियमपरानि कृष्टां जडत्वात्
परार्थत्वाच्च इतः सकाशात् परं प्रकृष्टं ॥ अस्यां जीवभूतां मे प्रकृतिं जानीहि ॥ परत्वे हेतुः ॥ यथाचेतनया
ज्ञेयत्वरूपया स्वकर्मकारेण इदं जगद्वार्यते ॥ ५ ॥ अतद्योः प्रकृतित्वं दर्शयन् स्वस्य तत्कारणसृष्ट्यादिकार-
णत्वमाह ॥ एतदिति ॥ एतं ज्ञेयं ज्ञेयत्वरूपं प्रकृती यो नीकारणभूते येषां तान्येतद्यो नीनि स्यावस्जगमात्म

अपरेयमिति स्त्वन्यां प्रकृतिं विद्धि मे परं ॥ जीवभूतां महाबाहो ययेदं वार्यते जगत् ॥ ५ ॥

एतद्यो नीतिभूतानि सर्वाणि त्युपधारय ॥ अहं कृत्स्नस्य जगतः प्रभवः प्रलयस्तथा ॥ ६ ॥

कानि सर्वाणि भूतानि उपधारय बुध्यस्व ॥ तत्र जडा प्रकृतिर्देह रूपेण परिणयते चेतना तु महद्भूतो ताचोक्त-
त्वेन देहेषु प्रविश्य स्वकर्मणात्मनिधारयति ॥ ते च मदीये प्रकृती मत्तः संभूते ॥ अतोहमेव कृत्स्नस्य स प्रकृतिरस्य जग-
तः प्रभवः प्रकर्षणभवत्यस्मादिति प्रभवः परमकारणमहमित्यर्थः ॥ तथा प्रजायते भूनेति प्रलयः सिंहतापि हमेवे-
त्यर्थः ॥

यस्मादेवं तस्मान्मन्नइति ॥ मन्नः सकाशात्परतरं श्रेष्ठजगतः सृष्टिसंहारयोः स्वतंत्रं कारणां किंचि
दपि नास्ति ॥ स्थितिहेतुरप्यहमित्याह ॥ मयि सर्वमिदं प्रोतं ग्रथितं तन्वाश्रितमित्यर्थः ॥ दृष्टान्तस्यष्टः
जगत्स्थितिहेतुत्वं प्रपंचयति ॥ रसो ह मिति पंचमिः ॥ असुरसो हं रसस्तन्मात्ररूपया विभूत्या न्वा

मन्नः परतरं नान्य किंचिदस्ति धनं जय ॥ मयि सर्वमिदं प्रोतं सूत्रे मणिगणा इव ॥ ७ ॥
रसो ह मसु कौंतेय प्रभास्मि शशि सूर्ययोः ॥ प्रणावः सर्ववेदेषु शब्दः स्वर्गो रूपां नृषु ॥ ८ ॥

अथ तेनासु स्थिती ह मित्यर्थः ॥ तथा शशि सूर्ययोः प्रभास्मि ॥ चंद्रे सूर्ये च प्रकाशरूपया विभू
त्या तदा अथ तेन स्थिती ह मित्यर्थः ॥ एवमुत्तरत्रापि दृष्टव्यं सर्वेषु वेदेषु वैश्वरी रूपेषु तन्मूर्ता
मृतः ॥ प्रणावतुं न्वा कारोस्मि खे न्वा काशी शब्दतन्मात्ररूपोस्मि नृषु पुरुषेषु पौरुषं उद्यमीस्मि
द्यौमेहि पुरुषास्ति इति ॥ ८ ॥ ॥

किंच ॥ पुण्यइति ॥ पुण्योऽविक्रतो गंधः ॥ गंधतन्मात्रं दृष्टिव्या न्वा अथ मित्यर्थः ॥ यद्वा ॥ विभूतिरू
पेणा अथ तस्य विवक्षितता तसुरभि गंधस्यैवोत्कृष्टतया विभूतित्वात् पुण्यो गंध इत्युक्तं ॥ तथा
विभावसौ न्वा ग्रीय तैजः सहजादीप्तिस्तदहं सर्वभूतेषु जीवनं प्राणाधारणं प्रायुरहमित्यर्थः ॥ तप
स्विषु वानप्रस्थादिषु चंदसहनरूपं तापोस्मि ॥ ९ ॥ किंच ॥ बीजमिति ॥ सर्वेषां चराचराणां भूता

पुण्यो गंधदृष्टिव्यां च तेजश्चास्मि विभावसौ ॥ जीवनं सर्वभूतेषु तपश्चास्मि तपस्विषु ॥ ९ ॥
बीजं मां सर्वभूतानां विधिपार्थ सनातनं ॥ बुद्धिबुद्धिमतामस्मि तेजस्तेजस्विनामहं ॥ १० ॥ ॥

नां बीजं सजातीयकार्योत्पादकसामर्थ्यसनातनं नित्यं उत्तरीतरसर्वकार्येषु स्तुतं ॥ तदेव बीजं मा
द्विभूतिं विधि ॥ ननु प्रतिष्यक्ति विनश्यत् ॥ तथा बुद्धिमतां बुद्धिमस्मि तेजस्विनां तेजः प्रगज्ज्ञानां
तेजः ॥ प्रागस्त्यमहं ॥ १० ॥ ॥

किंच ॥ बलमिति ॥ बलं सामर्थ्यमोजः बलवतामहंतं च कामोप्राप्तेवस्तुन्यभिलाषो राजसोरागः पुनरभि-
लक्षितेऽप्येप्राप्तेषु नरधिकेये चित्तरंजनात्मकसृष्ट्यापययिस्तामसः ताभ्यां विवर्जितं बलवतां च बलम-
स्मिंसात्किं स्वधमनुष्ठानसामर्थ्यमहमित्यर्थः ॥ स्वधर्मेणाऽविरुद्धः स्वदारेषु पुत्रोत्पत्तिमात्रोप-
योगी कामोहं ॥ ११ ॥ किंच ॥ ये चेति ॥ ये चान्ये सात्विकाभावाः शमदमादयः ॥ राजसाहर्षदपदयः

बलं बलवतां चाहं कामरागविवर्जितं ॥ धर्माविरुद्धो भूतेषु कामोऽस्मि भरतर्षभ ॥ ११ ॥ ये चै-
व सात्विकाभावा राजासांस्तामसाश्च ये ॥ मत्त एवेति तान् विद्विनत्वं तेषु ते मयि ॥ १२ ॥

तामसाश्च ये शोकमोहादयः ॥ प्राणिनां स्वकर्मवशाज्जायंते तात्सर्वान्मत्त एव जाता न इति विधि-
मदीयप्रकृतिगुणकार्यत्वात् ॥ एवमपि तेषु हं न वर्ते जीववत्तदधीनी न भवामीत्यर्थः ॥ तो-
तुमदधीनाः संतो मयि वर्तन्ते इत्यर्थः ॥ १२ ॥

एवंभूतं त्वां परमेश्वरमयं जनः ॥ किमिति न जानामीत्यत आह ॥ त्रिमिरिति ॥ त्रिमिरंभिः पूर्वोक्तेः का-
मलोभो हि भिर्गुणमयैर्गुणविकारैः स्वभावे मोहितमिदं जगत् ॥ अतो मां नाभिजानाति ॥ कथंभूतं
एभ्यो भावेभ्यः परं एभिरस्पृष्टं ॥ एतेषां नियंतारं च त एवावययं निर्विकारमित्यर्थः ॥ १३ ॥ केतर्हि
तां जानंतीत्यत आह देवाश्च लौकिकीश्च त्युद्धुतेत्यर्थः ॥ गुणमयी सत्त्वादिगुणविकारात्मिका म-

त्रिभिर्गुणमयैर्भावैरेभिः सर्वमिदं जगत् ॥ मोहितं नाभिजानाति मामेभ्यः परमव्ययं ॥ १३ ॥
देवा ह्येषा गुणमयी मम माया दुरत्यया ॥ मामेव प्रपद्यंते मायामेतां तरंतिते ॥ १४ ॥

म परमेश्वरस्य शक्तिर्माया दुरत्यया दुस्तरा हि प्रसिद्धमेतत् ॥ तथापि ये मामेवाव्यभिचारिण्या-
नक्या प्रपद्यंते न जंति ते मायामेतां दुस्तरामपि तरंतितं तो मां जानंतीति भावः ॥ १४ ॥ किमिति
तर्हि सर्वे त्वामेव न भजंति ॥ तत्राह ॥ न मामेति ॥ नरेषु येऽधमास्ते मां न भजंति ॥ अधमत्वे हेतुः

मूढाविवेकशून्याः तत्कुतोदुःकृतिनः पापशीलाः ॥ अतो मायया पदं तं निस्तंशं सास्त्राचार्योपदेशा
भ्यां ज्ञातमपि ज्ञानं येषां ते ॥ अतएवं वंशीदपोभिमानश्चक्रो धोपाकुर्यमेव चेत्यादिव द्रष्टव्यमाणा मा
सुरं स्वभावं प्राप्ताः ॥ संतो न भजंति ॥ १५ ॥ सुकृतिनस्तु मां भजंति ते च सुकृततारतम्येन चतुर्विधाः

न मांदुःकृतिनो मूढाः प्रपद्यंते न राधमाः ॥ मायया पदं तं ज्ञात्वा चासुरं भावमाश्रिताः ॥ १५ ॥

चतुर्विधा भजंते मां जनाः सुकृतिनोऽर्जुन ॥ आर्तो जिज्ञासुरार्थार्थी ज्ञानी च भरतर्षभ ॥ १६ ॥

इत्यत्राह ॥ चतुर्विधा इति ॥ पूर्वजन्मसु ये कृतपुण्या जनास्ते मां भजंते चतुर्विधाः ॥ आर्तो रीगता
सुरव्याघ्राद्यभिभूतः स यदि पूर्वकृतपुण्यस्तर्हि मां भजति ॥ अन्यथा ह्युददेवता भजनेन संसर
ति ॥ एवमुत्तरत्रापि द्रष्टव्यं जिज्ञासु भगवंतं ज्ञातुमिच्छति रात्मज्ञानेन ॥ अर्थार्थिश्चित्रवापरत्र
चाभोगसाधनभूतार्थजिज्ञुः ॥ ज्ञानी चात्मवित् ॥ १६ ॥

सामेवानुत्तमो गतिः १८

तेषां मध्ये ज्ञानी श्रेष्ठ इत्याह ॥ तेषां मिति ॥ तेषां मध्ये ज्ञानाविशिष्टा ॥ तत्र हेतवः नित्यमुक्तः सदा मन्त्रिष्टः
एकस्मिन् सम्येव भक्तिर्यस्य सः ॥ ज्ञानिनो देहाद्यभिमानाभावेन चित्रविज्ञेयाभावान्नित्यमुक्तत्वमेकांतम
किंशु संभवति नान्यस्य ॥ अतएव हितस्याहमत्यंतं प्रियः स च मम ॥ तस्मादेतैर्नित्यमुक्तत्वादिभिश्च
सुखैर्विदुभिः स उन्नम इत्यर्थः ॥ १७ ॥ तर्हि किमिदं तत्र यस्य क्लेशः संसारति न हि न हीत्याह ॥ उदारा इति

तेषां ज्ञानी नित्यमुक्त एक भक्तिविशिष्यते ॥ प्रियो हि ज्ञानिनो त्यर्थमहं स च मम प्रियः ॥ १७ ॥ उदाराः

सर्व एवैते ज्ञानी त्वा त्मेव मे मतं ॥ आस्थितः सहियुक्तात्मा सुदुर्लभः ॥ १८ ॥ सर्वे ध्ये ते उदारा महान्तः मो

क्षमा जएव इत्यर्थः ॥ ज्ञानी त्वा त्मेव मे मतं निश्चयः ॥ हियस्मात्स ज्ञानी युक्तात्मा मदेकचित्रः स न नाविद्य
ते ॥ उन्नमायस्याः तामुन्नमां सर्वोत्तमां गतिं प्राप्नुवन् आस्थितः आश्रितवान् मद्यति रिक्तमन्यात्फलं न
मन्यत इत्यर्थः ॥ १८ ॥ एवं भूतो भक्तीति दुर्लभ इत्याह ॥ बहूनामिति ॥ बहूनां जन्मनां किंचित् किंचित्

पुण्योपचयेन च ते चरमे जन्म निजानवानुसर्वमिदं चराचरं वासुदेवावेति । सर्वात्महृष्ट्या ।
मां प्रपद्यते भजति ॥ अतः समहात्मा अपरिच्छिन्नदृष्टिः सुदुर्लभः ॥ १९ ॥ तदेवं कामिनोऽपि संतः
कामप्राप्तये परमेश्वरमेव ये भजंति ते कामान् प्राप्य शनैर्मुच्यंते इत्युक्तं ॥ ये त्वत्पतेराजसास्ता

बहूनां जन्मनामंते ज्ञानवाक्मां प्रपद्यते ॥ वासुदेवः सर्वमिति समहात्मा सुदुर्लभः ॥ १९ ॥
कामैस्तैस्तैर्हृत्तानाः प्रपद्यन्ते देवताः ॥ तं तं नियममाख्याय प्रकृत्या नियता स्वया ॥ २० ॥

ममाश्च कामाभिभूताः कुरुदेवताः सेवंते ते संसरंतीत्याह ॥ कामैरिति ॥ चतुर्भिः ॥ ये तु तैस्तैः पुत्र
कीर्तिशत्रुजपादिविषयेः कामैर्पहतविवेकाः संतः ॥ अन्ये ह्युपाभूततप्रेतयज्ञादिदेवताभजंति ॥
किं कृत्वा तन्न देवताराधने यो यो नियम उपवासादिलक्षणस्तं नियमं स्वीकृत्य तत्रापि स्वकी
या प्रकृत्या पूर्वभ्यासवासनयानियता वशीकृताः संतौ देवताविशेषं ये भजंति तेषां मध्ये ॥ २० ॥

यीयोयांयामिति ॥ यो यो भक्तः यांयां तनुदेवतारूपां मदीयामेव मूर्तिं श्रद्धया चित्तुं प्रवर्तते तस्य
तस्य भक्तस्य तन्न मूर्तिविषयांतामेव श्रद्धां च चला हृदामहमंतये मी विदधामि करोमि ॥ २१ ॥
ततश्च सतयेति ॥ मङ्गलस्तया हृदया श्रद्धया तस्यात्मनीराराधनमीहते करोति ॥ ततश्च यात्सं क
ल्पितान् कामांस्तान् ततो देवताविशेषाद्भवते ॥ किंतु ॥ मयेव तद्देवतां तयामिणा विहितान् निर्मि

यीयोयांयां तनुं भक्तः श्रद्धया चित्तुमिच्छति ॥ तस्य तस्या चलां श्रद्धांतामेव विदधाम्यहम् ॥
॥ २१ ॥ सतया श्रद्धया युक्तस्तस्याराधनमीहते ॥ जन्मते च ततः कामान् मयेव विहितान् हिताम् ॥ २२ ॥

तान् ॥ हिस्फुटमेतद्देवतानामपि सदधीनत्वात् नममूर्तिं त्वार्त्तयेत्यर्थः ॥ २२ ॥ तदेवं यद्यपि सर्वत्रापि
देवताममेव तनवः ॥ अतस्तद्वाराधनमपि वस्तुतो मदीराराधनमेव ॥ अहमेव च तत्र फलदाता पितृ
यापितृसाक्षात्तमङ्गकानां च तेषां च फलवेषम्येव तौ त्यात आह ॥ अतवां त्वंतेति ॥ अल्पमेधसां

परिच्छिन्नदृष्टीनां मया दत्तमपि तत्फलं च्युतवत् विनाशिन भवति ॥ तदेवाह ॥ देवान् यजतीति देवय-
जः ते देवानं तव तोयांति मद्भक्तास्तु मामनाह्यं तपरमानंदं प्राप्नुवंति ॥ २३ ॥ ननु समाने प्रयासे च मा-
हति च फलविशेषे सति सर्वे किमिति देवतांतरं हित्वा त्वामेव न भजंति तत्राह ॥ अथ कं प्रपंचा-

च्युतवत् फलं तेषां तद्भवत्यज्यमेधसां ॥ देवान् देवयजो यांति मद्भक्ता यांति मामपि ॥ २३ ॥
अतएव व्यक्तिमापन्नं मन्यंते मामबुद्धयः ॥ परं भावमजानंतो ममावयमनुत्तमं ॥ २४ ॥

तीतं मां व्यक्तिं मनुष्यमतस्य कूर्मादिभावं प्राप्नुमत्य बुद्धयी मन्यंते ॥ तत्र हेतुः ॥ परमं भावं स्वरूपं मा-
जानंतः ॥ कथं भूतमवयं नित्यं न विद्यते उन्नमो यस्मात्ते भावं ॥ अतो जगद्भूतार्थं लीलाया विःकृतनाना-
विशुद्धीर्जितसत्त्वमूर्तिमां परमेश्वरं च कर्मनिमित्तं भौतिकदेहं वदेवांतरं समं पश्यतीमं दमतयीमां-
नाद्रियंते प्रत्युत हि प्रफले देवतांतरमेव भजंति ॥ ते चोक्तप्रकारेण तत्फलं प्राप्नुवंतीत्यर्थः ॥ २४ ॥

तेषां स्वाज्ञाने हेतुमाह ॥ नाहमिति ॥ सर्वस्य लोकस्य नाहं प्रकाशः प्रकटी न भवामि किंतु मद्भक्ताना-
मेव ॥ यतो योगमायया समावृतः ॥ योगो युक्तिर्मदीयः कोप्यन्वित्यः प्रज्ञाविलासः स रावमाया अ-
वृत्तमानावृत्तपदीयस्वांतं तया संवृत्तः ॥ अतएव मत्स्वरूपज्ञानमूढः सन्नयं लोकोत्थं जंमवयं च-

नाहं प्रकाशः सर्वस्य योगमाया समावृतः ॥ मूढीयं नाभिजानाति लोको मामजमवयं ॥ २५ ॥
वेदाहं समतीतानि वृत्तमानानि चाजुन ॥ भविष्याणि च भूतानि मां तु वेद न कश्चन ॥ २६ ॥

मां न जानासि ॥ २५ ॥ सर्वोत्तमं मत्स्वरूपमजानंत इत्युक्तं तदेव स्वस्य सर्वोत्तमतमना हतज्ञानशक्ति-
त्वेन दर्शयित्व न्येषामज्ञानमाह वेदेति ॥ समतीतानि विनष्टानि वृत्तमानानि च भावीनि च त्रिकालवर्तानि भू-
तानि स्याद्वर्जं गमानि सर्वान्यहं वेद जानामि माया श्रयत्वा न्तमस्यः स्वाश्रयव्यामोहकत्वाभावात्
मां तु न कोपि वेत्ति मन्मायामोहितत्वात् प्रसिद्धं हि लोके मायायाः स्वाश्रयाधीनत्वं अन्यमोहकत्वं च ॥ २६ ॥

तदेवंमायाविषयत्वेनजीवातांपरमेश्वराज्ञानमुक्तंतस्येवाज्ञानस्यहृत्वेकारणमाह॥इच्छादे
क्षेपसमुत्पत्तेनेति॥सृज्यतइतिसर्गः॥सर्गस्थूलदेहोत्पत्तीसत्यांतदनुकूजेइच्छातत्प्रतिकूजेचा
क्षेपः॥ताभ्यांसमुत्पत्तःसमुद्भूतोयः॥शीतोष्णमादौक्षुद्रनिमित्तोमोहोविबेकभ्रंशः॥तेनसर्वभूतानि
संमोहंअहमेवसुखीदुःखीचेति॥गाढतमानिवेशंप्राप्नुवंतिअतस्तानिमज्ज्ञानानावात्रमांम
इच्छाक्षेपसमुत्पत्तेनक्षुद्रमोहेनभारत॥सर्वभूतानिसंमोहंसर्गेयांतिपरंतप॥२०॥येषां
तत्तर्गतंपापजनानांपुण्यकर्मणां॥तेक्षुद्रमोहनिर्मुक्ताभजंतेमांहृदवृत्ताः॥२१॥

जतीतिभावः॥२०॥कुतस्तत्किंवलनत्वांभजंतीदृश्यंते॥येषामिति॥येषांपुण्याचरणाशी
लानांसर्वप्रतिबंधकंप्रापमंतर्गतंनष्टंतेक्षुद्रनिमित्तेनमोहेननिर्मुक्ताहृदवृत्ताएकांतिनसं
तोमांभजंते॥२१॥

एवंचमांभजंतःसर्वदाज्ञेयंविज्ञायकृतार्थभिवंतीत्याह॥जरामरणोति॥जरामरणायोर्त्रिराशार्थमाभाश्रि
त्ययेप्रपद्यंतेतेपरंब्रह्मविदुः॥कृत्स्नमध्यात्मंचविदुः॥येनतत्प्राप्त्यंतदेहादिव्यतिरिक्तंशुद्धमात्मानंचजा
नंतीत्यर्थः॥तत्साधनभूतमखिलंसरहस्यंकर्मजानंति॥२२॥नेचैवंभूतानांयोगभ्रंशशंकापीत्याह॥साधिभूता
धिदैवमिति॥अधिभूतादिशास्त्रानांअर्थभगवानेवानंतराध्यायेव्याख्यायते॥अधिभूतेनाधिदैवेनचसा

जरामरणमोक्षायमाश्रित्यचयतंतिते॥तेब्रह्मतत्विदुःकृत्स्नमध्यात्मंकर्मचारिवलं॥२२॥
साधिभूताधिदैवंमांसाधियज्ञंचमांविदुः॥प्रयाणाकालेपिचमांतेविदुर्मुक्तचेतसः॥२३॥

हाधियज्ञेनचसहितंयेमांजातव्रितेयुक्तचेतसोमय्यासक्तचेतसः॥प्रयाणाकालेमरणसमयेपि
मांविदुः॥ननुतदाव्याकुलीभूयमांविस्मरन्ति॥अतोमज्ज्ञानानांनयोगभ्रंशशंकेत्यर्थः॥कृत्स्नमा
र्त्तैरयत्नेनब्रह्मज्ञानमवाप्यते॥२३॥

इति श्रीभगवद्गीतासूपनिषत्सु टीकायां सप्तमोऽध्यायः ॥ ७ ॥ ब्रह्मकर्माधिभूतादिविदुः कृद्वैकचेतसः ॥ इत्यु-
क्तं ब्रह्मकर्मादिस्यष्टमष्टममुच्यते ॥ १ ॥ एवमध्यायां ते भगवतोपज्ञिष्यामि नो ब्रह्माध्यात्मादिसप्तानां पदार्था-
नां तत्त्वज्ञानासुरर्जुन उवाच ॥ किं तद्ब्रह्मेति ॥ दान्यां ॥ स्पष्टोऽस्यार्थः ॥ १ ॥ किंच ॥ अधियज्ञ इति ॥ अत्र देहे यो

इति श्रीभगवद्गीतासूपनिषत्सु ब्रह्मविद्यायां योगशास्त्रे कृष्णार्जुनसंवादे विज्ञानयोगो सप्तमोऽध्यायः ॥
७ ॥ अर्जुन उवाच ॥ किं तद्ब्रह्म किं मध्यात्मं किं कर्म पुरुषोत्तम ॥ अधिभूतं च किं प्रोक्तमधिदेवं किमुच्यते ॥ १ ॥
अधियज्ञं कथं प्रोक्तं देहे स्मिन् मधुसूदन ॥ प्रयाणकाले च कथं ज्ञेयोऽसि नियतात्मनि ॥ २ ॥ ॥

अधियज्ञो निवर्तते ॥ तस्मिन् कोऽधियज्ञः ॥ अधिष्ठाता प्रयोजकः फलदाता च क इत्यर्थः ॥ स्वरूपं स्पष्टं अधिष्ठाता प्रयो-
जक फलदाता च क इत्यर्थः ॥ स्वरूपं स्पष्टं अधिष्ठानप्रकारं दहति ॥ कथं केन प्रकारेणासावस्मिन् देहे स्थितो यज्ञ-
मधिष्ठितीत्यर्थः ॥ यज्ञग्रहणं सर्वकर्मणां सुफलज्ञाणार्थं ॥ अंतकाले च नियतचित्तैः पुरुषैः कथं केन प्रकारेणाज्ञेयो-
सि ॥ २ ॥

प्रश्नकमेणोत्तरं ॥ श्रीभगवानुवाच ॥ अज्ञरमिति ॥ त्रिभिः ॥ न ज्ञरतिन चलतीत्यज्ञरं ॥ परमं यदज्ञरं जग-
तो मूलकारणं ॥ तद्ब्रह्म एतदेतदज्ञरं गार्गि ब्रह्मणा अभिवर्तते ॥ तिसृष्वैव ब्रह्मणो वांशतो जीव-
रूपेण भवन्ति स्वभावः ॥ स एवात्मानं देहमधिकृत्य भीकृत्वेन वर्तमानो ध्यात्मा शब्देनोच्यते इत्यर्थः ॥
मृतानां जरायुजादीनां नावउत्पत्तिः ॥ उद्भवश्च ॥ आदित्याज्जायते हृदि हृदि रतं ततः प्रजा ॥ इत्युक्तं क-

श्रीभगवानुवाच ॥ अज्ञरं ब्रह्म परमं स्वभावो ध्यात्मा मुच्यते ॥ मृतभावोऽवकरो विसर्गः कर्मसंज्ञि-
तः ॥ ३ ॥ अधिभूतं ज्ञरोभावः पुरुषश्चाधिदेवतं ॥ अधियज्ञोऽहमेवात्र देहे देहमृतां वर ॥ ४ ॥ ॥

मेण विद्वद्विस्तीर्णा बोद्धवो करोतियो विसर्गो देवतो हे शो न द्रव्यत्यागरूपो यज्ञः ॥ सर्वकर्मणां सुफल-
ज्ञानमैतत्सकर्मशब्दवाच्यः ॥ ३ ॥ किंच ॥ अधिभूतमिति ॥ ज्ञरोभावो विनश्यतो देहादिपदार्थो भूतो-
प्राणिमात्रं अधिकृत्य भवतीत्यधिभूतमुच्यते पुरुषो वैराजः ॥ सूर्यमंडलमध्यवर्ती स्वांशभूतसर्वदे-

वतानामधिपतिरधिदैवतमुच्यते ॥ सर्वेश्वराप्रथमः सर्वपुरुष उच्यते ॥ आदिकर्त्ता सर्वभूतानां
ब्रह्माग्रेसरमवततीति श्रुतेः ॥ अत्रास्मिन् देहेऽन्तर्ध्यामि ते न स्थितो ह मेघाधियज्ञः ॥ प्रज्ञादिकर्मप्रवर्त-
कः ॥ तत्फलदाता च कथं चेत्पस्योन्नरमनेनैवोक्तं द्रष्टव्यं ॥ अन्तर्ध्यामि गोः संगत्वादिभिर्गुरोर्जीवकेन
क्षणेन देहांतवर्त्तनीत्वस्य प्रसिद्धत्वात् ॥ तथा च श्रुतिः ॥ वासुपत्निसंयुज्य सखाया संमानं हृष्टं परिपस्वजावे ॥
अत्र काले च मामेव स्मरन्मुक्ता कलेवरं ॥ यः प्रयाति समझा वं याति नास्त्यत्र संशयः ॥ ५ ॥ तयो रन्यः पिष्यते
स्वाह्यतश्च त्रयोऽपि वाक्यं श्रुतिः ॥ देहभूतां मध्येऽग्रेऽपि संबोधयन् त्वमप्येवंभूतमन्तर्ध्यामि गोः पराधीनस्य
प्रवृत्तिनिवृत्त्यन्यव्यतिरेकाभ्यां बोधुमर्हसीति सूचयति ॥ प्रयाणकाले च कथं ज्ञेयो सीत्यनेन दृष्टमत्र काले
ज्ञानोपायं तत्फलं च दृश्यति ॥ अत्र काल इति ॥ मामेवोक्तं लक्षणं मन्तर्ध्यामि रूपं परमेश्वरं स्मरन् देहं प्रका-
शयः प्रकर्षणादि मार्गेणायाति समदृष्टतां याति ॥ अत्र च संशयो नास्ति स्मरणोत्तानोपायो मज्ञावापत्तिश्च फ-
लमित्यर्थः ॥ ५ ॥

न केवलं मां स्मरन् मज्ञा वं प्राप्नोतीति नियमः किं तर्हि ॥ यमिति ॥ यं यं भावं देवात्तरं वाऽन्यमपि अत्र
काले स्मरन् देहं त्यजति तं तमेव स्मर्यमाणं भावं प्राप्नोति ॥ अन्तर्काले भावविशेषास्मरणो हेतुः
सर्वदा तस्य भावो भावनाद्यनुचिंतनं तेन भावितो वासित चित्तः ॥ ६ ॥ यस्मात् पूर्ववासने वा त्रकाले
स्मृतिहेतुः ॥ ननु तदा विवशस्य स्मरणोद्यमः संभवति ॥ तस्मादिति तस्मात्सर्वदा मामनुवास्म ॥
~~स्मरन्~~ यं वापि स्मरन् भावं त्यजत्यंते कलेवरं ॥ तं तमेवेति कौंतेय सदा तज्जावभावितः ॥ ६ ॥
तस्मात्सर्वेषु कालेषु मामनुस्मरयुध्य च ॥ मय्यर्पितमनी बुद्धिर्मा मे वैष्यस्य संशयः ॥ ७ ॥
रक्षितयसंततस्मरणां च विद्वद्भुविना न भवति ॥ अतो च युध्यस्व चित्तं शुद्ध्यर्थं युद्धादिकं स्वध-
र्मं चानुष्ठेत्यर्थः ॥ एवं मय्यर्पितं मनः संकल्पात्मकं बुद्धिश्च व्यवसायात्मिका येन त्वया सत्त्वं मामेव
प्राप्स्यसि ॥ असंशयः संशयो न नास्ति ॥ ७ ॥

सततं स्मरणास्य चान्यासीं तरंगं साधनमिति दर्शयन्नाह ॥ अभ्यासेति ॥ अभ्यासः सजातीयः
प्रवोत्पद्यप्रवाहः ॥ स एव योगउपायस्तेन युक्तेन राकायेण ॥ अतएव नान्यविषयगंतुं शीलं यः
स्य तेन चेतसा दिव्यं ह्यीतनात्मकं परमेश्वरमनुचिंतयन् ॥ हे पार्थ ॥ तमेव याति ॥ ८० ॥ पुनरप्यनु

अभ्यासयोगयुक्तेन चेतसानान्यगामिना ॥ परमं पुरुषं दिव्यं याति पाया नुचिंतयन् ॥ ८१ ॥
कविं पुराणमनुशासितारमणो मणीयां समनुस्मरेद्वा ॥ सर्वस्य धातारमचिंत्यरूपमादित्य
वर्त्मतमसः परस्तात् ॥ ८२ ॥ चिंतनीयं पुरुषं विशिनष्टि ॥ द्वाभ्यां ॥ कविमिति ॥ कविं सर्वज्ञं ॥ पुराणं च
नादिसिद्धं ॥ अनुशासितारं नियंतारं अणीः सूक्ष्मादप्यणीयां सं ॥ अतिसूक्ष्मं ॥ सर्वस्य धातारं पोषकं
अपरिमितमहिमत्वात् ॥ अचिंत्यं रूपं ॥ आदित्यवत्सर्वप्रकाशात्मको वर्णः ॥ स्वरूपं यस्य तं ॥ तमसः
प्रकृतैः परस्तादवर्तनं ॥ एवं भूतं पुरुषं च तत्कालेन भक्तियुक्तो निश्चलेन मनसा यो नुस्मरति ॥ ८३ ॥

मनो नैश्चले हेतुः ॥ योगबलेन वाधानसम्यक् सुषुप्ता मार्गेण कूर्वा मध्ये प्राणमावेशयेति सततं पुरुषं ह्यीत
नात्मकं प्राप्नोति ॥ ८४ ॥ केवलादभ्यासयोगादपि प्राणावाधारुणमभ्यासमंतरंगं विधित्सुः प्रतीजानीते ॥
यदक्षरमिति ॥ यदक्षरं वेदाक्षरावदंति ॥ एतावाश्चक्षरस्य प्रशासने गार्भिसूर्याचंद्रमसौ विधृतौ तिष्ठ

क्रयाण काले मनसा चलेन भक्त्या युक्ती योगबलेन चैव ॥ भ्रुवोर्मध्ये प्राणमावेशयेत्सम्यक् सततं परं पुरुषं
पौति दिव्यं ॥ ८५ ॥ यदक्षरं वेदविदो वदन्ति विशांतियद्यतयो वातरागाः ॥ यदि ह्यत्रो ब्रह्मचर्यं चरति तत्रे पदं संग्रहे
ण प्रवक्ष्ये ॥ ८६ ॥ सर्वद्वाराणि संयम्य मनो हृदि निरुध्य च ॥ मूर्ध्ना ध्यायात्मनः प्राणमास्थितो योगधारणं ॥ ८७ ॥

तदतिश्रुतेः ॥ वातो रोगो येभ्यः ते यतयः ॥ प्रयत्नवतो यदि शति ॥ यत्तत्तातुमिह नो गुरुकुले ब्रह्मचर्यं चरन्ति
तत्रैतुभ्यं पद्यते गम्यते इति ॥ पदं प्राप्य संज्ञेपेण प्रवक्ष्ये ॥ तत्प्राप्नुपायं कथयिष्यामीत्यर्थः ॥ ८८ ॥ प्र
तिज्ञातमुपायं सांगमाह ॥ सर्वेति ॥ सर्वेन्द्रियद्वाराणि संयम्य प्रत्याहृत्य चक्षुरादिनिर्वास्वविषयग्रहणम

कुर्वन्नित्यर्थः॥ मनश्च हृदि निरुध्य वा ह्यस्मरणमकुर्वन्नित्यर्थः॥ मनश्च हृदि निरुध्य वा ह्यस्मरणम्॥
 कुर्वन्नित्यर्थः॥ ऊर्ध्वगयानाद्योर्ध्वमारुह्य मूर्ध्नि भूवोर्मध्ये प्राणमाधाय योगस्य धारणं स्यैर्यमाश्रि-
 तः॥ आश्रितवान्॥ १२॥ उमित्येयं कैदहरं तदेव ब्रह्मवाचकं तदा प्रतिमादिव द्रष्टव्यं प्रतीकत्वाच्च
 ह्यद्याहरनुच्चारयेत्॥ तच्चान्यं च मामनुस्मरन्नेव देहं त्यजन् प्रकर्षेण यात्यचिरादिमार्गेण स पर-

उमित्येकाहरं ब्रह्मवाहरन्मामनुस्मरन्॥ यः प्रयाति त्यजन् देहं स याति परमां गतिः॥ १३॥
 अनन्यचेतोः स ततं यो मां स्मरति नित्यशः॥ तस्याहं सुखमः पार्थ नित्ययुक्तस्य योगिनः॥ १४॥

मां श्रेष्ठमरुतिं प्राप्नोति॥ १३॥ एवं चान्तकाले धारणार्थः मत्प्राप्तिर्नित्याभ्यासवत एव भवति॥ नान्य-
 स्येति॥ पूर्वोक्तमेवानुस्मर्यति॥ अनन्येति॥ नान्यस्मिंश्चेतो यस्य तथा मृतः स तं यो मां स तत निरंतरं
 नित्यशः प्रतिदिनं स्मरति॥ तस्य नित्ययुक्तस्य समाहितस्य सुखेण लब्धोऽस्मिन्नन्यस्य॥ १४॥ ॥

यद्येवं तं सुखमोसिततः॥ किमत्र आह॥ मामिति॥ उक्तलक्षणमहात्मानो मद्भक्तमां प्राप्य पुनः दुस्वप्ना-
 यमनित्यं ब्रजन्मन प्राप्नुवन्ति॥ यतस्ते परमां सुखं सिद्धिं मोक्षमेव प्राप्ताः॥ पुनर्जन्मो दुःखानां चालयं स्या-
 नं ते मामुपेत्य न प्राप्नुवंतीति वा॥ १५॥ एतदेवं सर्वेष्वपिलोकेषु पुनरावर्तिदं शयि नूनिदरिषति॥ आब्रह्मेति॥ ब्र-
 ह्मणो भवनं वासस्थानं ब्रह्मलोकस्तदमभिव्याप्य सर्वलोकः॥ पुनरावर्त्तनशीलाः॥ ब्रह्मलोकस्यापि विनाशि-
 मामुपेत्य पुनर्जन्म दुःखालयमशाश्वतं॥ नाप्नुवंति महात्मानः संसिद्धिं परमां गताः॥ १६॥ आब्रह्म भवना-
 द्ब्रह्मलोकः पुनरावर्त्तनोऽर्हति॥ मामुपेत्य नुकोतेय पुनर्जन्मानविद्यते॥ १६॥ तावत्तत्र त्वानामनुप्रवृत्तानां नाम
 वश्यं भावि पुनर्जन्म॥ या एवं क्रममुक्तिफलानिरुपासनाभिब्रह्मलोकं प्राप्तास्तेषामेव तत्रैतत्तत्त्वज्ञानानां ब्रह्म-
 णा सह मोक्षो वात्येषां॥ मामुपेत्य वर्त्तमानानां तु पुनर्जन्म नास्ति वेत्यर्थः॥ १६॥ मनुतपस्विनो हानशीलाः
 वीतरागास्तिति ह्यवः॥ त्रैलोक्या उपरिस्थानं लभन्ते शोकवर्जितमित्यादिपुणरावाक्यैः॥ त्रिलोक्याः सकाशात्

हर्नेकादीनामुक्कृष्टंगम्यते॥ विनाशित्वेचसर्वेषामविशिष्टेकथमसौविशेषः स्यादित्याशंक्याबह्व
 ल्यवस्थापित्वनिमित्तोसौविशेषइत्याशयेनस्वमानेनज्ञातवर्षयुषोब्रह्मणोअहम्यहनित्रैलीकाअ
 त्यन्निनिश्चिचप्रलयोभवतीतिदर्शयिष्यन्ब्रह्मणोअहोरात्र्योःप्रमाणमाह॥सहस्रेति॥सहस्रयुगा
 निपर्यंतोऽवतांसानंयस्यतंब्रह्मणोयदहस्ततयेविदुः॥युगसहस्रंअतीयस्यासांरात्रिचयोगवजेनयेवि

सहस्रयुगपर्यन्तमहयष्टिब्रह्मणोविदुः॥रात्रियुगसहस्रांतेऽहोरात्रंविदोजनाः॥१७॥

दुस्तरवसर्वज्ञानाअहोरात्रविदः॥येषांतुकेवलंचंद्रार्कगत्यैवज्ञानंतेतथाअहोरात्रंविदोनभवति
 अल्पदक्षित्वात्॥युगशब्देनात्रचतुर्युगमभिप्रेतंचतुर्युगसहस्रेणब्रह्मणोदिनमुच्यते॥इत्यदि
 पुराणोक्तेर्ब्रह्मण इति॥महद्ब्रीकादिकव्यनयादादशभिर्वर्षसहस्रेअतुर्युगंभवति॥चतुर्युगसहस्रंच
 सैवैरणोदितं॥तावत्परिमाणोवरात्रिःतादृशीश्चाहोरात्रैः॥महमासादिकमेणवर्षज्ञातंब्रह्मणःपरमायुरिति॥१८॥

ततःकिमतश्चाह॥अव्यक्तादिति॥कार्यस्याव्यक्तरूपंकारणात्मकंतस्मादव्यक्ताकारणरूपात्
 व्यज्यंतइतिव्यक्तयश्चराचराणिभूतानिप्रादुर्भवन्ति॥कादाअहरागमेब्रह्मणोदिनस्योपक्रमे॥
 तथारात्र्यागमेतस्मिन्नेवाव्यक्तसंज्ञके॥कारणरूपेप्रलयंयाति॥यदातेऽहोरात्रविदइत्येतन्नविधीय
 ते॥किंवातेप्रसिद्धाहोरात्रविदोजनाः॥यद्ब्रह्मणोदेविदुस्तस्याःहारागमेअव्यक्ताव्यक्तयःप्रभवन्ति

अव्यक्ताव्यक्तयः सर्वाः प्रभवन्त्यहरागमे॥रात्र्यागमेप्रलीयंतेतत्रैवाव्यक्तसंज्ञिके॥१९॥

भूतग्रामंस एवायं भूत्वा भूत्वा प्रलीयते॥रात्र्यागमेऽवशः पार्थ प्रभवत्यहरागमे॥२०॥

पांचरात्रं विदुस्तस्याविद्येदं दर्शयति॥२०॥भूतग्रामेति॥भूतानांचराचराणिनांग्रामःसमूहो
 यः प्राणसीत्स एवायं अहरागमे भूत्वा भूत्वा रात्र्यागमे प्रलीय प्रलीय पुनरप्यहरागमेऽवशः कमादि
 परतंत्रः प्रभवतीति नान्य इत्यर्थः॥२१॥

लीकानामनित्यत्वं प्रपंचापरमेश्वरस्वरूपस्यनित्यत्वं प्रपंचयंति ॥ परइति ॥ धान्यां ॥ तस्याच्चराचरः
कारणभूतादव्यक्तात्यस्तस्यापिकारणभूतोऽन्यस्तद्विलक्षणोऽव्यक्तश्चक्षुराद्यगोचरोभावः सना
तनोऽनादिः सतु सर्वेषु कार्यकारणलक्षणेषु भूतेषु नशत्स्वपिन विनश्यति ॥ २० ॥ अविनाशी प्रमाणं

परस्मात्तु भावो न्यो व्यक्तो व्यक्तः सभातनः ॥ यः सर्वेषु समूहेषु नश्यत्सु न विनश्यति ॥ २१ ॥
अव्यक्तोऽक्षरइत्युक्तस्तमाहुः परमां गतिं ॥ यं प्राप्य न निवर्तते तच्चामपरमं मम ॥ २१ ॥

दर्शयन्नाह ॥ अव्यक्तइति ॥ यो भावोऽतोऽनियोऽक्षरः प्रदेशनाशश्च न्यइति ॥ तथा क्षरात्संभव
तोऽविश्वं इत्यादिश्रुतिषु यदक्षरइत्युक्तः तं परमां गतिं गम्यं पुरुषार्थमाहुः पुरुषावपरं किं वि
त्साकाशा सपरा गतिरित्यर्थः ॥ यं प्राप्य पुनर्न निवर्तते इति तच्च ममेव धाम स्वरूपं अतोऽहमेव
परमा गतिरित्यर्थः ॥ २१ ॥ ॥

तत्प्राप्नोच भक्तिं रंतरंगोपायइत्युक्ते मेवेत्याह ॥ पुरुषइति ॥ स रावाहं परः पुरुषः ॥ अनन्यथा एका त्वना
ह्येव लभ्यो नान्यथा ॥ परत्वमेवाह ॥ यस्य कारणभूतस्यांतमध्ये भूतानि स्थितानि येन च कारणभूतेन सर्व
मिदं जगत्तत्तं व्याप्तं ॥ २२ ॥ एवं परमेश्वरीया सकास्तत्प्राप्य न निवर्तते ॥ अन्ये चावर्तंत इत्युक्तं ॥ तत्र के
न मार्गेण गताश्चावर्तंत इत्यपेक्षायामाह यत्रेति ॥ यत्र यस्मिन् काले प्रयाता पोगिनोऽनाहंति याति ॥ यस्मिं

पुरुषः स परः पार्यम क्त्या जन्मस्त्वनन्यथा ॥ यस्मात्तथानिभूतानि येन सर्वमिदं तत् ॥ २२ ॥ ॥
यत्र काले त्वनाहंति माहंति चैव योगिनः ॥ प्रयाता यांति तं कालं ब्रह्माभिभरतर्षनि ॥ २३ ॥

अकाले प्रयाताश्चाहंति यांति तं कालं ब्रह्मा मीत्यन्वयः ॥ अत्र चरन्मनुसारी ॥ अतश्चायने द
क्षिणइति सूत्रितन्यायेनोत्तरायणादिकालविशेषमरणस्याविवक्षितत्वात् कालशब्दन कालानिमा
निनाभिरतिवाहिकाभिर्देवताभिः प्राप्यो मां गतिं पलम्यते ॥ अतोऽयमर्थः ॥ यस्मिन् कालाभिमानिना

देवतोपलक्षिते मार्गे प्रयाता योगिनः ॥ उपासकाः कर्मिणश्च यथाक्रममना हन्ति मा हन्ति यांति ।
तं कालाभिमानिनी देवतोपलक्षितं मार्गं कथयिष्यामीति श्रुत्वा त्रिषोः भिमानित्वादाहारा
भावेऽपि भूयसामहरादिशब्दोक्तानां कालाभिमानित्वाभावेऽपि भूयसामहरादिशब्दोक्तानां का
लभिमानित्वासाहचर्येण श्रमणमित्यारित्वं तं कालाशब्देनापेक्षज्ञानं मधिकत्वं ॥ २३ ॥ तत्रा

श्रुत्वा त्रिषोः भिमानित्वासाहचर्येण श्रमणमित्यारित्वं तं कालाशब्देनापेक्षज्ञानं मधिकत्वं ॥ २३ ॥ तत्रा

नाहन्ति मार्गसाह ॥ श्रुत्वा त्रिषोः भिमानित्वासाहचर्येण श्रमणमित्यारित्वं तं कालाशब्देनापेक्षज्ञानं मधिकत्वं ॥ २३ ॥ तत्रा
ह्यतेऽहंरिति दिवसाभिमानिनी श्रुत्वा त्रिषोः भिमानित्वासाहचर्येण श्रमणमित्यारित्वं तं कालाशब्देनापेक्षज्ञानं मधिकत्वं ॥ २३ ॥ तत्रा
ना ॥ एतच्चायासामपि श्रुत्वा त्रिषोः भिमानित्वासाहचर्येण श्रमणमित्यारित्वं तं कालाशब्देनापेक्षज्ञानं मधिकत्वं ॥ २३ ॥ तत्रा
तामगवदुपासकाजना ब्रह्मप्राप्नुवन्ति ॥ तथा च श्रुतिः ॥ ते विषमभिः संभवन्ति ॥ अविषोः हरहन्त्रा पूर्यमाणपद्मा
द्याः परमासानुदहादित्यप्रतिमासेभ्यो देवलोकमित्यादि ॥ २४ ॥ ॥

आहन्ति मार्गमाह ॥ धूम इति ॥ धूमाभिमानिनी देवता ॥ रात्र्यादिशब्देऽप्युत्पन्नं देवगन्त्रिकृष्णपद्मदक्षिणायन
रूपपरमासामिमानित्यस्मिन् देवताः लक्ष्यन्ते ॥ एताभिर्देवताभिरुपलक्ष्यतो यो मार्गस्तत्र प्रयाता कर्म
योगी चांद्रमसं ज्योतिस्तदुलक्षितं स्वर्गलोकं प्राप्नुवन्ति ॥ अत्र च पूर्वकर्मफलं भुक्त्वा पुनरावर्तते ॥ अत्रापि श्रु
तिः ॥ ते धूमभिः संभवन्तीत्यादि ॥ तदेवं निवृत्तकर्मसहितोपासनया क्रममुक्तिः ॥ काम्यकर्मभिः स्वर्गतो

धूमो रात्रिस्तथा कृष्णः परमासा दक्षिणायनं ॥ तत्र चांद्रमसं ज्योतिर्योगी प्राप्नुवन्ति ॥ २५ ॥

श्रुत्वा त्रिषोः भिमानित्वासाहचर्येण श्रमणमित्यारित्वं तं कालाशब्देनापेक्षज्ञानं मधिकत्वं ॥ २३ ॥ तत्रा

माहन्तिः ॥ निषिद्धकर्मभिस्तु नरकभोगानंतरमाहन्तिः ॥ शुद्धकर्मणा तु जंतुना मर्त्ये वपुन ॥ पुनर्जन्मेति द्रष्टव्यं
॥ उक्ते मार्गावुपसंहरति ॥ श्रुत्वा त्रिषोः भिमानित्वासाहचर्येण श्रमणमित्यारित्वं तं कालाशब्देनापेक्षज्ञानं मधिकत्वं ॥ २३ ॥ तत्रा
तमो मयत्वात् ॥ एते गाती मार्गो ज्ञानकर्माधिकारिणो जगतः ॥ शाश्वतैश्च नादिसमते संसारस्यानादित्वात्

तयोरेकपाशुक्कयाश्च नावृत्तिर्मोक्षं यांति च न्यया कृष्णया तु पुनरावर्तते ॥ २२ ॥ मार्गज्ञानफलं दर्शयति भक्तियोगमुपसंहरति ॥ नैतदिति ॥ एते सूती मार्गो पार्थ मोक्षसंसारप्रायकी जानन कश्चिदपि योगिनमुद्यति ॥ सुखबुद्ध्या स्वर्गादिफलं न कामयते ॥ किंतु ॥ परमेश्वरनिष्ठरावमवतीत्यर्थः ॥ स्पष्टमन्यत ॥ २३ ॥

नैते सूते ती पार्थ ज्ञानन्योगी मुद्यति कश्चन ॥ तस्मात्सर्वेषु कालेषु योगयुक्ती भवार्जुन ॥ २३ ॥ वेदेषु यज्ञेषु तपःसु चैव दानेषु यत्पुण्यफलं प्रदिष्टं ॥ प्राप्नोति तत्सर्वमिदं विदित्वा द्यौर्गी परं स्यान्मुपैति चाद्यं ॥ २४ ॥ अध्यायार्थमष्टप्रश्नार्थं निरूपयं सफलमुपसंहरति ॥ वेदेषु इति ॥ वेदेष्वध्ययनादिभिः ॥ तपःसु कायशोषणादिभिः ॥ दानेषु सत्यानां चार्पणादिभिः ॥ यत्पुण्यफलं चोपदिष्टं शास्त्रेषु तत्सर्वमप्येति ततः श्रेष्ठयोगेश्वर्यं प्राप्नोति ॥ किंवा तादृशमष्टप्रश्नार्थं निरूपयं नोक्तं तत्तं विदित्वा ॥ ततश्च योगी ज्ञानी मूला परमनुक्तं योगेश्वर्यं प्राप्नोति ॥ किंच ॥ आद्यं जगन्मूलमूतं स्यान्न विद्वोः परंपदं प्राप्नोति ॥ २५ ॥ ॥

अष्टमे तु विशिष्टोऽसंस्पृष्टार्थं विनिर्मुक्तैः ॥ अक्लिष्टमिष्टमाप्तिः स्पष्टिती कृष्टवर्त्मना ॥ २६ ॥ इति श्रीभगवद्गीतासु बोधिन्यां कायां श्रीधरविरचितायां अष्टमोऽध्यायः ॥ ८ ॥ परेशः प्राप्यते शुभैर्देवी स्त्वि तष्टमे ॥ नवमे तु तदेष्वर्यमत्याश्चर्यं प्रपंच्यते ॥ १ ॥ एवं तावत्सप्तमाष्टमयोः स्वीयं परमेश्वरीयं तत्त्वं तैव सुलभं नान्यथेत्युक्ता ॥ इदानीमविं त्यंस्वकीयमैश्वर्यं मत्याश्चर्यं भक्तेषां साधारणं प्रपंचयिष्ये ॥

इति श्रीभगवद्गीतासूपनिषत्सु ब्रह्मविद्यायां योगशास्त्रे श्रीकृष्णार्जुनसंवादे महापुरुषयोगोऽष्टमोऽध्यायः ॥ ८ ॥ श्रीभगवानुवाच ॥ इदं ते गुह्यतमं प्रवक्ष्याम्य न सूर्यवे ॥ ज्ञानं विज्ञानं सहितं यज्ञात्तामोक्षं मे शुभात्मनः ॥ १ ॥

श्रीभगवानुवाच ॥ इदं त्विति ॥ विशिष्टेण ज्ञायते ॥ नेनेति विज्ञानं उपासनं तत्सहितं ज्ञानमीश्वरविषयमिदं ॥ न सूर्यवे ॥ पुनः पुनः स्वमाहात्म्यमेवोपदिशति ॥ इत्येव परमकारुणिकमपि दोषद्विरहिताय तुभ्यं वक्ष्यामि तु श्रोत्रे शिष्ये ॥ तदेवाह ॥ गुह्यतममित्यादिना ॥ गुह्यं धर्मज्ञानं ततो देहादिव्यतिरिक्तमात्मज्ञानं गुह्यतरं ॥ ततो

पिपरमात्मज्ञानं गुह्यतमं ॥ ततोपरमात्मज्ञानमिति रहस्यत्वात् ज्ञाताश्च शुभानां संसारस्य एवमुक्ती मविष्य
मि ॥ किंच राजविद्येति ॥ इदं ज्ञानं राजविद्या विद्यानां राजगुह्यानां च राजा विद्यासु गोप्येषु अतिश्रेष्ठमित्यर्थः ॥ राज
दत्तादित्वादुपसर्जनस्य परत्वं ॥ उत्तमपवित्रमिदं अत्यन्तं पावनमिदं ॥ प्रत्यक्षावगमं च ॥ दृष्टफलं धर्म्यं धर्मदि

राजविद्याराजगुह्यं पवित्रमिदमुत्तमं ॥ प्रत्यक्षावगमं धर्म्यं सुमुखं कर्तुमव्ययं ॥ २ ॥ अश्रद्धानाः
पुरुषा धर्मस्यास्य परंतप ॥ अप्राप्य मां निवर्तते मृत्युसंसारवर्त्मनि ॥ ३ ॥ न वेतंतं सर्वधर्मफलत्वात्
२ ॥ कर्तुं स सुखं च सुखेन कर्तुं शक्यमित्यर्थः ॥ अव्ययं अव्ययं अक्षय्यफलत्वात् ॥ न चैवमस्याति सुक
रत्वं केनामसंसारिभ्यः ॥ तत्राह ॥ अश्रद्धाना इति ॥ अस्य मक्तिं सहितं ज्ञानं ज्ञानास्पृश्यं धर्मस्येति ॥ क
र्मणिषण्णो ॥ इमं धर्ममश्रद्धाना अप्राप्तिं क्येतास्वीकुर्वन्तः ॥ उपायात्तरं गमत्वा प्रयेकं न प्रयत्ना अपि मा
मप्राप्य मृत्युयुक्ते संसारवर्त्मनि निमिन्ने निवर्तन्ते मृत्युप्राप्ते संसारमार्गे परिभ्रमन्तीत्यर्थः ॥ ३ ॥

तदेवं वक्तव्यं तया प्रस्तुतस्य ज्ञानस्य स्तुत्या श्रोतारमभिमुखीकृत्य तदेव ज्ञानं कथयति ॥ मयेति ॥ आ
म्यां ॥ अव्यक्ताः तौ प्रियमूर्तिः स्वरूपं यस्य तादृशेन मया कारणभूतेन सर्वमिदं जगत् ॥ ततं व्याप्तं ॥
अतएव कारणभूते मयि तिष्ठंतीति ॥ मत्स्यानि सर्वाणि चराचराणि भूतानि ॥ एवमपि घटपटादिषु
सर्वेषु कार्येषु मूर्तिकेव तेषु भूतेषु नाहमवस्थितः ॥ असंगत्वात् ॥ ४ ॥ किंच ॥ न चेति ॥ न च मपि स्थी

मया ततमिदं संवृजगदव्यक्तमूर्तिना ॥ मत्स्यानि सर्वभूतानि न चाहं तेषु वस्थितः ॥ ४ ॥ न च
मत्स्यानि भूतानि पश्य मे योगमैश्वरं ॥ भूतसृज च भूतस्यो ममात्मभूतमावतः ॥ ५ ॥

तानि भूतानि ॥ असंगत्वादेव मे ॥ ननु तर्हि व्यापकत्वमाश्रयत्वं च पूर्वोक्तं विरुद्धमित्याह ॥ मे
ऐश्वर्यमसाधारणं योगं युक्तिं अवहितघटनाचातुर्यमिदं पश्य मदीययोगमायाविभवस्यावित
कृत्वा त्वकिंचिद्विरुद्धमित्यर्थः ॥ अत्यदप्याश्रयं पश्येत्याह ॥ भूतानि विभर्ति धारयतीति भूतसृज

भूतानिभावयतिपालयतीतिभूतभावतः॥एवंभूतोपिममात्मापरंस्वरूपंभूतस्योनभवति॥अयंभाषः
यथाजीवोदेहेविभ्रत॥पालयंश्चाहंकारेणतत्संश्लिष्टमिति॥एवंमहंभूतानिधारयन्पालयन्नपिनेतो
शुभिशामिनिरहंकारत्वादिति॥५॥असंश्लिष्टयोरप्याधारयेयभावंदृष्टान्तेनाह॥यथेति॥अवकाशंवि

यथाकाशस्थितोनित्यंवायुःसर्वत्रगोमहात्॥तथासर्वाणिभूतानिमत्स्यनीत्युपधारय॥
६॥सर्वभूतानिकौंतेयप्रकृतियांतिमामिकी॥कल्पज्ञयेषुनस्तानिकल्पादौविसृजाम्यहं॥७॥

नावस्यानानुपपत्तेः॥नित्यमाकाशस्थितौवायुःसर्वगतोपिमहानपिनाकाशेनसंश्लिष्यते॥निरवय
त्वेनसंश्लेषायोगात्॥तथासर्वाणिभूतानिमपिस्थितानिजानीहि॥६॥तदेवमसंगस्येवयोगमा
ययास्थितहेतुत्वमुक्तं॥तथैवसृष्टिप्रलयहेतुत्वंचाह॥सर्वेति॥कल्पज्ञयेप्रलयकालेसर्वाणिभू
तानिमदीयांप्रकृतियांतिविगुणात्मिकायांलीयंते॥पुनःकल्पादौसृष्टिकालेतानिविशेषेणसृजामि॥७॥

नन्वसंयोनिर्विकारश्चत्वंकयंसृजसीत्यपेक्षायामाह॥प्रकृतिमिति॥आभ्यां॥स्वीयांस्वाधीनां
प्रकृतिमवष्टभ्याधिष्टायप्रलयंजीनंसंतंचतुर्विधमिमंसर्वभूतग्रामंकमादिवशांपुनःपुनः
विसृजामिविविधंसृजामि॥कयंप्रकृतेर्वशात्प्राचीनकर्मनिमित्ततत्स्वभावोवशात्॥च
नत्वेवंनानाविधानिकर्माणिकुर्वतस्तवजीववच्छेदः॥कयंनस्यादित्याशंक्याह॥तच्चेति॥५॥

प्रकृतिंस्वामवष्टभ्यविसृजामिपुनःपुनः॥भूतग्राममिमंकृत्स्वमवशांप्रकृतेर्वशात्॥६॥न
चमांतानिकर्माणिनिबंधंतिधनंजय॥उदासीनवदासीनमसक्तंतेषुकर्मसु॥७॥॥

तानिसृष्ट्यादीनिकर्माणिमांननिबध्नुंति॥कर्मसक्तिर्हिबंधहेतुः॥साचाप्रकामत्वात्मननास्ति
अतउदासीनवद्वर्तमानस्यमेवंधेनापादयंति॥उदासीनत्वेकर्तृत्वानुपपत्तेः॥कर्तृत्वेची
दासीनत्वानुपपत्तेः॥उदासीनवत्स्थितमित्युक्तं॥७॥॥

तदेवोपनापादयति ॥ मयेति ॥ मया धिष्टानानि मित्रभूतेन प्रकृतिः सचराचरं विश्वं सृजते
जनयति ॥ अनेनाधिष्टानेन हेतुना हृद्गजगदिपरिवर्तते पुनः पुनर्जायते सविधमात्रो
णाधिष्टातृत्वात्कर्तृत्वं उपेक्षकत्वं चाविरुद्धमिति भावः ॥ १० ॥ नन्वेवंभूतं परमेश्वरत्वं किं

मयाध्यक्षेण प्रकृतिः सृजते सचराचरं ॥ हेतुना मेन कौंतेय जगदिपरिवर्तते ॥ १० ॥
अवजानेति मां मूढा मातुषी तनुमाश्रितं ॥ परं भावमजानंती मम भूतमहेश्वरे ॥

॥ ११ ॥ मिति ॥ केचिन्नाद्रियंते तत्राह ॥ आभ्यां ॥ अवजानंतीति ॥ सर्वभूतमहेश्वररूपं म
दीयं परमं तत्त्वमजानंती मूर्खामा मवमन्यते ॥ अज्ञाने हेतुः ॥ शुद्धसत्त्वमयी मपि तनुं त्या
क्ता भक्तेष्वावशात्तनुष्याकारमाश्रितवन्तं ॥ ११ ॥

किंच मोघाशक्तिः ॥ मन्त्रीत्येव ताहि प्रफलेदास्यतीत्येवं मोघीभूतानिः फलेष्वप्राशयेषांते ॥ अतए
वमपि सुखात्वा मोघानि व्यर्थानि कर्माणि येषांते ॥ मोघमेव नानाकृतकाश्रितं शास्त्रज्ञानं येषांते ॥ अ
तएव विचेतसो विद्विषन्निवृत्ताः ॥ सर्वत्र हेतुः ॥ राजसीतामसीहिंसादिप्रचुराः ॥ आसुरोचकामदम्पादि
बहुलामोहिनीं बुद्धिभ्रंशकरां प्रकृतिं स्वभावमाश्रिताः संतो मा मवजानंतीति पूर्वैर्नैवात्वयः ॥ १२ ॥ केत

मोघाशामोघकर्माणो मोघज्ञानविचेतसः ॥ राजसीमासुरोचैव प्रकृतिमोहिनीं श्रिताः ॥ १२ ॥

महात्मानस्तु मां पार्थ देवीं प्रकृतिमाश्रिताः ॥ भजेत्यनन्यमनसो ज्ञात्वा भूतादिमव्ययं ॥ १३ ॥

हित्वामाराधयंतीत्याह ॥ महात्मानस्त्विति ॥ के महात्मानः कामाद्यनभिभूतचित्ताः यतः स्वमयंसत्त्वसंस्तु
षित्वादिना ॥ वक्ष्यमाणं देवीं प्रकृतिमाश्रिताः ॥ अतएव मद्यतिरेकेणान्यस्मिन्ननो येषांते ॥ भूतादि
जगत्कारणमव्ययं नित्यं च मां ज्ञात्वा भजति ॥ १३ ॥ तेषां भजनप्रकारमाह ॥ आभ्यां ॥ सततमिति ॥ सर्वदा स्तोत्रमंग

पितामहस्पजगतो माताधातापितामहः ॥ वेद्यं पवित्रमोंकारकृत्सामयजुर्वेदः ॥ १७ ॥ गति
र्भक्तप्रियुः साक्षी निवासः शरणं सुहृत् ॥ प्रभवः प्रलयस्त्यानं निधानं बीजमव्ययं ॥ १८ ॥

यस्यीनं ॥ बीजंकारां ॥ तथाप्यवयं ॥ अविनाशिनतुदीह्यादिवीजवन्नश्वरमित्यर्थः ॥ १८ ॥ किंच ॥
तपामीति ॥ आदित्यात्मनास्पित्वानिदावसमयेतयामिजगतस्तापं करोति ॥ कदाचिन्नुवर्षं निगृहामि ॥
कर्षामि ॥ अमृतं च जीवनं ॥ मृत्युश्च नाशः ॥ मत्सूलं दृश्यं ॥ असच्च सृष्टममदृश्यं ॥ एतत्सर्वमहमेवेति ॥

मत्वा मामेव बहुधा उपासत इति पूर्वोक्तं वान्वयः ॥ १९ ॥ तदेव भवजानंति मां मूढा इति श्लोक इत्येव न हि
प्रफलाशयादेव देवतांतरं भजेतो मां नादियत्त इत्यभेकादिति ॥ महात्मानस्तु मां पार्थित्यादिनावम
क्ताः ॥ तत्रैकत्वेन दृष्टं न चापरमेश्वरं ये न भजंति तेषां जन्मप्रवाहो दुर्वार इत्याह ॥ चाभ्यां ॥ त्रैविद्या मामि

तयाम्यहमहं वर्धनी गृह्णााम्युत्सृजामि च ॥ अमृतं चैव मृत्युश्च सदसच्चाहमर्कृत ॥ १९ ॥ त्रैविद्या
मां सोमपाः पूतपापा यज्ञैरिष्टास्वर्गं प्राययन्ते ॥ तेषु एष मासाद्य सुरैर्लोकं मयंति दिव्यादिविदेवभोगा
न् ॥ २० ॥

ति ॥ कृष्यनुः सामजज्ञाणास्तिस्त्रोविद्या ये पांते त्रिविद्याः ॥ त्रिविद्या एव त्रैविद्याः स्वार्थेति चितः
तिस्त्रोविद्या अधीयंते जानंती वा ॥ त्रैविद्या वेदोक्तकर्मपर इत्यर्थः ॥ वेदत्रयविहितं यज्ञैर्मा मिष्टामभे
वरूपं देवात्तरमित्यजानंती पिवस्तुतः ॥ इन्द्रादिरूपेण मामेवेष्टुं संपूज्य यत्तु शेषं सोमं पिबन्तीति सोमपाः
स्ते नैव पूतपापाः शोधितकल्मषाः संतः स्वर्गं तस्वर्गं प्रतियोगं प्राययन्ते ॥ २० ॥

तेषु एष फलरूपं सुरैर्लोकं स्वर्गमासाद्य प्राप्य दिवि स्वर्गे दीवानुत्तमान् देवानां भोगात् अमृतिं ॥ सुंजते तत
श्च ते तं मुक्तेति ॥ तस्वर्गकामाप्ते प्रार्थितं विपुलं स्वर्गलोकं तत्सुरवं मुक्ता भोगप्रापकेषु एषे दीणो सति मर्त्य
लोकं प्रविशन्ति पुनरप्येवमेव वेदत्रयाविहितं धर्ममनुस्मृताः ॥ कामकामाभोगान् गतागतं लभते मद्भक्ता
स्तुमत्प्रसादेन कृतार्थमिवन्ति ॥ २१ ॥ अनन्येति ॥ अनन्यानास्ति मद्भक्तिं विना अन्यत्काम्यं च येषां तया भूता

ते तं मुक्तास्वर्गलोकं विशालं दीणोपु एषे मर्त्यलोकं विशन्ति ॥ एवं त्रयाधर्ममनुप्रपन्ना गतागतं कामा
कामालभन्ते ॥ २१ ॥ अनन्याश्चिन्तयन्तो मां ये जनाः पर्युपासते ॥ तेषां नित्याभिरुक्तानां योगक्षेमं वहाम्यहं ॥ २२ ॥

ये जनामां चिन्तयन्तः सेवंते तेषां नित्याभिरुक्तानां सदा मदेकनिष्ठानां योगंधनादिनामंक्षेमं च तत्पाजनं मां
ज्ञास्यं च तैरप्रार्थितमप्यहमेव बहुधाभिप्राययामि ॥ २२ ॥ ननु त्वद्यत्तिरेकेण वस्तुती देवतांतरस्याभावदिन्द्रादि
सेविता पितृवद्भक्ता एवेति कथं ते गतागते लाभिस्तत्राह ॥ येषां तिस्रश्च योपेताः संती योपि जनाः ॥ यत्तेनान्यदेव

तादृशदिरूपायजंति ॥ तेपि मामेव यजंतीति सत्यं ॥ किंतु ॥ अविधिपूर्वकं मोक्षप्रापकं विधिं विना जयंति ॥
अतस्ते पुनरावर्तन्ते ॥ २३ ॥ एतदेव विदुः ॥ सर्वेषां यज्ञानां तत्र देवतारूपेणाहमेव भोक्ता प्रभुश्च स्वामी ॥ फ
लदा तान्वाहमेवेत्यर्थः ॥ एवं भूतं मां ते तत्त्वेन यथावत्ताभिजानंति ॥ अतश्च वंते पुनरावर्तन्ते ॥ २४ ॥ ये तु सर्वदेवता
येष्वन्यदेवताभक्ता यजंते श्रद्धया चिताः ॥ तेपि मामेव कौंतेय यजंत्यविधिपूर्वकं ॥ २३ ॥ अहं हि स
र्वयज्ञानां भोक्ता च प्रभुरेव च ॥ न तु मामभिजानंति तत्त्वेना तस्यावर्तन्ते ॥ २४ ॥ यांति देवव्रतानां देवा
न्यितृत्यांति पितृव्रताः ॥ भूतानि यांति भूतेभ्यः यांति मद्याजिनोऽपि मां ॥ २५ ॥ सुमामेवां तयामिमां पश्यन्ते
यजंति तेनावर्तन्ते ॥ तदेवोपयादयति यांतीति ॥ देवेष्विन्द्रादिषु व्रतं नियमं येषां तेऽं तवती देवान् यांति
पितृषु व्रतं येषां आधादिक्रियापरायणास्ति पितृत्यांति भूतेषु व्रतं येषां कमादिकादिषु इत्याहूत्या येषां ते
भूतानि यांति ॥ मां यष्टुं शीलं येषां ते मद्याजिनस्ते तु मामेवाहं यं परमानंदरूपं यांति ॥ २५ ॥

तदेवं स्वभक्तानामक्षयफलत्वमुक्तं ॥ अनायासत्वं च स्वभक्तेर्दर्शयति ॥ पत्रमिति ॥ पत्रमुष्पादिमात्रम
पिमद्याभक्त्या प्रीत्या यः प्रयच्छति ॥ तस्य प्रयत्नात्मनः शुद्धचित्तस्यतिः कामभक्तस्य तत्पत्रमुष्पादिकं तेन भ
क्त्या उपहितं समर्पितं ॥ अहमश्रामि प्रीत्या गृह्णामि ॥ न हि महाविभूतिपतेः परमेश्वरस्य मम ह्युद्देवताना
मिव बहुविक्तसाध्यायागादिभिः परितोषः स्यात् किंतु भक्तिमात्रेण ॥ अतो भक्तेन समर्पितेन यत्किंचित्यत्र
पत्रं पुष्पं फलं तोयं यो मे भक्त्या प्रयच्छति ॥ तदहं भक्त्युपहृतमश्रामि प्रयत्नात्मनः ॥ २६ ॥ यत्करो
षियदश्रासियद्गृहीसि ददासि यत् ॥ यत्र पश्यसि कौंतेय तत्कुरुष्व मदर्षणं ॥ २७ ॥ दिमात्रमपि तद
नुग्रहाय मे वंगृह्णामिति भावः ॥ न च पत्रमुष्पादिकं मपि यत्तायं पशुसोमादिद्रव्यवत् ॥ २६ ॥ मदर्षमे
वोद्य वैराग्याद्यसमर्पणाय किं तर्ह्य ॥ यदिति ॥ स्वभावतो वा शास्त्रतो वा यत्किंचित्कर्म करोषि ॥ तथा
यदश्राति ॥ यद्गृहीसि यदसि यत्पश्यसि तपः करोषि तत्सर्वं मया भवत्येवं कुरुष्व ॥ २७ ॥

एवं यत्फलं प्राप्स्यसि तच्छृणु ॥ शुभेति ॥ एवं कुर्वन् कर्म बंधनेः ॥ कर्मनिमित्तं तैरिष्टानिष्टफलैर्मुक्तो भविष्यसि
कर्मणां मपि समर्पितत्वेन तव तत्फलसंबन्धात् उपपत्तेः ॥ तैश्च मुक्तः स न ॥ संन्यासयोगयुक्तात्मा संन्यास
कर्मणां स एव योगस्तेन युक्तः ॥ आत्मा चित्रं यस्य तथा भूतं त्वं मां प्राप्स्यसि ॥ २६ ॥ यदि भक्तो न्य एव मोक्षं

शुभाशुभफलैरेवं मोक्षये कर्म बंधनेः ॥ संन्यासयोगयुक्तात्मा विमुक्तो मां मुपैष्यसि ॥ २७ ॥
समो हं सर्वभूतेषु न मे द्वेषोऽस्ति न प्रियः ॥ ये भजन्ति तु मां भक्त्या मयि ते तेषु चाप्यहं ॥ २८ ॥

ददासि नाभक्तेभ्यस्तर्हि तवापि किं रागद्वेषदिक्कृतं वैषम्यमस्ति नेत्याह ॥ सम इति ॥ समो हं सर्वेषु
सर्वेषु ॥ अतो मे प्रियश्च द्वेषश्च नास्ति एव ॥ एवं सत्यपि ये मां भजन्ति भक्त्या मयि वदन्ते ॥ अहमपि तेषां च
नुग्रहकतया वदन्ति त्रयं भावः ॥ यथा मेः स्वसेवकेषु वतमः शीतादिदुःखमपाकुर्वतो न वैषम्यं यथा च क
ल्पवृक्षस्य तथैव भक्तपक्षपातिनी मम नास्ति एव वैषम्यं किंतु ॥ मम क्रीरवायं महिमेति ॥ २९ ॥ ॥

अपि च मम क्रीरपितर्क्य ॥ प्रभाव इति दर्शयन्नाह ॥ अपि चेदिति ॥ अत्यंतं दुराचारी पिष्टयक्तेन देवतांतर
भक्तिमकुर्वन्नामेव श्रीनारायणं भजति तर्हि साधुः ॥ श्रेष्ठ एव समं तव्यः ॥ यतो मी सम्यगव्यवसितः ॥ शोभ
नमध्यवसायं कृतवान् ॥ ३० ॥ ननु कथं समीचीनाध्यवसायमात्रेण साधुमंत्रव्यसनात् ॥ क्षिप्रमिति ॥
दुराचारीपि मां भजन् धर्मभाग्नवति ॥ ततश्च शश्वत्त्वांतिं शाश्वतीं मुपशान्तिं परमेश्वरनिष्ठां गच्छति प्रा

अपि चेत्सु दुराचारी भजते मामनन्यभाक् ॥ साधुस्त्वेव समं तव्यः सम्यगव्यवसितो हि सः ॥ ३० ॥ ॥

क्षिप्रं भवति धर्मात्मा शश्वत्त्वांतिं निगच्छति ॥ कीं ते य प्रतिजानीहि न मे भक्तः प्रणश्यति ॥ ३१ ॥ ॥

प्रोति ॥ कुतर्ककर्कशवादिनी नैतन्मन्ये रन्निति ॥ शंकाया कुलमर्तुनं प्रोत्साहयति ॥ हे कीं ते य ॥ पर
हकाहलादिमहाघोषं पूर्वकं ॥ विवदमानानां संभोगत्वाद्वाहमत्क्षिप्यति ॥ शंकां प्रतिजानीहि प्रतिज्ञां
कुरु ॥ मयि समर्पितां तं रात्मा मे भक्तो न प्रणश्यति ॥ कथं मे परमेश्वरस्य भक्तो दुराचारीपि प्रणश्यति

अपि तु कृतार्थ एव भवतीति ॥ ततश्च ते त्वत्प्रोदिविजृम्भविधुंसितकुतर्काभिः संशयं त्वामेव गुरुत्वेना
अयेरत् ॥ ३१ ॥ आचारभ्रष्टं मज्जति ॥ पवित्री करोतीति ॥ किमत्र चित्रं ॥ यतो मज्जति दुःकुलानप्यन
धिकारिणोपि संसारान्मोचयतीत्याह ॥ मांहीति ॥ येपि पापयोनयः स्युः ॥ निहृष्टजन्मनोत्यजाता

मांहीपार्थव्यपाश्रित्य येपि स्युः पापयोनयः ॥ स्रियोर्वै श्यास्तथा श्रुद्रास्तेपि यांति परंगतिं ॥ ३२ ॥
किंपुनर्ब्रह्मिणाः पुण्याभक्ता राजर्षयस्तथा ॥ अनित्यमसुरं लोकमिमं प्राप्य भजस्व मां ॥ ३३ ॥

यो भवेद्युः ॥ परंगतिं यांतीति किं वक्तव्यमित्याह ॥ किमिति ॥ पुण्याः सुकृतिनीवाहाराः ॥ नयारा
जानश्च कृषयश्च क्षत्रियाः ॥ एवंभूताः परंगतिं यांतीति किं वक्तव्यं ॥ अतस्त्वमिमं राजर्षिरूपं लो
कं देहं प्राप्य लब्ध्वा मां भजस्व ॥ किंच ॥ अनित्यमवैधे ॥ सुखरहितं च लोकं देहं प्राप्य अनित्यत्वा
द्विलंबमकुर्वन् असुखत्वाच्च सुखार्थोद्यमं हित्वा मामेव भजनं स्वीकुरु इत्यर्थः ॥ ३३ ॥

भजनप्रकारदशयितुपसंहरति ॥ मन्मना इति ॥ मय्येव मनीयस्य समन्तात्संभवतया मज्जती मत्सेवा
को भव ॥ मद्याजी मद्यजनशीलो भव मामेव नमस्कुरु ॥ एवमेभिः प्रकारैर्मत्यरायणा सन्नात्मानं मनोम
यि युक्ता समाधाय मामेव परमानंदरूपमेष्यसि ॥ निजयमैश्वर्यमाश्रयं किं श्चाद्भुतं वैभवं ॥ नवा
मे राजगुह्याख्ये कृपया वो वदन्तुतः ॥ १ ॥ इति श्रीभगवद्गीतासूपनिषत्सु ब्रह्मविद्यायां श्रीकायां नाम

मन्मना भव मज्जती मद्याजी मां नमस्कुरु ॥ मामेवेष्यसि युक्तेवमात्मानं मत्यरायणाः ॥ ३४ ॥ इति श्री
भगवद्गीतासूपनिषत्सु ब्रह्मविद्यायां योगशास्त्रे श्रीकृष्णार्जुनसंवादे राजगुह्ययोगो नवमोऽध्यायः ॥ १५ ॥

नवमोऽध्यायः ॥ १५ ॥ उक्ताः संक्षेपतः पूर्वसप्तमादौ विभूतयः ॥ दशमे तावितन्यं ते सर्वत्रेश्वरदृष्टये ॥ १ ॥
एवं तावत्सप्तमादिभिस्त्वामिस्थायै भजनीयं परमेश्वररूपं निरूपितं तद्विभूतयश्च सप्तमेऽसौ हमस्युक्तौ
ते यत्पादिना संक्षेपतो दर्शिताः ॥ नवमे चाहं कतुरहं यत्तेत्यादिना ॥ अथेदानीं तावद्विभूतीः प्रपंचयिष्ये

त्सभक्तेश्चावश्यकं करणीयत्वं वस्मयिष्यन् ॥ श्रीभगवानुवाच ॥ भूयावेति ॥ मदात्रोयुक्तादिस्वधर्मानु-
ष्ठाने महत्यरिपययांच कुशलो वाहयस्य ॥ हेमहाबाहो ॥ भूयावपु नरपि मे वचः शृणु ॥ कथं मृतं ॥
परमं परमार्थं निष्टं ॥ मरुचो मृते नैव ते प्रीतिं प्राप्नुवते ॥ ते तु भ्यं हितं काम्यया हिते ह्यया यदहं वक्ष्यामि ॥

श्रीभगवानुवाच ॥ भूयावमहाबाहो शृणु मे परमं वचः ॥ यत्ने हं प्रीयमानाय वक्ष्यामि हितं काम्य-
या ॥ १ ॥ न मे विदुः सुरगणाः प्रभवन्नमहर्षयः ॥ अहमादिर्हि देवानां महर्षाणां च सर्वशः ॥ २ ॥

मितं ॥ १ ॥ उक्तस्यापि पुनर्वचने दुर्विज्ञेयत्वं हेतुमाह ॥ नम इति ॥ मे मम प्रकृष्टं भवं जन्म रहि-
तस्यापि नानाविभूतिभिराविभवं सुरगणान् अपि महर्षयो भूवाद्यो न जानन्ति ॥ तत्र हेतुः ॥ १ ॥
अहं देवानां महर्षाणां चादिः कारणं सर्वशः कार्यैः ॥ प्रकारैः ॥ उत्पादकत्वेन बुद्ध्यादिप्रवर्तक-
त्वेन च ॥ अतो मद्गुह्यं विना मां कोपि विजानंतीत्यर्थः ॥ २ ॥

एवंभूतात्मज्ञानेफलमाह ॥ यो मामिति ॥ सर्वकारणत्वादेव न विद्यते आदिरन्तरावलोकानां महेश्वरं च
मां यो वेत्ति तत्त्वतः संसृजः संमोह रहितः सर्वपापैः प्रमुच्यते ॥ ३ ॥ लोकमहेश्वरतामेव स्फुटयति
बुद्धिरिति ॥ बुद्धिः सारासारविवेकनेपुण्यं ॥ ज्ञानमात्मविषयं ॥ असंमोहो व्याकुलताभावः ॥ ज्ञमा
सहिष्णुत्वं ॥ सत्यं यथायथाभाषणं ॥ दमो वाह्यं प्रियं संयमः ॥ शमो तः करणसंयमः ॥ सुखमनुकूलं

यो मामजमनादिंच वेत्ति लोकमहेश्वरं ॥ असंसृजः समर्त्येषु सर्वपापैः प्रमुच्यते ॥ ३ ॥ बु-
द्धिर्ज्ञानमसंमोहः ज्ञमा सत्यं दमः शमः ॥ सुखं दुःखं भवो भवो भयं प्राभयमेव च ॥ ४ ॥

संवेदनीये ॥ दुःखं तद्विपरीतं ॥ भव उक्तं ॥ अभावस्तद्विपरीतः ॥ भयं त्रासः ॥ अभयं तद्विपरीतं ॥
अस्य श्लोकस्योत्तरेण मन्त्रावुभवतीत्यन्वयः ॥ ४ ॥ किंच ॥ अहिंसेति ॥ अहिंसा परपीडा निवृत्तिः ॥ समता
रागद्वेषादिरहित्यं ॥ तुष्टिर्देवजब्धेन संतोषः ॥ तपः शारीरादिवक्ष्यमाणं ॥ दानं न्याया कृतिरस्य च

सनादेः सत्या त्रेपरां यशः सत्कीर्तिः अयशो दुः कीर्तिः एवमेते ॥ बुद्धिज्ञानमित्यादयस्तद्विपरीताश्च
बुद्ध्यादयो नानाभावाः प्राणिनां मत्त एव भवन्ति ॥ ५ ॥ किंच महर्षयः सप्रभृत्वादयः मदीयो भावः प्रभा
वो येषु ते हिरण्यगर्भात्मिनो ममेव मनसः संकल्पमात्रा जाताः प्रभावमेवाह ॥ येषां भृग्वदीनां मनकादी
अहिंसा समता तुष्टिस्तपोदानं यशो यशः ॥ भवन्ति भावा भूतानां मत्त एव यथि ग्वीक्षाः ॥ ५ ॥ महर्ष
यः सप्रभृत्वे च त्वारो मनवस्तथा ॥ मद्भावा मानसा जाता येषां लो क इमाः प्रजाः ॥ ६ ॥ एतां विभूतिं यो
गं च मम यो वेत्ति तत्त्वतः ॥ सोऽपि कं पेन योगेन युज्यते नात्र संशयः ॥ ७ ॥ नां म नूनां च इमा ब्राह्मणा
द्या लोके वत्तमानाः ॥ यथा यथं पुत्रपौत्रादिरूपाः शिष्यरूपाश्च प्रजा जाता वर्तते ॥ ८ ॥ यथोक्तविभूत्या
दितत्त्वज्ञानस्य फलमाह ॥ एतामिति ॥ एतां विभूतिं भृग्वदि लक्षाणां मम योगेनैश्वर्यलक्षाणां तत्त्वतो
यो वत्ति सोऽपि कं पेन निः संशयेन सम्यग्दर्शनेन युक्तो भवती नास्य त्रसंशयः ॥ ७ ॥

यथा च विभूतियोगो ज्ञानेन सम्यक्ज्ञाना वाप्तिस्तद्वर्णयति ॥ अहमिति ॥ सर्वजगतः प्रभवी भृग्वदि मद्भा
दिद्वारेणोत्पत्तिहेतुः ॥ मत्त एव चास्य बुद्धिज्ञानमसंमोह इत्यादिसर्वप्रवर्तत इति मत्वा अत्र बुद्ध्या विवे
किनो भावसमन्विताः ॥ प्रीतियुक्ता मो भजते ॥ ८ ॥ प्रीतिपूर्वकं भजनमेवाह ॥ मच्चिन्ता इति ॥ मन्येव चित्रं येषां
अहं सर्वस्य प्रभवो मत्तः सर्वं प्रवर्तते ॥ इति मत्वा भजते मां बुधा भावसमन्विताः ॥ ८ ॥ मच्चिन्ता त्ना
मरुतप्राणा बोधयंतः परस्परं ॥ कथयंतश्च मां नित्यं तुष्यन्ति च रमन्ति च ॥ ९ ॥ तेषां सततयुक्तानां भ
जतां प्रीतिपूर्वकं ॥ ददामि बुद्धियोगं तं येन मामुपययाति ते ॥ १० ॥ ते मच्चिन्तायामेव गताः प्राप्ताः प्राणा इन्द्रि
याणि येषां ते मरुतप्राणा मदर्पितजीवना इति वारं भूतास्ते बुधा अन्योन्योन्यो योषेते ॥ श्रुत्यादिप्रमाणैर्बो
धयंतः ॥ बुधा च मां कथयंतः संकीर्तयंतः संतस्तुष्यन्ति ॥ अनुमोदतेन तुष्टिं यांति ॥ रमन्ति च निर्वृद्धियांति
॥ ११ ॥ एवं भूतानां च सम्यक्ज्ञानमहं ददामीत्याह ॥ तेषामिति ॥ एवं सततं युक्तानां मय्यासक्तानां प्रीतिपूर्वकं

भजतां बुद्धिरूपं योगमुपापंदहामियेन तेभक्ता मां प्राप्नुवन्ति ॥ १० ॥ बुद्धियोगं दत्वा च तस्यानुभवपर्यन्तं
तामापोद्वा विद्याकृतं संसारं नाशयामीत्याह ॥ तेषामनुकंपार्थ एवाऽज्ञानाज्ञानं तमः संसारस्य
ज्ञानोयामि ॥ कुत्र स्थितः स न केन वा साधनेन तमो नाशयेतीत्यत आह ॥ आत्मभावस्य बुद्धिर्बुद्धिर्व
तौ स्थितः स न मास्वता विस्फुरता ज्ञानजज्ञाणेन दीपेन नाशयामि ॥ ११ ॥ संक्षेपेणोक्ता विभूतीर्विस्तरेण

तेषामेवानुकंपार्थमहमज्ञानजं तमः ॥ नाशयात्मात्मभावस्यो ज्ञानदीपेन मास्वता ॥ ११ ॥ अर्जु
न उवाच परं ब्रह्म परं धाम पवित्रं परमं भवान् ॥ पुरुषं शाश्वतं दिव्यमादिदेवमजं विभुं ॥ १२ ॥

जिज्ञासुर्भगवत्तंस्तु वन्नर्जुन उवाच ॥ परं ब्रह्मेति सप्रभिः ॥ परं ब्रह्म च परं धाम आश्रयः परमं च पवि
त्रं भवानेव कुत इत्यत आह ॥ यतः शाश्वतं नित्यं पुरुषं तथा दिव्यं द्यौतनात्मकं स्वप्रकाशं च ॥ आदिश्चा
सीदेव श्रुतं देवानामादिभूतमित्यर्थः ॥ तथा जं जमानं विभुं च व्यापकं त्वामेवाहुः ॥ १२ ॥

किं पयोभृग्वादयः सर्वे देवर्षिभ्युन्नारदः ॥ अस्मिन् देवलोका व्यासश्च स्वयं त्वमेव च साक्षात्मी मह्यं ब्रु
षि ॥ अतो ममेदानां ते देवर्षे संभावनानिष्ठेत्याह ॥ १३ ॥ सर्वमिति ॥ एतद्भवानेव परं ब्रह्मेत्यादि ॥ सर्वा
मपि कृतं सत्यं मन्ये ॥ यत्मां प्रति त्वं कथयामि ॥ न वै विदुः सुरगणा इत्यादि ॥ तदपि सत्यमेव मन्य इत्याह ॥

आदुताष्टपयः सर्वे देवर्षिर्नारदस्तथा ॥ अस्मिन् देवलोका व्यासः स्वयं चैव ब्रुवा विभुः ॥ १३ ॥ सर्वमिति तदंतं मन्ये यत्मां
वदसि केशव ॥ न हि ते भगवन् व्यक्तिं विदुर्देवान दानवाः ॥ १४ ॥ स्वयमेवात्मानात्मानं वेत्त्यत्वं पुरुषोत्तम ॥ भूतभाव
न भूतेश देवदेव जगत्पते ॥ १५ ॥

न हाति ॥ हे भगवन् ॥ ते व्यक्तिं देवान विदुः ॥ अस्मदनुग्रहाय मियमभिष्यक्तिरि
ति न जानति ॥ दानवाश्चास्यान्निग्रहाय मिति न विदुरेव ॥ १४ ॥ किं तर्हि स्वयमिति ॥ स्वयमेव त्वमेवात्मानं वेत्त्यनाम्यः
तदप्यात्मानास्तेनैव वेत्त्यनसाधनोतरेण ॥ अत आदरेण बहुधा संबोधयति ॥ हे पुरुषोत्तम ॥ पुरुषोत्तमे हेतुगर्भा
णिसंबोधनानि हे भूतभाव न ॥ भूतोत्यादकभूतानामीशानियत्तः ॥ देवानामादित्यानां देवप्रकाशकजगत्पते विश्व
पालक ॥ १५ ॥

यस्मात्तवाभिव्यक्तिं त्वमेव वेत्यनदेवादयः॥ तस्माच्छुक्रमहंसीति॥ याश्चात्मनस्तव दिव्याश्च त्वदुता विभू-
तयस्ताः सवविभूतं त्वमेवाहं सियोग्यो सियाभिगीति विभूतानां विशेषणं स्पष्टाय॥ १६॥ कथनप्रयोजनं न दे-
वयि न प्रार्थयते॥ कथमिति॥ आभ्यां॥ हे योगिन कथं कै विभूति मे दे॥ सदा परिचिंतयन्न हं त्वां विद्यां जग-

वक्रमहस्यश्रीषेणदिव्याह्यात्मविभूतयः॥ याभिर्विभूतिमिहोक्तानि मां स्त्वं व्याप्यतिष्ठसि॥ १६॥ क-
थं विद्यामहं योगिस्त्वां सदा परिचिंतयन्॥ केषु केषु चनावेषु चित्रोसिमगवन्मया॥ १७॥ विस्तरेणात्म-
नो योगं विभूतिं च जनाहं न॥ भूयः कथयतृहिं प्रिष्ट एव तोनास्ति मे मृतं॥ १८॥ नायां विभूति मे देन चिंत्योपि
त्वं केषु केषु पदार्थेषु मया चित्रनायोसि॥ १९॥ तदेवं बहिर्मुखेपि चिन्तेतन्न तन्न विभूति मे देन त्वच्चिन्तैव
यथा भवेन्नया वीस्तरेण कथयेयत्याह॥ विस्तरेणेति॥ आत्मनस्तव योगैः सर्वज्ञ सर्वशक्तिमत्त्वादि लक्षणै-
र्योगिभ्यः विभूतिं च विस्तरेण पुनः॥ कथयद्विस्मात्तवा कथं मृतं रूपं शृण्वतो मम तृप्तिरक्षंबुद्धिर्वास्ति॥ २०॥

एवं प्रार्थितः सन्॥ श्रीभगवानुवाच॥ हंतेति॥ हंतेत्यनुकं पा संबोधने दिव्यायाः मम विभूतयस्ताः प्राधान्येन
तुभ्यं कथयिष्यामि॥ यतीवांतरविभूति विस्तरस्य मदीयस्यां तोनास्ति॥ अतः प्रधानभूताः कतिविधं स्या-
प्यामि॥ १७॥ तत्र प्रथमं मे श्वरं रूपं कथयति श्वरमिति॥ हे गुडाकेश॥ गुडाकानि प्रातस्या ईशो जितनिद्रोद्यत-

श्रीभगवानुवाच॥ हंतेते कथयिष्यामि दिव्याह्यात्मविभूतयः॥ प्राधान्यतः कुरुश्रेष्ठनास्त्यंती विस्तरस्य
मे॥ १७॥ अहमात्मा गुडाकेश सर्वभूताशयस्थितः॥ अहमादिश्वरं मध्यं च भूतानां मंत एव च॥ २०॥ आ-
दित्यानामहं विष्णुर्जातिषां रविरंशुमात्॥ मरीचिर्मरुतामस्मिन् जवाणामहं वाशी॥ २१॥

केशोवा इति सर्वेषां भूतानां माशयेनेषु च्छंत करणेषु सर्वज्ञत्वादिगुणैर्नियंतृत्वेनावस्थितः परमात्माहं
आदिर्जन्ममध्यं स्थितिः॥ अंतः संहारः सर्वभूतानां जन्मादिहेतुश्चाहमित्यर्थः॥ २०॥ इदानीं विभूतीका-
थयति आदित्यानामित्यादिनायावदध्यायसमाप्तिः॥ आदित्यानां चादृशानां मध्ये विष्णुर्वामनो हं ज्यो-

तिषांप्रकाशकानांमध्ये॥ शुभाश्विष्णुव्याघ्रिरश्मियुक्तीरविःसूर्योदितं॥ मरुतांवायूनांमध्येमरुचिर्ना
माहमस्मि॥ यद्वा॥ सप्तमरुतादेवविशेषास्तेषांमध्येइति॥ मन्त्रब्राह्मणमध्येचंद्रोदितं॥ २१॥ वेदानां सामवे
दसित्तिदेवानांवासवः॥ इन्द्रादेव्याणामेकादशानामतीस्मिन्मृतानां संबंधिनीचेतनाज्ञानशक्तिरहमस्मि
वेदानांसांमवेदोस्मिदेवानामस्मिवासवः॥ इन्द्रियाणांमनश्चास्मिहृतानामस्मिचेतना॥ २२॥ रुद्राणां
शंकरश्चास्मिर्विश्वेशोयज्ञरत्नसां॥ वसूनां पावकश्चास्मिमेरुः शिखरिणामहं॥ २३॥ पुरोधसांचमु
ख्यंमांविदिषार्थहृदस्पतिं॥ सेनानीनामहंस्कंदः सरसांमस्मि सागरः॥ २४॥ २५॥ रुद्राणामिति॥ यज्ञराज्ञ
सानामपि कुरत्वानृदिसामान्याद्यज्ञैः संहैकीकृत्यनिर्देशः तेषांमध्येविश्वेशः कुबेरोस्मि॥ पावकोग्निः शि
खरिणां शिखरवतां उल्लूतानां मेरुः॥ २३॥ पुरोधसामिति॥ पुरोधसांमध्येदेवपुरोहितत्वात्मुखं हृदस्पति
मांविदि॥ सेनानीनांमध्येदेवसेनापतिः स्कंदोहमस्मि॥ सरसां स्थिरजजाशयानांमध्येसमुद्रोस्मि॥ २४॥

महर्षाणामिति॥ गिरांवाचां पदात्मिकानांमध्ये एकमज्ञरमौंकारख्यं पदमस्मियज्ञानां श्रोतस्मात्रां
मध्ये जप रूपी यज्ञोदितं॥ २५॥ अश्वत्थ इति॥ देवाणवसेतोमंत्रदर्शनेन ये कृषित्वं प्राप्तास्तेषांमध्ये नारदो
स्मि सिद्धानामुत्पत्तिर एवाधिगतपरमार्थानां कपिलारव्यो मुनिरस्मि॥ २६॥ ७३॥ अश्वत्थमिति अश्व
महर्षाणां भृगुरहंगिरामस्म्येकमज्ञरं॥ यज्ञानां जपयज्ञोस्मि स्यावराणां हिमालयः॥ २५॥ अ
श्वत्थः सर्वज्ञाणां देवर्षाणांच नारदः॥ गंधर्वाणांचित्ररथः सिद्धानां कपिलो मुनिः॥ २६॥ ७३॥
अवसमश्चानां तिदिमाममृतोद्भवं॥ रोरावतंगजेन्द्राणां नराणांच नराधिपं॥ २७॥ आयुधा
नामहंवृद्धेनूनामस्मिकामधुकु॥ प्रजनश्चास्मि कंदर्पः सप्याणामस्मि वासुकिः॥ २८॥
तार्थं ज्ञीराश्विमयने उद्धृतमुच्चैश्च वसेनामायुं मदिभूतिं विदि॥ अमृतोद्भवमित्येतदेरावतेपिसं
वध्यते॥ नराधिपं राजानं मां विदि॥ २७॥ आयुधानामिति॥ कामान्दोष्धीतिका मधुकुप्रजोत्पत्ति

हेतुः कंदर्पकामोस्मि॥ न केवलसंभोगप्रधानः॥ कामो मधिभूतिः॥ अशास्त्रीयत्वात्॥ सर्पाणां
सविषाणां राजा वासुकि मस्मि॥ २६॥ भैरव नंत इति॥ नागानां निविषाणां राजानंतः॥ शीघोस्मि॥
यादसां जलचराणां राजा वरुणोस्मि॥ संयमतां नियमनं कुर्वतां मध्ये यमोस्मि॥ २७॥ प्रह्लाद इति॥

अनंतश्चास्मि नागानां वरुणो यादसां महं॥ पितृणामयमाचास्मि यमः संयमतां महं॥ २७॥
प्रह्लादश्चास्मि देत्यानां कालः कलयतां महं॥ मृगाणां च मृगेंद्रो हं वै न ते यश्च पक्षिणां॥ २८॥
पवनः पर्वता मस्मि रामः शस्त्रभृतां महं॥ रुषाणां मकरश्चास्मि स्त्रीतसामस्मि जादूवी॥ २९॥
कलयतां वशीकुर्वतां गणयतां वामध्ये कालो हं॥ मृगेंद्रः सिंहः॥ ३०॥ पवन इति॥ पवनां मावपि
णां वेगवतां वा वायुरस्मि॥ रामो दशरथिः॥ यक्षा॥ परशुरामः॥ रुषाणां मत्स्यानां मध्ये मका
रो मत्स्यविशेषो हं श्रीतसां प्रवाहो दकोनां मध्ये भागीरथी॥ ३१॥

सर्गनामिति॥ सृज्यंत इति सर्गाश्चाकाशादयस्तेषामादिरंतश्च मध्यं चैवाहं॥ अहमादिश्च मध्यं चेत्य
त्रसृष्टादिकर्तृत्वपारमैश्वर्यमुक्तं॥ अत्र नुत्यतिप्रलयस्थितयो मधिभूतित्वेन धीया इत्युच्यत इति वि
शेषः॥ अध्यात्मव्यात्मविद्याप्रवदतां वादिनां संबंधिनी वादजल्पवितंडाख्यास्तिस्रः कथाः प्रसिद्धास्त
सांमध्ये वादो हं यत्र दान्यामपि प्रमाणतस्तर्कतपस्वपक्षः॥ स्याप्यते परपक्षश्च जजातिनिग्रहस्यानै

सर्गाणामादिरंतश्च मध्यं चैवाहमर्जुन॥ अध्यात्मविद्याविद्यानां वादः प्रवदतां महं॥ ३२॥
अक्षराणामकारोस्मि दंडः सामासिकस्य च॥ अहमेवाज्ञयः काजो धाता हं सर्वतो मुखः॥ ३३॥
दुष्यते सज्ज्यो नाम॥ यत्र त्वेकः सपक्षं स्थापयति त्र्यन्यस्तु छलजातिनिग्रहस्यानैः स्वपक्षं दूषयति
ननु स्वपक्षं साधयति सा त्वितंडानामकथा तत्र जल्पवितंडा विजिगीषमानयो वादिनोः शक्तिपरा
ह्यामात्रफले वादस्तु वीतरागयोः शिष्याचार्ययोर्वीतत्वनिर्गियोः फलं॥ अतो सोऽप्येवात्मविभू

तिरित्यर्थः ॥ ३२ ॥ अक्षराणामिति ॥ अक्षराणां वर्त्मानां मध्ये अकारोस्मि ॥ तस्य सर्ववाङ्मयत्वेन श्रेष्ठ-
त्वात् ॥ तथा च श्रुतिः ॥ अकारो वै सर्वावाकः ॥ सैषास्य श्रोत्र्यभिर्ब्रज्यमाना बह्वी नानिरूपा भवतीति ॥
सामासिकस्य समाससमूहस्य मध्ये ईदृशः ॥ रामकृष्णविसमासोस्मि ॥ उभयपदप्रधानत्वेन श्रेष्ठ-
त्वात् ॥ अक्षयः प्रवाहरूपः कोलोहमेव कालः कलयतामित्यत्रा युर्गणानात्मकः ॥ संवत्सरशताद्यायुः
मृत्युः सर्वहरश्चाहमुद्भवश्च भविष्यती ॥ कीर्तिः श्रीर्वाक्च नारीणां स्मृतिर्मेधावृत्तिः ज्ञानमा ॥ ३३ ॥
उक्तः स च तस्मिन्नायुषि ज्ञातो सति ज्ञायते ॥ अत्र तु प्रवहात्मको अक्षयः काल उच्यते इति विशेषः कर्मफल
विद्यादृष्टां विश्रुतां मुखोधाता सर्वकर्मफलविधाता हमित्यर्थः ॥ ३३ ॥ मृत्युरिति ॥ संहारकानां मध्ये सर्वा-
हन्तमृत्युरहं ॥ भविष्यतां भाविकल्याणां प्राणिनामुद्भवः ॥ अमृतदयो हं ॥ नारीणां मध्ये कीर्त्याद्याः सप्रदे-
वतारूपाः स्त्रियो हं ॥ यासामाभासमात्रयोगेन प्राणिनश्चाध्याभवन्निताः कीर्त्याद्याः स्त्रियो मदिभूतिः ॥ ३४ ॥

बृहत्सामेति ॥ त्वामिदं हवामह इत्यस्या मृचिगीयमानबृहत्सामतेन चैवः सर्वेश्वरत्वेन स्तूयते इति श्रे-
ष्ठं ह्येव विशिष्टानां मंत्राणां मध्ये गायत्री मंत्रो हं ॥ क्षिप्तत्वापादकेन सोमादराणो न च श्रेष्ठत्वात् ॥ कुसु-
माकरो वसन्तः ॥ ३५ ॥ द्यूतमिति ॥ ह्यजयतां अन्त्यो न्यवंचनपराणां सर्वं धि द्यूतमस्मि ॥ तेजसिनां प्रभावव-
द्बृहत्सामतया सामां गायत्री ह्येदं सामहं ॥ मासानां मार्गशीर्षो हं मृतूनां कुसुमाकरः ॥ ३५ ॥
द्यूतं ह्यजयतामस्मि तेजस्तेजस्विनामहं ॥ जयोस्मि व्यवसायोस्मि सत्त्वसत्त्ववतामहं ॥ ३६ ॥
बृहन्नां वासुदेवो हं पाञ्चानां धनं जयः ॥ मुनीनामप्यहं व्यासः कवीनामुग्रनाकविः ॥ ३७ ॥
तां तेजः प्रभावोस्मि ॥ व्यवसायिनामुद्यवतां व्यवसायोऽस्मि ॥ सत्त्ववसोतीत्विकानां सत्त्वमहं ॥
३६ ॥ बृहन्नामिति ॥ वासुदेवो हं त्वामुपदिशति ॥ धनं जयस्त्वमेव यद्विभूतिः ॥ वेदार्थमननशा-
लानां वेदव्यासो हमस्मि ॥ कवीकानां कान्तदर्शितां मध्ये उग्रनामकविः शुक्रः ॥ ३७ ॥

गीता०स०
१०१

दंड इति ॥ दमयतां दंडकृत्स्नां संबन्धी दंडोस्मि ॥ येनासंधता संयता भवन्ति स दंडो मदिभूतिः ॥ जेतुमि
च्छतां संबन्धिनी सामाद्युपाय रूपानीति रहमस्मि ॥ गुह्यानां गोप्यानां गोपन हेतुमो नमवेचनमह
मस्मि न हि तूष्णीनस्याभिप्रायो ज्ञायने ज्ञानवतां तत्त्वज्ञानिनां यत्तत्त्वज्ञानं तदहं ॥ ३८ ॥ यदिति ॥ यदपि

दंडो दमयतामस्मिनातिरस्मि जिगीषतां ॥ मोनं चैवास्मि गुह्यानां ज्ञानं ज्ञानवतामहं ॥ ३९ ॥
यच्चापि सवभूतानां बीजं तदहमर्जुन ॥ न तदस्ति विनायस्यान्मया भूतं चराचरं ॥ ४० ॥
नां तौस्ति मम दिव्यानां विभूतीनां परंतप ॥ एष तूद्देशतः प्रोक्तो विभूतेर्विस्तारतो मया ॥ ४१ ॥

सवभूतानां बीजं प्ररोहकारणं तदहं ॥ तत्र हेतुः ॥ मया विनायत्तस्यात्तमवेत्तत्त्वामचरं वा भूतं
नास्ति वेति ॥ ४० ॥ प्रकरणार्थमुपसंहरति ॥ अतस्तत्त्वादिभूतीनां ताः साकल्येन वक्तुं न शक्य
ते ॥ एष तु विभूतेर्विस्तार उद्देशतः संक्षेपतः प्रोक्तः ॥ ४१ ॥

पुनश्च साक्षात्प्रति ॥ कथंचित्साकल्येन कथयति ॥ यद्यदिति ॥ विभूतिमत्तरो श्रुत्युक्तं श्रीमत्संपत्ति
युक्तं ॥ ऊर्जितं केनचित्प्रभावबलादिना गुणो नातिशयितं यद्यत्सत्त्वं सत्तुमात्रं तत्र देवममतेजः प्रभाव
स्यांशो न संभूतं विजानीहि ॥ ४१ ॥ अथवा किमनेन परिच्छिन्नदर्शनेन सवत्रिमदृष्टिमेव कुर्वित्याह ॥ अथ
वेति ॥ बहुनाष्टयकृत्त्वानेन किं कार्यं यस्मादिदं सर्वजगत्तत्त्वाकांक्षेन एकदेशमात्रेण विष्टभ्यधृत्वा व्याप्येति

यद्यद्विभूतिमत्सत्त्वं श्रीमदूर्जितमेव वा ॥ तत्र देवावगच्छत्वं मम तेजो रासंभवं ॥ ४१ ॥ अथवा
बहुनेनेने किं ज्ञातेन तवार्जुन ॥ विष्टभ्याहमिदं कृत्स्नमेकांशो न स्थितो जगत् ॥ ४२ ॥

वा अहमेवास्थितः ॥ नम इत्यव्यतिरिक्तं किंचिदस्ति पादोऽस्य विश्वाभूतामिति श्रुतेः ॥ इन्द्रिया
धारतश्च ते बहिर्वावति ॥ सत्यपि ईश दृष्टिविधा नाय विभूती ईशमेव वीर ॥ ४२ ॥

इति श्रीभगवद्गीतासूपनिषत्सु ब्रह्मविद्यायां श्रीकाण्डीयामोऽध्यायः १० ॥ विभूतिर्वैभवं प्रीत्य कृपया
परया हरिः ॥ दिदिशोरजुनस्याथ विश्वात्मरूपमदर्शयत् ॥ १ ॥ पूर्वाध्यायात्ते विष्टम्याहमिदं कृत्स्नमे
कांशेनास्मितो जगदिति विश्वात्मकं परमेश्वररूपेक्षितं तत्तदिदं श्रुः पूर्वोक्तमभिनन्दन् अजुन उवाच ॥

इति श्रीभगवद्गीतासूपनिषत्सु ब्रह्मविद्यायां योगशास्त्रे श्रीकृष्णार्जुनसंवादे विभूतियोगो
नाम दशमोऽध्यायः ॥ १० ॥ अर्जुन उवाच ॥ मदनुग्रहाय परमं गुह्यमध्यात्मसंज्ञितं ॥ यत्त
योक्तव्यं त्वं मोहो यं विगतो मम ॥ १ ॥ मदनुग्रहायेति चतुर्भिः ॥ ममानुग्रहाय शोकनिवृत्तिः
ये परमं परमार्थनिष्ठं गुह्यं गोप्यमपि अध्यात्ममिति संज्ञितं ॥ आत्मानात्मविवेकविषयं ॥ यत्त
योक्तव्यं ॥ अशौच्या न च शौचस्त्वमित्यादिषष्टाध्यायपर्यंतं यदा कृतं तेन ममायं मोहो न्यहं हंता
एतेह न्यंत इत्यादि जज्ञाणो भ्रमो विगतो विनष्टः ॥ आत्मनो कर्तृत्वाद्यभावावोक्तैः ॥ १ ॥

किंच ॥ भवाप्ययमिति ॥ भूतभावाप्ययोः सृष्टिप्रलयो तत्रः सकाशादेव भवत इति श्रुतौ मया ॥ अहं कृत्स्नस्य
जगतः प्रभवः प्रलयश्चेत्यादौ विस्तरतः पुनः पुनः कमलस्य पत्रे इव सुप्रसन्ने विशाले च्छिण्णायस्य तव हे क
मलपत्राज्ञा ॥ माहात्म्यमपि वाच्यं यन्मया श्रुतं ॥ विश्वसृष्ट्यादिकर्तृत्वेऽपि सर्वनिधेत्वेऽपि शुभाशुभकर्मका
रयित्वेऽपि मोक्षादिविचित्रफलदातृत्वेऽपि विकारो वैषम्यासंगौ दासीत्यादि जज्ञाणामपरिमितं महत्त्वं च श्रुतं ॥

भवाप्ययोः हि भूतानां श्रुतौ विस्तरतो मया ॥ त्वत्तकमलपत्राज्ञमाहात्म्यमपि वाच्यं ॥ २ ॥ एवमेत
द्वयात्म्यत्वमात्मानं परमेश्वर ॥ इष्टुमिच्छामि ते रूपमेश्वरं पुरुषोत्तम ॥ ३ ॥ अयं कं यत्किमापन्नं मन्यते ॥ म
या ततमिदं सर्वं न च मां तानि कर्माणि निबध्नन्ति ॥ समो हं सर्वभूतेषु इत्यादिना ॥ अतस्त्वत्परतंत्रत्वादपि
जावानामहं कर्तेति मदीयो मोहो विगत एवेति भावः ॥ ४ ॥ किंच ॥ एवमिति ॥ भवाप्ययोः हि भूतानां मित्यादि
मया श्रुतं ॥ यथा वेदानां ॥ मात्मानं त्वमात्म ॥ विष्टम्याहमिदं कृत्स्नमेकांशेनास्मितो जगदित्येवं कथय

ति॥ हेपरमेश्वरावमेतत् ॥ अत्राप्यविश्वासो ममनास्तीत्यर्थः ॥ तथापि हेपुरुषोत्तम ॥ तवैश्वर्यं शक्तिर्वज्रेतेजोभिः संपन्नं स्वद्रूपं को तूह जादहं द्रष्टुमिच्छामि ॥ ३ ॥ नचाहं द्रष्टुमिच्छामीत्येतावन्नेव त्वया तद्रूपं द्रष्टुं पितृव्यं किंतु हिमन्त्यस इति ॥ योगिन एव योगास्तेषां मीश्वरमया जुर्नत तद्रूपं द्रष्टुं शक्यं यामन्यसे यदि तच्छक्यं मया द्रष्टुमिति प्रभो ॥ योगेश्वर ततो मे त्वंदर्शयात्मानमव्ययं ॥ ४ ॥ श्रीमगवानुवाच ॥ पश्य मे पार्थ रूपाणि ब्रह्मशोयसहस्रशः ॥ नानाविधानिरूपाणि नानावर्त्मकानि च ॥ ५ ॥ दिमन्यसे तर्हि तद्रूपवन्नमात्मानमव्ययं नित्यं मपदर्शय ॥ ६ ॥ एवं प्रार्थितः स तत्पुत्रुते रूपं ददर्शयिष्यन्सावधानो भवेत्पुंजुर्नमभिमुखीकृत्य ॥ श्रीमगवानुवाच ॥ पश्येति ॥ चतुर्भिः रूपस्यैकत्वेनानाविधत्वा रूपाणि इति बहुवचनं ॥ अपरिमितान्यनेकप्रकाराणि ॥ लौकिकानि मे रूपाणि पश्य वत्सः शुक्लकृष्णदयः श्राकृतयोर्वयवसत्रिवेशविशेषाः ॥ नानाश्च नेके वत्स श्राकृतयश्च येषां तानि नानावर्त्मकानि च ॥ ५ ॥

तान्येवाह ॥ पश्येति ॥ आदित्यादीन्मम देहे पश्य ॥ मरुत एकीनपंचाशद्देवविशेषाः ॥ अहं पूर्वाणि त्वया चान्येन वा पूर्वमदृष्टानिरूपाणि आश्चर्याणि च द्रष्टुं तानि ॥ ६ ॥ किंच ॥ इहेति ॥ तत्र तत्र परिश्रमतावर्षकीर्तिभिरपि द्रष्टुमशक्यं कृत्स्नमपि चराचरसहितं जगत् ॥ इहास्मिन्मम देहे अवयवस्त्वेषां कत्रैव स्थितमद्य च द्रष्टुं नैव पश्य ॥ यच्चात्यजगदाश्च यद्भूतं कारिणस्वरूपं ॥ जगत्स्वावस्थाविशेषादिकं ॥ यत्पराजयादिकंच यदपश्यादित्यान्वसूत्ररुद्रानश्चिनो मरुतस्तथा ॥ बहून्यहं पूर्वाणि पश्याश्चिरात्सि भारता ॥ ६ ॥ इहे कस्य जगत्कृत्स्नं पश्याद्यसंचराचरं ॥ मम देहे गुडाकेशे चान्यद्रष्टुमीच्छसि ॥ ७ ॥ नेतुमांशक्यसे द्रष्टुमनेनैव संचक्षुषा ॥ दिव्यं ददामि ते चक्षुः पश्य मे योगमेश्वरं ॥ ८ ॥ यत्पश्येत्तद्रूपमिच्छसि तत्सर्वं पश्य ॥ ९ ॥ यदुक्तमजुर्नतमन्यसे यदि तच्छक्यं मिति ॥ तत्राह ॥ नत्विति ॥ अनेनैव मुखीयेन चर्मचक्षुषामां द्रष्टुं न शक्यं शक्नो न भविष्यति अतो हं दिव्यमलौकिकं ज्ञानात्मकं चक्षुस्तुभ्यं ददामि मे मेश्वर्यममसाधारणं योगं युक्तिं च घटितघटनासामर्थ्यं पश्य ॥ ८ ॥

एवमुक्त्वा भगवान्जुनाय रूपं दर्शितवान् तच्च रूपं दृष्ट्वा जुनः कृष्णं विज्ञापितवानी ममर्थं एवमुक्तेत्यादि
निःपट्टिः श्लोकेऽर्धतराष्ट्रं प्रति ॥ संजय उवाच ॥ एवमिति ॥ हे राजन् ॥ हे धृतराष्ट्र ॥ महं श्चासौ योगेश्वरश्च स
हरीः परमं गौश्वरं रूपं दर्शितवान् ॥ ९७ ॥ कथं भूतं तदित्यत आह ॥ अनेकेति ॥ अनेकानि वक्त्राणि नयनानि च य
संजय उवाच ॥ एवमुक्त्वा ततो राजन् द्वा योगेश्वरो हरिः दर्शयामास पार्थाय परमं रूपं मे श्वरं ॥ ९८ ॥ अ
नेकवक्त्रनयनमेनेकाक्षुतदर्शनं ॥ अनेकदिव्याभरणं दिव्यो नेकोद्यतायुधं ॥ ९९ ॥ दिव्यमाल्यावरं धरं दि
व्यगंधातुलेपनं ॥ सर्वान्श्चर्यमयं देवमनन्तं विश्वतोमुखं ॥ १०० ॥ स्मिन्नतत् ॥ अनेकानामनुतानां दर्शनं यस्मि
न्नतत् ॥ दिव्या न्येनेकानि उद्यतानि त्र्यायुधानि यस्मिन्नतत् ॥ दिव्या न्येनेकानि उद्यतानि त्र्यायुधानि यस्मिन्
तत् ॥ १०१ ॥ किंच ॥ दिव्येति ॥ दिव्यानि माल्यावराणि धारयतीति तथा ॥ दिव्यो गंधो यस्य तादृशमनुलेपनं यस्मिन्
तत् ॥ सर्वान्श्चर्यमयं देवं द्यौतनात्मकं ॥ अनन्तमपरिच्छिन्नं विश्वतः सर्वतोमुखानि यस्मिन्नतत् ॥ १०२ ॥

विश्वरूपदीपे निरूपमत्वमाह ॥ दिवेति ॥ दिवि त्र्याकाशे सहस्रस्य युगपदुत्थितस्य यदियुगपदुत्थिताभायैतत् ॥ त
र्हि सा तदा महात्मनो विश्वरूपस्य भासः प्रभायाः ॥ कथंचित्सदृशी स्यात् ॥ नान्योपमास्तीत्यर्थः ॥ तथा भूतरूपं द
र्शयामासेति पूर्वोक्तं वाच्यः ॥ १०३ ॥ ततः किं वक्ष्यामि त्यपेक्षायामाह संजयः ॥ तत्रेति ॥ अनेकधा प्रविभक्तं नो मा वि
दिवि सूर्यसहस्रस्य भवेद्युगपदुत्थिता ॥ यदि नाः सदृशी सा स्यान्न सस्तस्य महात्मनः ॥ १०४ ॥ तत्रैकसंजगत्कृत्स्नं
प्रविभक्तं नैकधा ॥ अथ पश्य देवदेवस्य शरीरे पांडवस्तदा ॥ १०५ ॥ ततः सविस्मया विष्टो दृष्टो माध्वनं जयः ॥ प्रण
म्य शिरसा देवं कृतां जलिरभाषत ॥ १०६ ॥ अर्जुन उवाच ॥ पश्यामि देवं सत्तदेव देहे स वंस्तस्याभूतविशेषसंघान् ॥
भागेनावस्थितं कृत्स्नं जगत् ॥ देवदेवस्य तदवयवत्वेनैकव्रणवस्थितं ॥ तदा पांडवोर्जुनो पश्यत् ॥ १०७ ॥ एवं दृष्ट्वा किं क
तवानिति त्यत आह ॥ तत इति ॥ ततो दर्शनानंतरं विस्मयेनाविष्टो व्याप्तः सन् ॥ दृष्टानुत्सुलकितानि रोमाणि
यस्य सः ध्वनंजयो देव ॥ तेमेव शिरसा प्रणम्य संपुटीकृतं हस्तो नृत्वा अभिषत उक्तवान् ॥ १०८ ॥ भाषणो मेव ॥ अर्जु

न उवाच ॥ पश्यामीति ॥ सप्रदशमिः हे वेदे ॥ तव देहे देवानामित्यादीन् पश्यामि ॥ तथा सर्वान् भूतविशेषसंघातं
जरायुजांडजादीनां संघातं ॥ तथा दिव्यान् ऋषीन् विशिष्टादीन् उरगांश्च तत्तत्कंदीन् ॥ तथा तेषां देवादीनां मीमांसा
मिनं ब्रह्माण्डं च ॥ कथं भूतं कमजासनस्यं पृथ्वीपद्मकर्मिकायां मे रो स्थितं ॥ यद्वा ॥ तत्राभिपद्यासनस्यं ॥ १५ ॥ किंच

ब्रह्माण्डमीमांसां कमजासनस्यं मृषींश्च सवद्विरगांश्च दिव्यान् ॥ १५ ॥ अनेकबाह्वदरवक्रनेत्रं पश्यामि त्वां
सर्वतो नंतरूपं ॥ नात्र न मध्यं न उरस्तवादिं पश्यामि विश्वेश्वरविश्वरूपं ॥ १६ ॥ किरादिनंगदिनं चक्रिणं
च तेजोराशिं सर्वतो दीप्तिमंतं ॥ पश्यामि त्वां दुर्निरीक्ष्यं समं तादीपानला कद्युतिमप्रेमेयं ॥ १७ ॥ अनेति केति

अनेकानि बाह्वादीनि यस्य तादृशं त्वा पश्यामि ॥ अनंतानि रूपाणि तं त्वां सर्वतः पश्यामि ॥ तव नु च तं मध्यं
आदिं च न पश्यामि सर्वगतत्वात् ॥ १६ ॥ किंच किरादिनमिति ॥ किरादिनं मुकुटवंतं च गदिनं गदावंतं च चक्रिणं चक्रवं
तं च ॥ सर्वतो दीप्तिमंतं तेजः पुंजरूपं तथा दुर्निरीक्ष्यं द्रष्टुमशक्यं तत्र हेतुः ॥ दिप्रयोरनला कद्युतिस्त्रिद्युतिस्तेजो यस्य तां ॥ १७ ॥

अतएव अप्रेमेयं ॥ एवं भूत इति निश्चेत्तु मशक्यं त्वां समंततः पश्यामि यस्मादेवं तवात्कर्मैश्चर्यतत्वात् ॥ त्वमिति
त्वमेवाक्षरं परमं ब्रह्म कथं भूतं वेदितव्यं मुमुक्षुभिर्ज्ञातव्यं ॥ त्वमेवास्य विश्वस्य परं निधानं निधीयते स्मिन्निति निधा
नं ॥ प्रकृष्टं चाश्रयः ॥ अतएव त्वमव्ययोनित्यः शाश्वतस्य धर्मस्य गोप्तापालकः सनातनश्चिरंतनः पुरुषो मम

त्वमक्षरं परमं वेदितव्यं त्वमस्य विद्यांश्च परं निधानं ॥ त्वमव्ययः शाश्वतधर्मगोप्ता सनातनस्तं पुरुषो मतो मे ॥ १८ ॥
अनादिमध्यान्नमनत्रवीर्यममंतवाहुंशिशूर्यनेत्रं ॥ पश्यामि त्वां दीप्तदंताश्रवकं स्वतेजसा विश्वमिदं तपंतं ॥ १९ ॥
द्यावापृथिव्योरिदं मंतरिं हि व्याप्तं त्वयैकेन दिशश्च सर्वा ॥ दृष्ट्वाद्भुतं रूपमिदं तवीमं लोकत्रयं प्रवयितुं महात्मनः ॥ २० ॥

संष्टमतीति ॥ १८ ॥ किंच अनादीति ॥ अनादिमध्यान्नं ॥ उत्पत्तिस्थितिप्रलयरहितं ॥ अनंतं तवीयं यस्य तं अनेन
वाहुं ॥ अनंतावाहवो यस्य तं ॥ शिशूर्योनेत्रे यस्य तादृशं त्वां पश्यामि ॥ तथा दीप्ताशो धिर्वक्त्रे यस्य तं ॥
स्वतेजसा इदं विश्वं तपंतं पश्यामि ॥ १९ ॥ किंच द्यावापृथिव्योरिति ॥ द्यावापृथिव्योरिदं मंतरं च तं रिक्तं त्वैकेन वा

तं हि ज्ञानव्याप्राः ॥ अद्भुतं दृष्टुं पूर्वतदीयमिदमुग्रं घोरं रूपं दृष्ट्वा लोकत्रयं प्रव्यथितं अतिभीतं पश्य
मीति पूर्वमेवानुपंगः ॥ २० ॥ किंच ॥ अमीहीति ॥ अमी सुरसंघाभीताः संतस्तां विंशति ॥ शरणां प्रविशन्ति
तेषां मध्ये केचिदभीता दूरत एव स्थिताः कृतसंपुटकरयुगलाः सन्नो गृणाति ॥ जयजयरत्नरत्नप्रार्थयन्ते
अमीहितां सुरसंघाविशंति केचिदभीताः प्रोजलयो गृणाति ॥ स्वस्तीत्युक्ता महर्षिसीधसंघाः सुवंतितां
स्तुताभिः पुष्कलाभिः ॥ २१ ॥ रुद्रादित्यावसवीये च साध्या विश्वेश्विनो मरुतश्चोष्मपाश्च ॥ गंधर्वयज्ञा ॥
सुरसिधसंघावीक्षन्ते तां विस्मिताश्चैव सर्वे ॥ २२ ॥ स्पष्टमन्यत ॥ २१ ॥ किंच ॥ रुद्राश्च दित्याश्च वसवश्च ये च
साध्या नाम देवा विश्वे देवाश्च श्विनो देवो मरुतो मरुगणा ॥ अग्राणां पितरः ॥ उष्मागाहिपि
तराश्च दित्युतेः स्मृतिश्च ॥ यावदुद्भवं भवेदन्नंति वाग्यताः ॥ पितरस्तावदश्रित्यो वन्नोक्तो हविर्गुण इति ॥ गंधर्वा
श्च यज्ञाश्च असुराश्च विरोचनादयः ॥ सिद्धानां संघाश्च ते सर्व एव विस्मिताः सन्नः तां वीक्षन्त इत्यन्वयः ॥ २२ ॥

किंच ॥ रूपमिति ॥ हेमहावाहो ॥ महत्तत्पूजितं तवरूपं दृष्ट्वा लोकाः सर्वे प्रव्यथिता अतिभीताः ॥ तथा
हं प्रव्यथितोऽस्मि कीदृशं रूपं दृष्ट्वा बहु निवक्त्राणि नेत्राणि यस्मिन् तत् ॥ बहु बौबाहव उरवः ॥ पादाश्च यस्मि
न् ॥ बहु न्युदराणि यस्मिन् तत् ॥ बहुभिर्दंष्ट्राभिः ॥ करालं विकृतं रौद्रमित्यर्थः ॥ २३ ॥ न केवलं भीतो हमि

रूपं महत्ते बहुवक्त्रे नमहावाहो बहुबाहुहोपादं ॥ बहुदरं बहुदंष्ट्राकरालं दृष्ट्वा लोकाः प्रव्य
थितास्तथाहं ॥ २३ ॥ नमस्तद्गं दीप्रमनेकवर्त्मव्याप्तानजं दीप्रविशालनेत्रं ॥ दृष्ट्वा हि तां प्रव्य
थितां तरात्मा धृतिं न विंदामि शमं च विदमो ॥ २४ ॥

त्येतावदेव ॥ अपि तु ॥ नमः स्पृशामिति ॥ नमः स्पृशतीति नमस्तद्गं दीप्रमनेकवर्त्मव्याप्तानजं दीप्रविशालनेत्रं
दीप्रं ते जीयुः कं अनेकवर्त्मयस्य तं अनेकवर्त्मं ॥ व्याप्तानिविहता न्या नानियस्य तं दीप्रनिविशालानि
नेत्राणि यस्य तं ॥ एवं भूतं हि त्वादृष्ट्वा प्रव्यथितं अंतरात्मा मनो यस्य सो हं धृतिं धैर्यमुपशमं च न जमते ॥ २४ ॥

किंच दृष्टेति ॥ भो देवे ज्ञातवस्त्वानि दृष्ट्वा भयावेशेन दिशो न जानामि ॥ शर्म च सुखं न लभे ॥ भोजगन्नि-
वास ॥ प्रसन्नो भवा कीदृशानि मुखानि दंष्ट्राभिः ॥ करालानि ॥ काञ्चानलः ॥ प्रजयाग्निसूतसदृशानि ॥
यच्चान्यदपि दृष्टुमिच्छतीत्येतास्मिन् संग्रामे भावि जन्मे यपराजयादिकं मम देहे पश्येति ॥ यज्ञगवती कं-
दंष्ट्रा करालानि च ते मुखानि दृष्ट्वा काजामजसन्निभानि ॥ दिशो न जाने न लभे च शर्म प्रसीद देवे
राजगन्निवास ॥ २५ ॥ अमी च त्वां धृत राष्ट्रस्य पुत्राः सर्वे ॥ सदैवावनिपालसेधैः भीष्मोद्गोराः ॥
सूतपुत्रस्तथासौ सहास्मदीयैरपियोधमुखैः ॥ २६ ॥ तदिदानीं पश्येत्वाह ॥ अमी वेति ॥ पंचभिः ॥
अमी धृतराष्ट्रस्य पुत्रादुर्योधनादयः ॥ सर्वे रवनिपाजानां जयप्रयादीनां राज्ञां संधैः सदैव तत्र वक्रा-
णि विशति इत्यंतरेणान्वयः ॥ तथा भीष्मश्च द्रोणश्च सौसूतः कर्माश्च ॥ न केवलं त एव विशंति च ॥
पितु प्रतिपद्योद्योयस्मदीयायोधमुख्याः शिरं विधुष्टुश्चादयस्ततः सह ॥ २६ ॥

वक्राणीति एते सर्वे त्वरमाणा द्यावतः ॥ तव दंष्ट्राभिः विकृतानि मन्यं करणि वक्राणि विशंति ॥ तेषां मध्ये
केचिच्चूर्णाकृतैः शिरोभिरुपलज्जिताः ॥ दंतसंधिषु संक्लिष्टा दृश्यन्ते ॥ प्रवेशमेव दृष्ट्वा तेनाह ॥ २५ ॥ यथेति
नदीनामेनेकमार्गप्रवृत्तानां वहवो बुवेगाः प्रवाहाः समुद्राभिमुखः संतौयथा समुद्रमेव प्रवति प्रविश-
वक्राणि ते त्वरमाणा विशति दंष्ट्रा करालाभिभयानकानि ॥ केचिद्विलग्रा दृशना तरेषु संदृश्यते च
स्मितैरुन्नमांगैः ॥ २७ ॥ यथा दीनां वहवो बुवेगाः समुद्रमेवाभिमुखं प्रवन्ति ॥ तथा तवामीनरलोक-
वीरा विशति वक्रान्यभिविज्वलन्ति ॥ २८ ॥ ति ॥ तथा अमी येन रलोकवीरास्ते भिविज्वलन्ति ॥ सर्वतः प्रा-
प्य दीप्यमाना नितव वक्राणि प्रविशन्ति ॥ २९ ॥ अवशात्तेन प्रवेशेन दीवेगदृष्टा उन्नेक्रः बुद्धिपूर्वकं प्रवे-
शे दृष्टा तमाह ॥ यथेति ॥ प्रदीपं ज्वलनमग्निं पतंगाः राजभा बुद्धिपूर्वकं समुद्रो वेगो येषां ते यथा तथा ना-
शापमरणा ये वं विशति ॥ ३० ॥ ततः किमत आह ॥ जे विहृत शति ॥ ये समाना गिलत्समग्राह्योकात्सर्व-
तः

स्तान् वीरान् त्र्यासमंता सर्वतो जेहि द्युसे इति ॥ अतिशयेन मन्यसि ॥ केज्वलजि वर्धनैः किंच हे वि
 द्मोतवभासी दीप्रयस्ते जोभिर्विस्फुराणोः ॥ समस्तं जगद् व्याप्यतीव्राः सत्यः प्रतपन्ति सतापयन्ति ॥ ३० ॥
 यत एव तस्मादारव्याहीति ॥ भवानुरूपः कः इत्याख्यादिकथयतुल्यं नमोस्तु ॥ हे देववर ॥ प्रसन्नो भव

यथा प्रदीपं ज्वलनं पतंगविशक्तिनाशाय समृद्धवेगाः ॥ तथैव नाशाय विशात्रिलोकास्तवापि व
 क्राणिसमृद्धवेगाः ॥ २५ ॥ जेहि द्युसेग्रसमानः समन्ताद् द्रोकात्समयान्वदनेज्वलजिः तेजोभि
 रापूर्यजगत्समग्रं भावोग्राः प्रतपन्ति विद्वोः ॥ ३० ॥ आख्यादिमेको भवानुरूपो नमोस्तु ते दे
 ववर प्रसीद ॥ विज्ञातुमिच्छामि भवंतमाद्यं न हि प्रजानामितव प्रवृत्तिं ॥ ३१ ॥

वत्तमाद्यं पुरुषं विशीषेण तातुमिच्छामि ॥ यतस्तव प्रवृत्तिं चेष्टां किमर्थमेवं प्रवृत्तोऽसीति न जानामि ॥
 एवं भूतस्य तव प्रवृत्तिमपि न जानामीति वा ॥ ३१ ॥

एवं प्रार्थितः सन् ॥ श्रीभगवानुवाच ॥ कालोस्मीति ॥ त्रिभिः लोकानां जयकृत् त्रिहृद्योऽस्य कालोस्मि लोक
 कान् प्राणिनः संदुर्मुहलोकप्रवृत्तोस्मि ॥ अतः तस्ते पित्वा इति ॥ त्वांहं तारं विनापि न भविष्यन्ति ॥ केषु प्रत्यनी
 केषु च नीकानि च नीकानि प्रतिभीष्मोणादीन् सर्वासु मेनासु ये यो धाय वस्यितास्ते सर्वे ॥ ३२ ॥ यस्मादेवं

श्रीभगवानुवाच ॥ कालोस्मि लोकजयकृत् त्रिहृद्यो लोकान्समाहृतुमिह प्रवृत्तः ॥ कृते पित्वां न भवि
 ष्यन्ति सर्वे वस्यिताः प्रत्यनीकेषु योधाः ॥ ३२ ॥ तस्मात्तमुत्तिष्ठ यशोजनमस्वजित्वा शत्रून् मुञ्च राज्यं स
 मृद्धं ॥ मयेवेने निहताः पूर्वमेव निमित्तमात्रं भवसव्यसाचिन् ॥ ३३ ॥ तस्मादिति ॥ तस्मात्तं युधायोत्तिष्ठ दे

वैरपि दुर्जयानीष्मोणादयोर्जुनेन निर्जिता इत्येवं भूतं यशोजनमस्वप्राप्नुहि ॥ अथ त्वेन शत्रून् जित्वा समृद्धं
 राज्यं मुञ्च ॥ एते च तव शत्रवः तदीय युधात् पूर्वमेव ममैव काजात्मना निहत प्रायाः ॥ तथापि त्वं निमित्तमात्रं
 भवहे सव्यसाचिन् सव्येन वामहस्तेन सवितुं संधातुं शीलमस्येति युत्पत्या वामेण पिवाण ज्ञेयात् सव्यसाची
 तुच्यते ॥ ३३ ॥

नचैतद्विद्यः कतरन्नो गरीयो यथा जये मय दिवा नीजयेयुरित्याशं कापिन कार्येत्याह ॥ शोणं वेति ॥ ये
भ्यस्त्वं शं कसेना तद्रोणा दी न्मये वहतान्त्वं जहिषा तयमा व्यथिषाः ॥ भयं मा कार्षीः सपत्नो नृश
वृत्त रणीयुर्धे निश्चितं जेतासि ॥ ३४ ॥ ततो यदृत्तं तत्तदृत्तं धृतं राष्ट्रं प्रति ॥ संजय उवाच ॥ एतत्पूर्व

स्व

शोणं च भीष्मं च जय द्रुपदं च कर्णं तथा न्या नपियोध मुखात् ॥ मया हता स्तं जहि मा व्यथिषा
युधामेतासि रणे सपत्नात् ॥ ३४ ॥ संजय उवाच ॥ एतत्तु त्वा च च न के श वस्य कृतां जलि
वेषमानः किराटिः ॥ तमस्कृत्वा भूय एवाह कृष्णं सगरुदं भीतभीतः प्रणम्य ॥ ३५ ॥

श्री कप्रतापात्मकं के श वस्य वचनं श्रुत्वा वेषमानः किराटिश्च कुनः कृतां जलिः संपुटी कृतहस्तः
कृष्णं नमस्कृत्य भूयः पुनरप्याह ॥ भयहृषन्पिङ्गा गरुदेन कंठं कं पनेन सह वर्त्तत इति सगरुदं यथा
भवति तथा ॥ किंच ॥ भीता दपि भीतः स न प्रणम्या नतो भूत्वा ॥ ३५ ॥

अर्जुन उवाच ॥ स्या न इत्ये कादृशमि रर्जुनस्योक्तिः ॥ स्या ने इत्य व्यय युक्त मित्यस्मिन्नर्थे हृषी
केश यत एत एव त्वमर्जुन प्रभावी भक्तवत्सलश्च ॥ अतस्त वप्रकीर्त्या मिहा त्मसंकीर्त्तने न भ
क्तैर्केवलमहमेव प्रहृष्यामि ॥ किंतु ॥ जगत्सर्वं प्रहृष्यति प्रहर्षेण हे प्रेक्षमाप्नोति ॥ एतत्स्या नो
युक्तमित्यर्थः ॥ तथा जगदनु रज्यते च ॥ अनु रागे चोपैति इति वत्तथा रक्षां सिनीतानि संति

अर्जुन उवाच ॥ स्या ने हृषीकेश तव प्रकीर्त्या जगत्प्रहृष्यत्यनु रज्यते च ॥ रक्षां सिनी
तानि दिशोऽवर्त्तिसर्वे नमस्यंति च सिद्धं संघाः ॥ ३६ ॥

दिवाः प्रतिवर्त्ति पलायंति यत् ॥ सर्वे योग मंत्रादि सिद्धानां संघा नमस्यंति इति यत् ॥ तच्च
स्या ने युक्तमेव न चित्रमित्यर्थः ॥ ३६ ॥ तत्र हेतुमाह ॥ कस्मादिति ॥ हे महात्मन् ॥ हे नूनं तदेव
वैश ॥ हे जगन्निवास ॥ कस्मादतो स्ते तुभ्यं नमैरन् नमस्कारं कुरुः ॥ कथं भूता यव स्यो पि गरी

यमेगुरुतराय॥ आदिकर्त्रे॥ ब्रह्मणोपिमजनकाय॥ किंच॥ सत्त्व्यक्रं च असत्त्व्यक्रं च
भ्यां परं मूलं कारणं यदज्ञं ब्रह्म तत्त्वमेव॥ एतैर्न वभिर्हेतुभिस्तत्त्वा सर्वे नमंताति न चित्रमित्यर्थः॥
३७॥ किंच॥ त्वमिति॥ त्वमादिदेवी देवानामादिर्यतः पुराणाः अनादिपुरुषस्तं॥ अतएव॥

कस्माच्च ते न न मे रत्न महात्मनू गराय से ब्रह्मणोऽद्यादिकर्त्रे॥ अनंतदेवेश जगन्निवास त्वम
असदसत्तत्परं यत्॥ ३७॥ त्वमादिदेवः पुरुषः पुराणास्तमस्य विश्वस्य परं निधानं॥
वेत्तासि वेद्यं च परं विश्वमत्वमा ततं विश्वमनंतरूपं॥ ३८॥

त्वमस्य विश्वस्य परं निधानं लयस्थानं॥ तथा विश्वस्य वेत्ता विदिता ज्ञाता च त्वं यच्च वेद्यं च
स्तुजातं परं मध्यमं वैष्णवं पदं तदपि त्वमेवासि॥ अतएव॥ हे अनंतरूपस्तव ये व विश्वं ततं
व्याप्तमिति॥ ३८॥

सर्वदेवकात्मकस्त्वमिति स्तुवनस्वयं नमस्करोति वाद्यादिरूपसर्वदेवतात्मन्वीपजज्ञणाय मु
क्तं प्रजापतिः प्रपितामहस्तस्यापि जनकत्वात्॥ प्रपितामहश्च अतस्ते तुभ्यं सहस्रकृतः सहस्रशो
नमोस्तुते॥ भूयोऽपि पुनरपि सहस्रकृतो नमो नम इति भक्तिश्रद्धामरातिरेकेण नमस्कारिषु तस्मिन्

वायुर्यमोग्रिर्वरुणाः शशांकः प्रजापतिः स्वं प्रपितामहम्॥ नमो नमोस्तु सहस्रकृतः
पुनश्च भूयोऽपि नमो नमो॥ ३९॥ नमः पुरस्तादयष्टतस्ते नमोस्तुते सर्वतएव सर्व॥
अनंतवीर्यामितविक्रमस्त्वं सर्वसमाप्नोषि ततोऽसि सर्वतः॥ ४०॥

नधिगच्छन् बहुशः प्रणमति॥ ३९॥ किंच॥ नम इति॥ हे सर्वस्वपिदिशुतुभ्यं नमोस्तु॥ सर्वात्मिकत्वं
मुपपादयन्नाह॥ अनंतवीर्यसामर्थ्यस्य तथा अमितो विक्रमः पराक्रमो यस्य स॥ एवं भूतस्त्वं सर्ववी
र्यं सम्पगतं बहिः समाप्नोषि॥ सुवर्णमिव कटककुंडलादिस्वकार्यं व्यापि वत्सैततः सर्वस्वरूपोऽसि॥ ४०॥

इदानीं भगवन्तं समापयति ॥ स्वरवति ॥ धान्यां ॥ तं प्राक मया सखेत्येवं मत्वा प्रसभं देवैर्नतिरस्कारे
ण ॥ यदुक्तं ॥ तत्तज्ज्ञामयेतामित्युत्तरेणा त्वयः ॥ किं तत्तदेकद्वय ॥ हेयादव ॥ हे सखेति च संक्षिप्य
र्षः ॥ प्रसभोक्ती हेतुः ॥ तव महिमानमिदं च विश्वरूपमजानतां मया प्रसादात्तत्रायेन हेतुनापि

सखेति मत्वा प्रसभं यदुक्तं हेकद्वयहेयादव हे सखेति ॥ अजानता महिमानं तवेदं मया प्र
सादात्प्रायेन वापि ॥ ४१ ॥ यच्चावहासार्थमसत्कृतौ सिविहारसय्यासनभोजनेषु ॥ ४२ ॥
राकोथवाप्यनुत तत्समं ज्ञात तज्ज्ञामयेतामहमप्रमेयं ॥ ४२ ॥

वायदुक्तमिति ॥ किंच ॥ ४१ ॥ यच्चेति ॥ हे अच्युत ॥ यच्च परिहासार्थं क्रीडादिषु तिरस्कारः ॥ ए
कलः ॥ सखीन्विनारहसि स्थित इत्यर्थः ॥ अथ वा तत्समं ज्ञातेषां परिहसतां सखीनां समं
पुरे पितृसर्वमपराधमजानतां तां अप्रमेयं अचिंत्यप्रभावं ज्ञामयेतामकारयामि ॥ ४२ ॥

अचिंत्यप्रभावमेवाह ॥ पितेति ॥ न विद्यते प्रतिमा उपस्यसौ माये प्रतिमः ॥ तथा विधः प्रभावी यस्य तव हे
प्रतिमप्रभावत्वमस्य चराचरस्यमिति ॥ जनकोमि ॥ अतएव पूज्यश्च गुरो रपि गरीयान् गुरुतरः ॥ अतो जी
कत्रयेपि च त्वत्सम एव तावदप्यो नास्ति परमेश्वरस्त्वात्यस्याभावात् ॥ ततोऽभ्यधिकः कुतः स्यात् ॥ ४३ ॥
यस्मादेवं तस्मादिती ॥ तथा त्वामीशं जगत्तः स्वामिने इदं स्तुत्यं प्रसादयामि कथं कायं प्रणिधाय देव

पितासि लोकस्य चराचरस्य त्वमस्य पूज्यश्च गुरु गरीयान् ॥ तत्त्वत्समोऽस्य भ्यधिकः कुतोऽन्यो लोकत्र
येऽप्यप्रतिमप्रभावः ॥ ४३ ॥ तस्मात्प्राणम्यप्रणिधाय कायं प्रसादयेत्वा महं मीशमीशं ॥ पितेव पुत्रस्य स
खेव सख्यः प्रियः प्रियायो हं मीदेव सोऽहं ॥ ४४ ॥

वन्नियम्य प्राणम्यनत्वा ॥ अतस्त्वं ममापराधं मीदं हंतुमर्ह
सि कस्येव पुत्रस्यापराधं कृपया पिता यया सदते सख्युर्मित्रस्यापराधं सखानिरुपाधिवांश्च यथा प्रियश्चा
प्रियाया अपराधं न त्रियार्थं यथा तद्वत् ॥ ४४ ॥ एवं ज्ञमापयित्वा प्रार्थयते ॥ अदृष्टवन्माति ॥ धान्यां ॥ हे देव

अदृष्टं तव रूपं दृष्ट्वा हृषितो स्मितया भयेन च मे मनः प्रव्यथितं प्रचलितं ॥ तस्मान्मम व्यथानिदृष्टयेता
देव रूपं दर्शय देवेवेश ॥ हे जगन्निवास प्रसन्नो भव ॥ ४५ ॥ तदेव रूपं विशेषय चाह ॥ किरीटिनमिति ॥ कि
रीटवत्तंगदावत्तं चक्रहस्तं तां दृष्टुमिच्छामि ॥ पूर्वयथा दृष्टो सितथैव ॥ अतो हे सहस्रबाहो ॥ देवि श्चमूत्रे ॥ इ
दं रूपं संदृश्यते नैव किरीटादिपुक्तेन चतुर्भुजेन रूपेण भवन्ना विभवतदनेन श्रीकृष्णमर्जुनः ॥ पूर्वमपि किरी
अदृष्टपूर्वं हृषितो स्मितहृष्टा भयेन च प्रव्यथितं मनो मे ॥ तदेव मे दर्शय मेव रूपं प्रसीद देवेश जगन्निवास
४५ ॥ किरीटिनं गदिनं च क्रैदस्तमिच्छामित्वां दृष्टमहंतथैव ॥ तैर्नैव रूपेण चतुर्भुजेन सहस्रबाहो भव
विश्वमूत्रे ॥ ४६ ॥
रादिषु युक्ते मेव पश्यतीति गम्यते ॥ युक्ते पूर्वमुक्ते विश्वरूपदर्शने किरीटिनं गदिनं च
क्रिणं च पश्यामीति ॥ तच्च ब्रह्म किरीटाद्यभिप्रायेण ॥ यद्वा ॥ एतावत्तं कालं यत्वं ॥ किरीटिनं च क्रिणं
च सुप्रसन्नमपश्यंत न वेदानो तैजोराशी दुर्निशं पश्यामीत्येवं तत्र वचनं व्यक्तिरित्यविरोधः ॥ ४६ ॥

एवं प्रार्थितः स ततमाश्वापन् ॥ श्रीभगवानुवाच ॥ मयेति ॥ त्रिभिः ॥ हे अर्जुन ॥ किमिति ॥ तं विभेषिष्या
मीमया प्रसन्नेन रूपया तवेदं परमुत्तमं रूपं दर्शितं ॥ त्वात्मानो मम योगात् योगमाया सामर्थ्यात् परम
त्वमाह ॥ तैजोमयं विश्वं विश्वात्मकं अमृतं तन्माद्यं च यत्नमसूरूपं तदन्योनत्वा दशाङ्गत्वादन्येन तत्पूर्वदृ
ष्टं तत् ॥ दीप्त्ये सभायां भोष्मादिभिर्दृष्टत्वा देवं व्याख्यातं ॥ ४७ ॥ एतदर्शनमिति दुर्लभं जघातं कृतायोसि
श्रीभगवानुवाच ॥ मया प्रसन्नेन तवाङ्गुर्नैदं रूपं परं दर्शितमात्मयोगात् ॥ तैजोमयं विश्वमनंतमाद्यं प
त्मे त्वदन्येन न दृष्टपूर्वं ॥ ४७ ॥ न वेदयज्ञाध्ययने न दार्ढ्ये न च क्रियाभिर्न तपोभिरुभेः ॥ एवं रूपः शक्यश्च
हेतुलोके दृष्टुं तदन्येन कुरुप्रवीर ॥ ४८ ॥
त्याह ॥ न वेदेति ॥ वेदाध्ययनातिरेकेण यज्ञाध्ययनस्याभावाद्यतः
हेतुयज्ञविकल्पसूत्राद्यालक्ष्ये ॥ वेदानां यज्ञविद्यानां बाध्ययैरित्यर्थः ॥ न च दार्ढ्ये चैर्न क्रियाभिरग्निहोत्रविभिः
न चोपैस्तपोभिश्चांशयनादिभिः ॥ एव रूपो हेतुलोके न्येनामुख्यलोके दृष्टुं शक्यः ॥ अपि तु त्वमेव केवलं मत्सहादे
हृष्टा कृतायोसि ॥ ४८ ॥

एवमपि चेन्न वेदं रूपं घोरं दृष्ट्वा व्यथाभवति ॥ तर्हि तदेव रूपं दर्शय ॥ मेत्याह ॥ इदं कुरु इदं मदी
यं घोरं रूपं दृष्ट्वा ते व्यथा मास्ता विमूढभावा मोहत्वेन मास्तु व्यगतमयः प्रीतमनाश्च सनपुनस्त्वं
तदेवेदं मम रूपं प्रवर्षेण पश्य ॥ ४९ ॥ एवमुक्त्वा प्राक्तनमेव रूपं दर्शित्वानिति ॥ सैजया

माते व्यथामा च विमूढभावा दृष्ट्वा रूपं घोरमीदृजमेदं ॥ व्यपेतभीः प्रीतमनाः पुनस्त्वं ता
देव मे रूपमिदं प्रवर्षे ॥ ४९ ॥ सैजय उवाच ॥ इत्याहुर्न वा सुदेव सद्यो क्तास्वकं रूपं दर्शया
मासन्तु यः ॥ आश्वासयामास च भीतमेनं भूत्वा पुनः सोम्य वपुर्महात्मा ॥ ५० ॥

उवाच ॥ इति आश्वासु देवोऽर्जुन मे वे सुक्ता यथा पूर्वमासीत् ॥ तथैव किरीटादिपुच्छं चतुर्भुज
स्वीयरूपं पुनर्दर्शयामास ॥ एतन्मर्जुनं भीतमेनं प्रसन्नवपुर्भूत्वा पुनरप्याश्वासितवान्महा
विश्वरूपः कृपाजुरिति वा ॥ ५० ॥

ततो निर्भयः सन्नर्जुन उवाच न ॥ दृष्ट्वेति ॥ सचेताः प्रसन्नचित्त इदानीं संवत्तः जातोस्मि प्रकृतिं सा
स्यं च प्राप्नोस्मि शेषं स्पष्टं ॥ ५१ ॥ सहनस्यानुग्रहस्यातिदुर्जनत्वं दर्शयन् ॥ श्रीभगवानुवाच ॥ सु
दुर्दर्शमिति ॥ यन्मम विश्वरूपं त्वं दृष्टवानसि इदं सुदुर्दर्शनं त्वत्तु मशक्यं ॥ यतो देवाश्च य

श्चर्जुन उवाच ॥ दृष्ट्वेदं मानुषं रूपं तव सोम्य जनार्दन ॥ इदानीं मस्मि संवत्तः सचेताः प्रकृतिं ग
ताः ॥ ५१ ॥ श्रीभगवानुवाच ॥ सुदुर्दर्शमिदं रूपं दृष्टवानसि यन्मम ॥ देवाश्च यश्च रूपस्य नित्यं दर्शनि
कांक्षिणः ॥ ५२ ॥ नाहं वेदेन तपसा न दानेन न च वैज्यया ॥ शक्य एव विधोऽद्भुतं दृष्टवानसि यन्मम ॥ ५३ ॥

स्वरूपस्य सर्वदा दर्शनमिच्छन्ति केवलं न पुनरिदं पश्येति ॥ ५२ ॥ तत्र हेतुना हि मिति स्पष्टार्थः ॥ केनो
पायेन तर्हि द्रष्टुं शक्या इति ॥ ५३ ॥ तत्राह ॥ भक्त्येति ॥ अतस्तयामदेकनिश्चयान्नक्त्या तु एवं भूतो
विश्वरूपस्तत्वेन परमार्थतो ज्ञातुं शक्यः ॥ अस्मिन्तोऽद्भुतप्रत्यक्षतः प्रवेष्टुं च तादात्म्येन शक्यो नाभ्य

नाम एकादशाध्यायः ॥११॥ दुर्हंशं तपो यज्ञादिकीदृभिः ॥ भक्ताय भगवानेव विष्णुरूपमहा
शयत् ॥१॥ इति श्रीभगवद्गीतासूपनिषत्सु ब्रह्मविद्यायां योगशास्त्रे श्रीकृष्णार्जुनसंवादे
कायां श्रीधरस्वामि विरचितायां एकादशाध्यायः ॥११॥

निर्गुणोपासनस्यैवंसगुणोपासनस्यच ॥ श्रेयःकतरदित्येवंनिर्मेतुर्वादिशोद्यमः ॥ १ ॥ पूर्वाध्यायांते
मत्कर्मकृत्यत्यरमइत्येवंभक्तिनिष्ठस्यतत्समुक्तंकीर्त्तयेयप्रतिज्ञानोहीत्यादिना ॥ चतत्रेतत्रेतस्यैवश्रे
ष्टत्वं ॥ तथातेषांज्ञानानित्ययुक्तराकावविशिष्यतइत्यादिनाचसर्वज्ञानज्ञवैनेवहजिनंसंतरिष्य
तीत्यादिनाचज्ञाननिष्ठस्यश्रेष्टत्वमुक्तं ॥ एवमुभयोःश्रेष्ठौपिविशेषज्ञासयाभगवंतंप्रत्यर्जुनउवा
च ॥ अर्जुनउवाच ॥ एवंसततयुक्तायेभक्तास्त्वांतर्युपासते ॥ येचाप्यक्षरमव्यक्तंतेषांकेयोगवि
त्तमाः ॥ १ ॥ श्रीभगवानुवाच ॥ मय्यावेश्यमनोयेमांनित्ययुक्ताउपासते ॥ श्रद्धयापरयोपेता
स्तेमेयुक्ततमामताः ॥ २ ॥ च ॥ एवमिति ॥ एवंसर्वकर्मार्पणादिनासततंयुक्ताःत्वनिष्ठाःसंतोयेन
क्तास्त्वांविश्वरूपंसर्वज्ञंसर्वशक्तिंपर्युपासनेध्यायन्ति ॥ येचाप्यक्षरंब्रह्मव्यक्तंनिर्विशेषंउपा
सते ॥ तेषामुभयोर्मध्येकेअतिशयेनयोगविदोश्रेष्ठाइत्यर्थः ॥ तत्रप्रथमाश्रेष्ठाइत्युत्तरं श्रीभ

गवानुवाच ॥ मयाति ॥ मपि परमेश्वरे सर्वज्ञत्वादिगुणविशिष्टे मनश्चावेक्ष्ये कायं कृतवानित्युक्ता ॥
मदर्थं कमानुष्ठानादिनामग्रिष्टाः संतः श्रेष्ठ्याश्च यो युक्ते ॥ ये मामाराधयन्ति ते युक्ततमाममामि
मताः ॥ २ ॥ तर्हि इतरै किं न श्रेष्ठ इत्यत आह ॥ येति ॥ आभ्यां ॥ ये त्वज्ञरमुपासन्ते ॥ ये प्रायश्चित्तेषु मामे

ये त्वज्ञरमनिर्देश्य मय कं पयुपासते ॥ सर्वत्र गमयित्वं च कुरस्य मन्त्रं ध्रुवं ॥ ३ ॥ सन्नियम्यं
दिमग्रामं सर्वत्र समबुद्धयः ॥ ते प्राप्नुवन्ति मामेव सर्वभूतहितै रताः ॥ ४ ॥

वंप्राप्नुवंतीति द्वयोरन्वयः ॥ अज्ञरस्य लक्षणमनिर्देश्यमित्यादि ॥ अनिर्देश्यं ग्राह्यं न यपदेशुमा
शक्यं ॥ अतीत्यक्तं रूपादिहीनं सर्वत्र गं सर्वव्यापि ॥ अत्यक्तं त्वादेवाचित्वं ॥ कुरस्यं ॥ कुरे मायाप्र
पंचे अविष्टानत्वेन स्थितं ॥ अचलं दृष्ट्यादिरहितं अतएव ध्रुवं नित्यं स्पष्टमादेत्यतः ॥ ननु च तेषां
चेन्नामेव प्राप्नुवन्ति तर्हि तरेषां युक्तसमत्वं कुत इत्यपेक्षायां ॥ ४ ॥

केशाक्लेशाकृतं विद्रीषमाह ॥ क्लेश इति ॥ त्रिभिः ॥ अत्यक्ते के निर्विद्रीषाणी अज्ञरे आसक्तं चेतीयेषां
तेषां क्लेशाधिकतरः ॥ हियस्मादत्यक्तविषया गतिर्निष्ठा देहाभिमानिभिर्दुःखं यथाभवत्येवमवाप्य
ते ॥ देहाभिमानिनो नित्यं प्रत्यक् प्रणत्वस्य दुर्घटत्वादिति भावः ॥ ५ ॥ मद्भक्तानां तु मत्प्रसादादनायास

क्लेशाधिकतरस्तेषामत्यक्तासक्तचेतसां ॥ अत्यक्ता हि गतिर्दुःखं देहवद्भिरवाप्यते ॥ ५ ॥
ये तु सर्वाणि कर्माणि मपि संत्यज्य मत्पराः ॥ अनन्येनैव योगेन मामाध्यायंते पासाते ॥ ६ ॥
तेषामहं समुद्धर्ता मृत्युं संसारसागरात् ॥ भवामि न त्यचिरात्कार्यमप्यावेशितचेतसां ॥ ७ ॥

तएव सिद्धिर्भवतीत्याह ॥ येति ॥ आभ्यां ॥ मपि परमेश्वरे सर्वाणि कर्माणि संत्यज्य समर्प्य
त्यराभूत्वा मां ध्यायंते ॥ अनन्येन न विदुते अन्यो भजनीयो यस्मिन् ते नैव एकाग्रभक्तियोगीनोपा
सत इत्यर्थः ॥ ६ ॥ एवं मपि आवेशिते चेतोऽप्येतेषां मृत्युयुक्तात्संसारसागरादहं सम्यगुद्धर्ता अचिरात् भवामि ॥ ७ ॥

यस्मादेवं तस्मात्तस्यैवेति ॥ मय्येव संकल्प्य विकल्पात्मकं मनः ॥ त्वाधत्स्व स्थिरीकुरु ॥ बुद्धिं म
पि न्प्रथमं वसायामि कामं यथेव प्रवेशय एवं कुर्वन्मत्प्रसादेन लब्धज्ञानः स न ऊर्ध्वदेहात्तमेव
वं निवसिष्यसि मदात्मना वा संकरिष्यसि ॥ निवस्यसि नात्र संशयः ॥ तथा च श्रुतिः ॥ देहात्तदेव

मय्येव मनः त्वाधत्स्व मयि बुद्धिं निवेशय ॥ निवसिष्यसि मय्येव मत्त ऊर्ध्वं न संशयः ॥
॥ अथ चित्रं समाधातुं न शक्नोषि मयि स्थिरं ॥ अभ्यासयोगेन ततो मामिच्छाप्तुं
धनं जय ॥ १७ ॥

वः परं ब्रह्म तारं कव्या चष्टत इति ॥ ॥ असे त्रीं कं प्रतिसुगमोपायमाह ॥ अथेति ॥ स्थिरं यथा
भवत्येव मयि चित्रं धारयितुं परिशक्नोति न भवति ॥ तर्हि विक्षिप्तं पुनः पुनः प्रत्याहृत्य ममानु
स्मरणं लक्षणं योगोभ्यासयोगेन मां प्राप्नुमिच्छन् प्रयत्नं कुरु ॥ १७ ॥

यदि पुनः ॥ अभ्यास इति ॥ अभ्यासे पियद्वा शक्नोति तर्हि मत्प्रीत्यायानियानिकमार्गिणकादस्युप
वासवतत्त्वार्थानामसंकीर्तनादीनि ॥ तदनुष्ठानमेव परमयस्य तादृशी भव ॥ एवं भूतानि कर्माणि य
पि पमदर्थं कुर्वन्मोक्षं प्राप्स्यसि ॥ १० ॥ अत्यंतं भवदुर्मपरिनिष्ठाया मसक्तस्य परं ज्ञांतरमाह ॥
अथैतदपीति ॥ अथैतदपि कर्तुमशक्नोति मद्योगं मदेकशरणमाश्रितः स न सर्वेषां दृष्टार्थानां

अभ्यासेष्य समर्थो सियत्कर्मपरमो भव ॥ मदर्थं मयि कर्माणि कुर्वन्निश्चिन्मवाप्स्यसि ॥ १० ॥
अथैतदप्यशक्नोति कर्तुमुद्योगमाश्रितः ॥ सर्वकर्मफलत्यागस्त्यागाच्छात्रिरतन्नरं ॥ ११ ॥

नामावश्यकानां चाग्निहोत्रादिकर्मणां फलानि नियतचित्तो भूत्वा परित्यज ॥ एतदुक्तं भवति ॥
मुया तावदीश्वराज्ञावायया शक्तिकर्माणि कर्तव्यानि फलं पुनर्दृष्टमदृष्टं वा परमेश्वराधनमि
त्येवं मयि भारमारीप्यफलाशक्तिं परित्यज्य वर्तमानो मत्प्रसादेन कृतार्थो भविष्यतीति ॥ ११ ॥

गीता० स०
११७

तमिमं फलत्यागं स्तीति ॥ श्रेयो सम्पत्कृत्तानरहिना दभ्यासात्तयुक्तिमहितोपदेशपूर्वकं ज्ञानं श्रेष्ठं
तस्मादपि तत्पूर्वकं ध्यानं विशिष्टं ॥ ततस्तु तं पश्यति निःकृतं ध्यायमान इति श्रुतेः तस्मादपि उक्तं
कृत्तानरः कर्मफलत्यागः श्रेष्ठः ॥ तस्मादेवं भूता त्यागात्कर्मसु तत्फलैषु वा शक्तिनिवृत्त्या वा देम

श्रेयो हि ज्ञानमभ्यासा ज्ञाना ध्यानं विशिष्यते ॥ ध्यानात्कर्मफलत्यागस्त्यागाच्छान्तिरना
नुरं ॥ १२ ॥ अर्द्धेष्टा सर्वभूतानां मैत्रः करुणा एव च ॥ निर्ममीति रंकारः समदुःखसु
खः क्षमी ॥ १३ ॥

च समन्तरमेव संसारशांतिर्भवति ॥ १२ ॥ एवं भूतस्य भक्तस्य शिप्रमेवापरमेश्वरप्रसा
दहेतुर्न धर्मा नाह ॥ अर्द्धेष्टेत्यष्टभिः ॥ सर्वभूतानां यथा यथा अर्द्धेष्टे मैत्रः करुणाश्च उन्नमो
पुष्टपशुत्यः ॥ १३ ॥

११७

संतुष्ट इति ॥ सततं ॥ अजामैः जामैश्च संतुष्टः ॥ प्रसादचित्रः ॥ योगी अप्रमत्तः यतात्मा संयतस्वभावः
दृढो मक्षिष्यो निश्चयो यस्य ॥ मय्यर्पितमनो बुद्धेयेन एवं भूतो मङ्गलः समेप्रियः ॥ १४ ॥ किंच ॥ य
स्मादिति ॥ यस्मान्काशाक्षीको जनी नोदि जते भयं शांकां क्षौभेन प्राप्नोति ॥ यश्च लोकात्रो दिज

संतुष्टः सततं योगी यतात्मा हृदनिश्चयः ॥ मय्यर्पितमनो बुद्धिर्यो मे भक्तः समेप्रियः ॥ १४ ॥
यस्मात्रोदिजते लोको लोकात्रो दिजते न्वयः ॥ हर्षमिषमयोर्द्वेर्गो मुक्तो यः स न मे प्रियः ॥ १५ ॥
अनपेक्षः शुचिर्दक्षः उदासीनो गतव्यथः ॥ स वरिष्ठः परित्यागी यो मङ्गलः समेप्रियः ॥ १६ ॥

ते यश्च स्वभाविके हर्षादिभिर्मुक्तः ॥ तत्र हर्षः ॥ स्वस्मैष्टार्थलाभे उत्साहः ॥ अमर्षः परस्वलाभे
असहनं भयं त्रासः ॥ उद्वेगो भयादिनिमित्तश्चित्रज्ञो भः ॥ एतैर्विमुक्तो यो मङ्गलः समेप्रियः ॥ १५ ॥
किंच ॥ अनपेक्ष इति ॥ अनपेक्षः ॥ यदल्लोपस्यते पथे निस्पृहः ॥ शुचिर्वाह्याभ्यन्तरशौचसंपन्नः

दह्नी नलसः॥ उदासीनः पक्षपातरहितः॥ गतव्ययः॥ अधिष्ठान्यः॥ सर्वदृष्टानृष्टायनिमा
रमानुद्यमान्यरित्यक्तुंशीलं यस्य सः॥ एवंभूतः सन् यो भक्तः सन् मे प्रियः॥ १६॥ किंच
यो नेति॥ प्रियं प्राप्य यो न हृष्यति॥ अप्रियं प्राप्य यो न द्वेष्टि॥ इष्टार्थानाशंसति यो न शोचति॥

यो न हृष्यति न द्वेष्टि न शोचति न कांक्षति॥ शुभाशुभपरित्यागी भक्तिमान्यः स मे प्रियः॥
१७॥ समः शत्रौ च मित्रे च तथा मानापमानयोः॥ शीतो ह्यमसुखदुःखेषु तथा संग
विवर्जितः॥ १८॥ अप्राप्य मयं न कांक्षति शुभाशुभेषु एष पापे परित्यक्तुंशीलं यस्य॥
एवंभूतो यो भक्तिमात्मसमेप्रियः॥ १९॥ किंच॥ सम इति॥ शत्रौ मित्रे च समः॥ एक रूपः॥ मा
नापमानयो रपितया सम एव हर्षविषादशून्य इत्यर्थः॥ शीतो ह्यमयोः सुखदुःखयोश्च समः
संगविवर्जितः क्वचिदप्यनासक्तः॥ १८॥

तुल्य इति॥ तुल्ये निंदास्तुतीयस्य मौनी संयतवाक्॥ येन केन विद्यया जड्येन संतुष्टः॥ अनिके
तो नियतवासशून्यः॥ स्थिरमतिर्व्यवस्थितचिन्तः॥ एवंभूतो भक्तिमान् मे प्रियो नरः॥ १९॥ उक्तं च
धर्मज्ञानमुपसंहरति॥ येन चि॥ यथोक्तं उक्तप्रकारं धर्म एवामृतं अमृतं तत्साधनत्वात्॥ धर्म्या
तुल्यनिंदास्तुतिर्मौनी संतुष्टो येन केनचित्॥ अनिकेतः स्थिरमतिर्भक्तिमान् मे प्रियो नरः॥ १९॥
ये तु धर्म्यामृतमिदं यथोक्तं पशुपासते॥ अदधाना मन्यमाना भक्तास्ते तीव्रमेप्रियः॥ २०॥ इति श्री
भगवद्गीतासूपनिषत्सु ब्रह्मविद्यायां योगशास्त्रे श्रीकृष्णार्जुनसंवादे भक्तियोगोद्धारोऽध्यायः॥ १२॥
मृतमिदं केचित् पठन्ति॥ तत्र ये उपासते अनुतिष्ठन्ति॥ अद्या कुर्वन्तो भक्तास्ते च मे प्रिया इति॥ दुः
खमव्यक्तवत्मेतद्ब्रह्मविद्यामतीव दुःखः॥ सुखं क्लृप्तपदं भोजभक्तिसत्ययमागमवेत्॥ २०॥ इति॥
श्रीभगवद्गीतासूपनिषत्सु ब्रह्मविद्यायां सुबोधिन्यां टीकां श्रीधरस्वामिविरचितायां चारुोऽध्यायः॥ १२॥

द्विकारिण्येति द्विधादिविकारैर्युक्तं ॥ यतश्च प्रकृतिपुरुषसंयोगाभवति ॥ येः स्यावर्जंगमादिभेदैर्भि
न्नमित्यर्थः ॥ सच ज्ञेयः सत्त्वः स्वरूपतोयत्प्रभावश्च चिंत्यैश्वर्ययोगेन येः प्रभावेः संपन्नस्तत्सर्वं
संज्ञेयतोमृत्तः शृणु ॥ कैर्विस्तरेणोक्तस्यायं संज्ञेय इत्यपेक्षायामाह ॥ कृषिभिरिति ॥ कृषिभिर्बुध
शदिभिर्योगशास्त्रेषु ध्यानधारणाविषयत्वेन वैराजादिरूपेण बुद्ध्यागीतं ॥ ब्रह्मणाः सूत्रैः पदैश्च

तत्ज्ञेयं यच्च साहकृत्तयद्विकारियतश्च यत् ॥ सच योयत्प्रभावश्च तत्समासेन मे शृणु ॥ ४ ॥

ब्रह्मसूत्र्यते सूच्यते एभिरिति ॥ ब्रह्मसूत्राणि पतो वा स इमानि भूतानि जायंते इत्यादीनि तदस्य लक्ष
णपराणि उपनिषदाकृतानि ॥ तथा च ब्रह्म पद्यते गम्यते सा ज्ञातृतायते एभिरिति पदानि स्वरू
पलक्षणापराणि सत्यं ज्ञानमनंतं ब्रह्मेत्यादीनि तैश्च बुद्ध्यागीतं किंच ॥ हेतुमद्भिः सदेवः सोम्येदमग्र
मासीत् ॥ कथमसतः स जायतेति ॥ तथा कोहो वा न्याकः प्राण्यात्पदेष्वन्वाकाशान्त्रानंदीन स्यात् ॥ एष होवा
न दंयते ॥ ४ ॥

इत्यादियुक्तिमद्भिरन्यात्तद्व्यापनचेष्टां कः कः कुर्यात् ॥ प्राणात्प्राणानां व्यापारं को वा कुर्यादिति श्रु
तिपदयो रर्थः ॥ विनिश्चितैरुपक्रमोपसंहारेकवाक्यतया च संदिग्धार्थप्रतिपादकै रित्यर्थः ॥ य
देवमेतैर्विस्तरेणोक्तं दुःसंग्रहं संज्ञेयतेस्तुभ्यं कथयिष्यामि शृणु वित्यर्थः ॥ यद्वा ॥ अथातो ब्रह्म जिज्ञा
संत्यादीनि ब्रह्मसूत्राणि गृह्यंते ॥ ता न्येव ब्रह्मसूत्राणि ब्रह्म पद्यते निश्चीयते एभिरिति पदानि तैर्हो

कृषिभिर्बुद्ध्यागीतं छंदोभिर्विविधैः पृथक् ॥ ब्रह्मसूत्र पदैश्चैव हेतुमद्भिर्विनिश्चितैः ॥ ५ ॥

हेतुमद्भिरीक्षते नाशब्दानंदमयोभ्यासादित्यादिभिर्युक्तिमद्भिर्विनिश्चित्यार्थैर्ज्ञो
षं समानं ॥ ५ ॥ तत्ज्ञेयं स्वरूपमाह ॥ महाभूतानीति ॥ द्वाभ्यां ॥ महाभूतानि भूत्यादीनि अहंका
रस्तत्कारणभूतः ॥ बुद्धिर्विज्ञानात्मकं महत्तत्त्वं ॥ अव्यक्तं च मूलप्रकृतिः ॥ इन्द्रियानि बाह्यानि
दृश एकं च मनः ॥ इन्द्रियगोचराश्च पंच ॥ तन्मात्ररूपा एव शब्दादयः ॥ आकाशादिवि शेषयु

एतयाच्यक्ताः संतः इन्द्रियविषयाः पंच ॥ ६ ॥ तदेवं चतुर्विंशतितत्त्वानि उक्तानि ॥ इच्छादयः ॥
प्रसिद्धाः संघातः शरीरे ॥ चेतनाज्ञानात्मिका मनोवृत्तिः ॥ धृतिर्धैर्यं एते इच्छादयो ह्युपलब्धाः ॥
तन्मधर्माः अपितु मनोधर्माः ॥ अतः श्रेयोवातः पातिन एव ॥ उपलब्धा चैतत्संकल्पादीमांताः ॥

महाभूतान्यहंकारो बुद्धिरव्यक् क्रमेव च ॥ इन्द्रियाणि दशौ कंच पंच चैन्द्रियगोचराः ॥
६ ॥ इच्छादयः सुखदुःखं संघातश्चेतनाधृतिः ॥ एतत्तद्देव समासेन सविकारमुं ॥
दाहृतं ॥ ७ ॥

यान्धुतिः ॥ कामः संकल्पो विचिकित्सा अक्षाः अक्षाधृतिर्द्वा द्विभिरित्येतत्सर्वं मनरावेति
अनेन च यादृगिति प्रतिज्ञाताः श्रेयोधर्माद्विशिताः ॥ एतत्तद्देव समासेन सविकारं विकारसहितं संज्ञेपे
एतुभ्यं मयी कृमिति श्रेयोपसंहारः ॥ ७ ॥

इदानीमुक्तलक्षणान् श्रेयोवादि विवृक्तया ज्ञेयं शुद्धश्रेयं विस्तरेण वर्त्मयिष्ये तत्तत्तत्त्वज्ञानसाधनान्या
ह ॥ अमानित्वमिति पंचमिताः ॥ अमानित्वं स्वगुणस्माद्वाराहित्यं अदंभित्वं दंभराहित्यं अहिंसा
परपीडावर्जनं ज्ञातिः सहिष्णुत्वं ॥ आर्जवं अवक्रता ॥ आचार्योपासनं सगुरुसेवनाशी चंवाद्या
भ्यंतरं तत्र बाह्यां मृजलादिना ॥ अभ्यंतरं च रागादिमलज्ञानं ॥ तथा च स्मृतिः शौचं च द्विविधं प्रोक्तं ॥

अमानित्वमदंभित्वमहिंसा ज्ञातिरार्जवं ॥ आचार्योपासनं शौचं स्थैर्यमात्मविनियमः ॥ ८ ॥

इन्द्रियार्थेषु वैराग्यमनहंकार एव च ॥ जन्ममृत्युजरा व्याधिदुःखदोषा सुदर्शनं ॥ ९ ॥

बाह्याभ्यंतरं तथा ॥ मृजलाभ्यां स्मृतं बाह्यभावशुद्धिस्तथांतरं ॥ स्थैर्यं सन्मार्गे प्रवृत्तस्य तदेकं ॥
निष्ठता आत्मविनियमः शरीरसंयमः ॥ एतत्तत्त्वज्ञानमिति प्रोक्तमिति पंचमेनान्वयः ॥ ८ ॥ किंच इन्द्रियार्थेषु
ति ॥ जन्मादिषु दुःखदोषयोरनुदर्शनं ॥ पुनः पुनराजीवनं दुःखरूपस्य दोषस्यानुदर्शनमिति वा स्पष्टमन्यत ॥ ९ ॥

किंच ॥ असक्तिरिति ॥ असक्तिः पुत्रादिपदार्थेषु प्रीति त्यागः ॥ न भिषंगः ॥ पुत्रादीनां
सुखदुःखे चाहमेव सुखी दुःखी चेत्यध्यासीति रेका भावः ॥ इष्टानिष्टयोरुपपत्तिषु नित्यं
सर्वदा समन्विषु नित्यं सर्वदा सञ्चितत्वं ॥ १० ॥ किंच ॥ मयि चेति ॥ मयि परमेश्वरे न न्या

असक्तिरनभिषंगः पुत्रदारगृहादिषु ॥ नित्यं च समन्वितत्वमिष्टानिष्टानिष्टो
पपत्तिषु ॥ १० ॥ मयि चानन्ययोगेन भक्तिरव्यभिचारिणी ॥ विविक्तदेशसेवित्वा
मरतिर्जनसंसदि ॥ ११ ॥

योगेन सर्वात्मि दृष्ट्या अव्यभिचारिणी एकां त भक्तिः ॥ विविक्तः शुद्धः चित्रप्रसादकरः ॥
तं देशं सेवितुं शीलं यस्य तस्य भावस्तत्वं ॥ प्राकृतानां जनानां संसदिसभायां अरतिः ॥ र
त्यभावः ॥ ११ ॥ ॥ ॥

किंच ॥ अध्यात्मेति ॥ आत्मानमधिकृत्य वर्तमानं ज्ञानमध्यात्मज्ञानं तस्मिन्नित्यत्वं नित्यभावः
तत्त्वपदार्थशुद्धिनिष्ठमित्यर्थः ॥ एतज्ज्ञानमधिकृत्यार्थः ॥ प्रयोजनं मोक्षस्य सर्वोत्कृष्टतालोचनमित्य
र्थः ॥ एतदभिमानित्वमदंभित्वमित्यादिविंशतिसंख्याकं ॥ यदुक्तमेतत्ज्ञानमिति ॥ प्रोक्तं ज्ञानसा
धनत्वात् ॥ अतो न्यथास्मादिपरीतं मानित्यादियदेतत्तदज्ञानमिति प्रोक्तं वसिष्ठादिभिः ॥ ज्ञाना

अध्यात्मज्ञाननित्यत्वं तत्त्वज्ञानार्थदर्शनं ॥ एतत्ज्ञानमिति प्रोक्तमज्ञानं यदतो न्यथा ॥ १२ ॥

विरोधित्वात् ॥ अतः सर्वथा त्याज्यमित्यर्थः ॥ १२ ॥ अभिः साधने यत्तत्तैयंतदाह ॥ ज्ञेयमिति यत्तै
यंतप्रवक्ष्यामि श्रोतुरादरसिद्धये ज्ञानफलं दर्शयति ॥ यद्वक्ष्यामाणां ज्ञात्वा अमृतं मोक्षं प्राप्नोति ॥
किंतु अनादियत् ॥ आदिमन्मभवतीत्यनादिमत्परं निरतिशयं ब्रह्म अनादित्येतावचेतेव ब
हुव्रीहिणा अनादित्वसिद्धेऽपि पुनर्मनुः प्रयोगोच्छादसः ॥ यद्वा ॥ अनादिमत्परमिति ॥ वपद्व

ये मम विद्वन्मोः परं निर्विशेषं ब्रह्मेत्यर्थः ॥ तदेवाहनसत्त्वा सदुच्यते ॥ निषेधस्य विशेषयस्त्वसत्त्वा
हे नीच्यते ॥ इदं नु तं दुभयविजज्ञाणं च विषयत्वादित्यर्थः ॥ १३ ॥ नन्वेवं ब्रह्मणाः सदसच्चिजगत्वे स
तिसर्वैरवज्जिदं ब्रह्म ब्रह्मे वेदं सर्वमित्यादि श्रुतिभिर्विरुद्धे तेत्याशोक्य परास्य शक्तिर्विविधैव श्रूयते
स्वानाविकीर्तानवलक्रियाचेत्यादि श्रुतिप्रसिद्ध्या चान्वित्यशक्त्या सर्वात्मता तस्य दर्शयन्नाह ॥

हेयं यन्न त्रयस्याभियतज्ञात्वा मृतमश्रुते ॥ अनादिमत्परं ब्रह्म न स तत्रा सदुच्यते ॥ १३ ॥
सर्वतः पाणिपादं यत्सर्वतो हि शिरोमुखं ॥ सर्वतः श्रुतिमां ह्योके सर्वमावृत्यतिष्ठति ॥ १४ ॥

सर्वतः इति पञ्चभिः ॥ सर्वतः पाणयः पादाश्च यस्य तत् ॥ सर्वत्राज्ञीणि शिरांसि मुखानि च यस्य
तत् ॥ सर्वतः श्रुतिपञ्चमवर्णोऽपि यैर्युक्तं मद्भोके सर्वमावृत्य व्याप्यतिष्ठति ॥ सर्वप्राणिदृष्टिभिः पा
ण्यादिभिरुपाविधिः ॥ सर्वव्यवहारास्य दत्तेन हृतीत्यर्थः ॥ १४ ॥

किंच ॥ सर्वेन्द्रियेति ॥ सर्वेषां चक्षुरादीनां इन्द्रियाणां गुणेषु रूपाद्याकारासु दृष्टिषु तत्राकारेणा
भासत इति ॥ तथा र्वाणां इन्द्रियाणां श्रुतत्रयिषयानां स यतीति वा सर्वेन्द्रियैर्विवर्जितं च ॥ तथा
च श्रुतिः ॥ अपाणि पादौ जवनी गृहीतौ पश्यत्यचक्रः स शृणोत्यकस्र इत्यादि ॥ असक्तं संगं श्रू
न्येत्यापि सर्वे विभर्तानि सर्वभूत ॥ सर्वस्याधारभूतं तदेव निर्गुणं सत्त्वादिगुणरहितं गुणा

सर्वेन्द्रियगुणाभासं सर्वेन्द्रियविवर्जितं ॥ असक्तं सर्वभूतैर्वनिर्गुणं गुणाभातकं च ॥ १५ ॥

बहिरक्षश्च भूतानां मन्त्रं करमेव च ॥ सूक्ष्मत्वात्तदविज्ञेयं ह्यस्य चातिकंचनत्वं ॥ १६ ॥

नां सत्त्वादीनां भोक्तृत्वपात्रकं ॥ १५ ॥ किंच बहिरिति ॥ भूतानां चराचराणां स्वकार्या
णां बहिः श्रुत एव सुवर्त्ममिव कवककुंडलादीनां च वरं स्यात्वरं च जंगमं भूतजा
तं तदेव कारणात्मकात्कार्यस्य एवमपि सूक्ष्मत्वात् ॥ रूपादिहीनत्वात् ॥ किंतदविज्ञेयं

इदं तदिति ॥ स्पष्टं ज्ञानाहं न भवति ॥ अतएव हि अविदुषां योजनजज्ञां तस्मिन् विदुषां
स्यावासंवीकारायाः प्रकृतेः परात्वात् ॥ विदुषां पुनः प्रत्यगात्मत्वादत्रिके चान्नित्यं सति
हितं ॥ तथा च मंत्रः ॥ तदेजति तत्रैजति तत्र हरेतदंति केतदं तस्य सर्वस्य तदु सर्वस्यावा

अविभक्तं च भूतेषु विभक्तमिव च स्थितं ॥ भूतममर्च्यं च तयेद्दे
प्रविद्मुप्रमविद्मुच ॥ १७ ॥

ह्यत इति ॥ एजति च जति नैजति न च जति तत उ अंतिक इति छेदः ॥ १६ ॥ किंच ॥ अविम
क्तमिति ॥ भूतेषु स्या वरजंगमात्मकेषु अविभक्तं कारणात्मना अमित्रं कार्यात्मका वि
भक्तं मित्रमिवावस्थितं च तत्पूर्वोक्तं ज्ञेयं भूतानां मर्त्यपोषकं स्थितिकेले वलयकाले प्र
सिद्ध्युपसनशीलं सृष्टिकाले प्रभवविद्भुना कार्यात्मना प्रभव नशीलं ॥ १७ ॥

किंच ॥ ज्योतिषामपि ज्योतिषां चन्द्रादित्यानां अपित ज्योतिः प्रकाशकतत् ॥ येन सूर्यस्तपति तेजसेऽ
नतत्र सूर्यो माति न चंद्रतारकं नेमा चिद्युतो भांतिकुतो यमग्निः ॥ तमेव मां तमनुभाति सर्वं तस्य भासा स
र्वमिदं विभातीत्यादिभ्युतेः ॥ अतएव मत्सो अज्ञानात्यरंतेना संस्पृष्टमुच्यते ॥ अदित्यवर्त्मनः पर
स्तादिति श्रुतिभिः ॥ ज्ञानं च तदेव बुद्धिदत्तावभिव्यक्तं ॥ तदेवरूपाद्या कारेण ज्ञेयं च ॥ ज्ञानेन गम्यं च ॥

ज्योतिषामपि तज्योतिस्तमसः परमुच्यते ॥ ज्ञानं ज्ञेयं ज्ञानगम्यं हृदि सर्वस्य धिष्ठितं ॥ १८ ॥
इति ज्ञेयं तथा ज्ञानं ज्ञेयं चोक्तं समासतः ॥ मरुक्क एतद्विज्ञाय मज्ञा वायोपपद्यते ॥ १९ ॥

अमानि त्वमदं भित्त्वमित्यादि लक्षणो न पूर्वोक्तेन ज्ञानसाधनेन प्राप्यमित्यर्थः ॥ ज्ञानगम्यं ॥ विशि
नष्टि ॥ सर्वस्य प्राणिमात्रस्य हृदि धिष्ठितं विशेषोणा प्रच्युतस्वरूपेण नियंतृतया स्थितं धिष्ठित
मिति पाठश्च धिष्ठाय स्थितमित्यर्थः ॥ १८ ॥ उक्तं ज्ञेयं तद्विज्ञाय मज्ञा वायोपपद्यते ॥ १९ ॥

इतीति॥ इत्येवं ज्ञेयं महाभूतादिधृत्यं तंतया ज्ञानं च अमानित्वादित तत्त्वज्ञानार्थं श्रुतिना त्वं॥ ज्ञेयं
चानादिमत्परं ब्रह्मेत्यादिस्थितिमित्यंतं वसिष्ठादिभिर्विस्तारिणोक्तं॥ सर्वमपि मेयो संज्ञेपेणो
क्तं॥ एतच्च पूर्वार्थाद्योक्तं लक्षणं मन्त्रकोवितायमज्ञावायब्रह्मत्वायोपद्यते योग्यो भवति॥ १२५॥
तदेवं तत्त्वज्ञेयं यच्च यादृक्चेत्येवावत्प्रपंचितं॥ इदानीं तु यद्विकारिणस्तथा यत्सवयो प्रमावश्चेत्येतत्पूर्वप्रतिज्ञा

प्रकृतिं पुरुषं चैव विद्यानादी उभावपि॥ विकारांश्च गुणोश्चैव विद्विप्रकृतिसंभवान्॥ २०॥ तमेव प्रकृतिः पुरु
षयोः संसारहेतुत्वकथनेन प्रपंचयति॥ प्रकृतिमिति पंचभिः॥ तत्र प्रकृतिपुरुषयोरपि प्रकृत्यंत
रेण भाव्यमित्यनवस्थापतिः स्यात्॥ अतस्तानुभावनादी विधिः॥ अनादेरीश्वरस्य शक्तितात्प्रकृतिरनादिपु
रुषोऽपि तदंशत्वाद्नादिरेव॥ अतएव परमेश्वरस्य तत्त्वकीनां वानादित्वं नित्यत्वं श्रीमच्छंकरभगवद्वाच्यकृद्विर
त्तिप्रबंधेनोपपादीतमिति नास्माभिः प्रतप्यते विकारांश्च देहेन्द्रियादीन् गुणोश्च गुणपरिणामान् सुखमोहादीन् प्रकृतेः
संभवान् संज्ञानां विधिः॥ २०॥

विकाराणां प्रकृतिसंभवं दर्शयितुं पुरुषस्य संसारहेतुत्वं दर्शयति॥ कार्यकारणोति॥ कार्यं शरीरं कारणानि सु
खदुःखानि दिसाधनानि इन्द्रियाणि तेषां कर्तृत्वं तदाकारपरिणामे प्रकृतिहेतुरुच्यते॥ तथा पुरुषो जीव
स्तत्कृतसुखदुःखानां भोक्तृत्वे हेतुरुच्यते॥ अयेभावः॥ यद्यप्यचेतनायाः प्रकृतैः स्वतः कर्तृत्वं न भवति॥ तथा
पुरुषस्याप्यविकारिणो भोक्तृत्वं न संभवति॥ तथापि कर्तृत्वं तत्त्वचेतनस्यापि चेतनादृष्टवशात् संभवति॥ २१॥

कार्यकारणकर्तृत्वं हेतुः प्रकृतिरुच्यते॥ पुरुषः सुखदुःखानां भोक्तृत्वे हेतुरुच्यते॥ २१॥
पुरुषः प्रकृतिरूपो हि संज्ञे प्रकृतिजा न गुणात्॥ कारणगुणसंगोऽस्य संज्ञा निजन्मसु॥ २२॥

तथाप्यविकारिणो जन्मरहितस्य भोक्तृत्वं कथमित्यत आह॥ पुरुष इति॥ हि यस्मात् प्रकृतिरस्य॥ तत्कं
यदेहतादात्म्येन स्थितः पुरुषः॥ अतस्तज्जनितान् सुखादीन् संज्ञैः॥ अस्य च पुरुषस्य सती पुत्रपुत्रादिव्योनि
पुत्रसती पुतिर्यगादिव्योनि पुत्र्यानि जन्मानि तेषु गुणसंगशुभाशुभकर्मकारिभिर्निर्दिष्टैः संगः कारणमि
त्यर्थः॥ २२॥

गीतास०
१२६

तदनेन प्रकारेण प्रकृत्या विवेकात् पुरुषस्य संसारः । ननु स्वरूपत इत्याशयेन तस्य स्वरूपमाह । उपद्रष्टेति । अस्मि
न प्रकृतिकार्ये देहे वत्तमानोऽपि पुरुषः परमित्र एव । तदुत्तरोऽयं नृत्य इत्यर्थः । तदेव हेतवः । तस्य उपद्रष्टा एव
भूत एव समीपे स्थितत्वाद् दृष्टा सा ज्ञीत्यर्थः । तथा तु मन्त्राश्च नुमोर्हितैव सन्निधिमात्रेणानुग्राहकः । सा ज्ञीचेता ।
केवलीनिर्गुणश्चेत्यादिः । श्रुतेः । तथा ऐश्वरेण रूपेण भर्ता विधारिक इति चोक्तः । भोक्ता केषां लोक इति च
उपद्रष्टा तु मन्त्राश्च भर्ता भोक्ता महेश्वरः । परमात्मेति चाप्युक्तो देहे स्मिन् पुरुषः परः । २३ । य एवं वेद्विपु
रुषं प्रकृतिं च गुणैः सह । सर्वथा वर्तमानोऽपि न सहयो भिजायते । २४ । महोऽस्यासावीश्वरश्च स ब्रह्मादीना
मधिपतिरिति च परमात्मा श्रुतयामिति चोक्तः । तथा च श्रुतिः । एष भूताधिपतिरेष लोकेऽश्वरा एष लोकपाल
इत्यादि । २३ । एवं पुरुषप्रकृतिविवेकज्ञानिनं स्तोति । एवमिति । एवमुपद्रष्टादिरूपेण पुरुषं यो वेत्ति प्रकृतिं च
गुणैः सुखदुःखादिपरिणामैः सहितां यो वेत्ति स पुरुषो सर्वथा विधिमतिलब्धमानोऽपि पुनर्ना भिजायते मुच्य
त एवेत्यर्थः । २४ ॥

१२६

एवं भूतविविक्तात्मज्ञो ने साधनविकाट्यानाह । ध्यानेनेति । ध्याम्यां ध्यानेन न आत्माकारप्रत्ययाह
न्या आत्मनि देहेऽप्यात्मना मनसा एव न मां त्मानं केचित्यव्यति । अन्येतु सांख्येन प्रकृतिपुरुषवै
जानाया लोचनेन योगेनाष्टांगेनापरे । अपरे कर्मयोगेन प्रवृत्तीति सर्वावुपगः । एतेषां च ध्याना
दीनां यथा योग्यं क्रममुच्चये सत्यपि तत्र निष्ठाभेदाभिप्रायेण विकल्पोक्तिः । २५ । अतिमं
ध्यानेनात्मनि पश्यति केचिदात्मानमात्मना । अन्ये सांख्येन योगेन कर्मयोगेन चापरे । २५ ।
अन्ये तेवमजानतः श्रुत्वा न्येभ्य उप्रासते । तेऽपि चातितरं त्येव मृत्युश्रुतिपरायणाः । २६ ।
राधिकारिणां निस्तारोपायमाह । अन्य इति । अन्येतु सांख्ययोगादिमार्गेणोक्तं भूतमुपद्रष्टत्वा
दिज्ञानमात्मानसात्कुर्वमजानतो न्येभ्य आचार्येभ्यः उपदेशेन श्रुत्वा उप्रासते ध्यायति । ते च
अज्ञाया उपदेशश्रवणपरायणाः सन्नो मृत्युं संशयं शनैरपि तरं त्येव । २६ ॥

तत्र कर्मयोगस्य तृतीयचतुर्थपंचमेषु प्रपंचितत्वात् ॥ अष्टांगयोगस्य षष्ठाष्टमप्रपंचितत्वात् ॥
ध्यानार्थे च सांख्यविवेकात्मविषयात् आत्मास्य मेव प्रपंचयन्नाह ॥ यावदित्यादि ॥ यावत्समाप्तिः ॥
यावत्किंचिदसुमात्रं सत्समुत्पाद्यते ॥ तत्सर्वं होत्र होत्रज्ञयो योगात् ॥ अविवेककृतात्तादात्म्याभ्या

यावत्संजायते किंचित्सत्त्वं स्यादवज्ञं गमं ॥ होत्र होत्रज्ञसंयोगात् तद्विधिभरतर्षभ ॥ २७ ॥
समं सर्वेषु भूतेषु तिष्ठं तं परमेश्वरं ॥ विनश्यत्सर्वं विनश्यत्तं यः पश्यति स पश्यति ॥ २८ ॥

साधवतातिजानीहि ॥ २७ ॥ अविवेककृतं संसारोद्भवमुक्ता तन्निवृत्तये विविक्तात्मविषयं सम्यग्
गदर्शनात् ॥ सममिति ॥ स्यादवज्ञं गमात्मकेषु भूतेषु निर्विशेषं सद्रूपेण समं यथाभवति ॥
रावंतिष्ठं तं परमात्मानं यः पश्यति ॥ अतएव तेषु विनश्यत्स्वपि ॥ अविनश्यत्तं यः पश्यति स
एव सम्यक् पश्यति नात्यः ॥ २८ ॥

कुत इत्यत आह ॥ सममिति ॥ सर्वत्र भूतमात्रे सम्यगप्रच्युतस्वरूपेण वस्थितं परमात्मानं पश्य
त्सहियस्मान् आत्मना स्वेनैवात्मानं न हि नस्ति ॥ अविद्यया सन्निधानेद्रूपमात्मानंतिरस्कृत्य
विनाशयति ॥ ततः परं गतिं मोक्षं प्राप्नोति ॥ यस्त्वेवं न पश्यति सहिदेहात्मदर्शनात् तद्देहेन सह
त्मानं न हि नस्ति ॥ तथा च श्रुतिः ॥ असूर्यानामतेजोकाश्च ध्वेन तमसा हताः ॥ तांस्तैवेत्यभिग

समं पश्यन् हि सर्वत्र समवस्थितमीश्वरं ॥ विनहितस्यात्मनात्मानं ततो याति परं गतिं ॥ २८ ॥

छन्निये केचात्मह नो जाता इति ॥ २९ ॥ ननु छान्दोग्येन कर्तृत्वेन वैषम्ये द्रव्य
माने कथमात्मनः समत्वमित्याशंक्याह ॥ प्रकृत्यैवेति ॥ प्रकृत्यैव देहेन्द्रियाकारेण परिण
तया सर्वशः ॥ सर्वैः प्रकारैः क्रियमाणानि कर्माणि यः पश्यति ॥ तथात्मानं वा कर्त्ता
रं देहाभिमानेनैवात्मानं कर्त्तृत्वं न स्वत इत्येवं यः ॥ पश्यति स एव सम्यक् पश्यति नात्य

इत्यर्थः ॥ ३० ॥ इदानीं तु भूतानां प्रकृती वा वन्मात्रत्वेनाभेदाद्भूतकृतमप्यात्मनीभेदमपश्यन् ॥
सत्त्वमुपैतीत्याह ॥ यदेति ॥ यदा भूतानां स्याद्वरजंगमानां पृथग्भावो भेदं पश्यत्कं एकस्य एक
स्यामेवेश्वरशक्तिरूपायां प्रकृतौ स्थितं तं प्रेयेत्पुनरुपपत्तिर्याजोचयति ॥ ततएव तस्या एव प्र

प्रकृत्यैव च कर्मणि क्रियमाणानि सर्वशः ॥ यः पश्यति तथात्मानमक्षरं स पश्यति ॥ ३१ ॥
यदा भूतपृथगभावमेकस्यमुपपद्यति ॥ ततएव च विस्तारं ब्रह्म संपद्यते तदा ॥ ३१ ॥

कृतेः सकाशात् भूतानां विस्तारं सृष्टिसमयेऽनुपपद्यति ॥ तदा प्रकृतिस्तावन्मात्रत्वेन भूता
नामप्यभेदं पश्यन् परिपूर्णं ब्रह्म संपद्यते ॥ ब्रह्मैव भवतीत्यर्थः ॥ तथा पीपरमेष्टुरस्या
संसारवस्यायां देहसंबन्धनिमित्तैः ॥ कर्मभिस्तत्फलैश्च सुखदुःखादिभिश्च वैषम्यं दुःपर
हमिति ॥ ३१ ॥

कुतः समदर्शनं तत्राह ॥ अनादित्वादिति ॥ यदुत्पत्तिमत्र देवदिव्येति विनाशमेति ॥ यच्च गुणव
त्सुतस्य गुणानां व्ययीभवति ॥ अयं तु परमात्मा अनादिनिर्गुणोऽव्ययः ॥ अविकारीत्यर्थः
तस्मात् शरीरस्योपि किञ्चित् करीति न च कर्मफले लिप्यते ॥ ३२ ॥ तत्र दृष्टं तमाह ॥ यथेति ॥
यथा सर्वत्र पङ्कादिष्वपि स्थितमाकाशं सौहृमादसंगत्वात्पङ्कादिभिर्नोपलिप्यते ॥ तथा सर्व

अनादिना विगुणत्वात् परमात्मा यमव्ययः ॥ शरीरस्योपि कौंतेय न करोति न लिप्यते ॥ ३२ ॥
यथा प्रसवगते सौहृमादकाशां नोपलिप्यते ॥ सर्वत्रावस्थितो देहे तथात्मानोपलिप्यते ॥ ३३ ॥

त्रोन्नमेधमेवादेहेऽस्मि तोप्यात्मानोपलिप्यतो देहिके गुणदोषे न युज्यत इत्यर्थः ॥ ३३ ॥ असं
गत्वाद्देहो नास्तीत्याकाशदृष्टान्तेनोक्तं प्रकाशकत्वाच्च प्रकाशधर्मैर्न युज्यत इति रेविदृष्टं
तेनाह ॥ यथेति ॥ यथा प्रकाशयति अथवा सयति एकः कृत्स्नो कमिमेरविः ॥ तथा देहं पर

मात्माप्रकाशयति ॥ स्पृष्टार्थः ॥ ३४ ॥ अध्यायार्थमुपसंहरति ॥ क्षेत्रक्षेत्रज्ञेयोरिति ॥ एवमुक्तप्र
कारेण क्षेत्रक्षेत्रज्ञयोरंतरं विविक्तज्ञानज्ञानचक्षुषा ये विदुः ॥ तथोच्येयं भूतानां प्रकृतिस्तस्याः
सकाशात्मो ज्ञोया यं ध्यानादिकं ये विदुः तेषां दंयांति ॥ ३५ ॥ विविक्तो येन तत्त्वेन मिश्रो प्रकृतिपुरुषो

यथाप्रकाशयत्येकः कृत्स्नं लोकमिमं रविः ॥ क्षेत्रं क्षेत्रज्ञं तथा कृत्स्नं प्रकाशयति भारत ॥ ३४ ॥
क्षेत्रक्षेत्रज्ञयोरैव मंतरं ज्ञानचक्षुषा ॥ सूतप्रकृतिमोक्षे च ये विदुः पंति ते परा ॥ ३५ ॥ इति श्रीभगव
न्गीतासूपनिषत्सु ब्रह्मविद्यायां योगशास्त्रे श्रीकृष्णार्जुनसंवादे नाम त्रयोदशोऽध्यायः ॥ १३ ॥

हन तं वंदे परमानंदं नंदनं मीश्वरं ॥ १ ॥ इति श्रीभगवन्गीतासूपनिषत्सु ब्रह्मविद्यायां योगशास्त्रे
श्रीकृष्णार्जुनसंवादे टीकायां सुबोधिन्यां नाम त्रयोदशोऽध्यायः ॥ १३ ॥ पुं प्रकृत्योः स्वतः
वत्त्वं वारयन् गुणसंगतः ॥ प्राह संसारं वैचित्र्यं विस्तरेण चतुर्दश ॥ १ ॥

यावत्संजायते किंचित्सत्त्वं स्याद्वरं जंगमं ॥ क्षेत्रक्षेत्रज्ञसंयोगाद्बिद्धिभरतर्षभेत्युक्तं ॥ स च क्षेत्रक्षेत्रज्ञ
ज्ञयोः संयोगो निरीश्वरसंख्यानामिव न स्वातंत्र्येण ॥ किंचिच्छूरेच्छूरे वेति ॥ कथं न पूर्वककारणं
गुणसंयोगोऽसदसद्यो निजन्मवित्यनेनोक्तं सत्त्वादिगुणकृतं संसारं वैचित्र्यं प्रपंचयिष्यते ॥
एवंभूतं वक्ष्यमाणमर्थं स्मृति ॥ श्रीभगवानुवाच ॥ परंभूय इति ॥ दाम्प्या ॥ परमापरमात्मार्थं

श्रीभगवानुवाच ॥ परंभूय प्रवक्ष्यामि ज्ञानानां ज्ञानमुत्तमं ॥ यत्तु ज्ञात्वा मुनयः सर्वे परं सिद्धिमितो
गताः ॥ १ ॥ इदं ज्ञानमुपाश्रित्य मम साधर्म्यमागताः ॥ सर्गेऽपि नोपजायते प्रजपेन यचेति च ॥ १ ॥

निष्टं जायते ॥ अनेनेति ज्ञानमुपदेशं भूयोऽपि तुभ्यं प्रकर्षेण वक्ष्यामि ॥ कथंभूतं ज्ञानानां तपःकर्मा
दिविषयानां मध्येऽवमं मोक्षहेतुत्वाद्देवाह ॥ यत्तु ज्ञात्वा प्राप्य मुनयो मननशीलाः सर्वेऽतो देहबं
धनात्यरां सिद्धिं प्राप्ताः ॥ १ ॥ किंच ॥ इदमिति ॥ इदं च वक्ष्यमाणं ज्ञानमुपाश्रित्य इदं ज्ञानं साधनमु

एवममसाधर्म्यमद्वयत्वं प्राप्ताः संतः स्वर्गो विबुद्धादिषुत्यहमा नेष्टुपि नीत्यद्यंते ॥ तथा प्रजये
पिनव्ययंति प्रजयदुःखानि नानुभवन्ति ॥ पुनर्नो वृत्तं तदित्यर्थः ॥ २ ॥ तदेवं प्रज्ञां सया श्रोत्रारमा
मिसुरवीकृत्य परमेश्वराधीनयोः प्रकृतिपुरुषयोः सर्वभूतोत्पत्तिप्रतिहेतुत्वं न स्वतंत्रयो रि
तीमं विवक्षितमर्थं कथयति ॥ ममेति ॥ देवतः कामतश्चानवधिन्नत्वात्महत ॥ ब्रह्मणत्वाच्च

ममयोनिर्महद्ब्रह्म तस्मिन् गर्भं दधाम्यहं ॥ संभवः सर्वभूतानां ततो भवति भारत ॥ ३ ॥

स कार्याणां वदित्वे हेतुत्वात् ब्रह्म प्रकृतिरित्यर्थः ॥ तन्महद्ब्रह्म मम परमेश्वरस्य योनिः ग
र्भाधानस्यानंतस्मिन्नहं गर्भं जगद्विस्तारहेतुं चिदाभासं दधामि तिष्ठामि प्रजयेमपि ।
जीनं संतमविद्या कामकर्मानुशयवन्ते ज्ञेयं सृष्टि समये भोग ज्ञेयं त्रेण संयोजयामीत्यर्थः
ततो गर्भाधानात्सर्वभूतानां ब्रह्मादीनां संभव उत्पत्तिर्भवति ॥ ३ ॥

न केवलं सृष्ट्युपक्रम एव मदधिष्ठितान्यां प्रकृतिपुरुषान्यामयं भूतोत्पत्तिप्रकारः ॥ अपि तु सर्वदेवैत्या
ह सर्वयोनिविति ॥ मनुष्यादियोनिषु यामूर्तयः स्याव रजंगमात्मिका उत्पद्यंते ॥ तासां मूर्तानां महद्ब्रह्म
प्रकृतिर्योनिमातृस्थानीया ॥ अहं च बीजप्रदः ॥ गर्भाधानादि कर्त्ता पिता ॥ ४ ॥ तदेवं परमेश्वराधीनान्यां
प्रकृतिपुरुषान्यां सर्वभूतोत्पत्तिं निरूप्येदानीं प्रकृतिसंयोगेन पुरुषस्य संसारं प्रयति ॥ सत्त्वं रजस्तम इति

सर्वयोनिषु कौंतेय मूर्तयः संभवन्ति याः ॥ तासां ब्रह्म महद्योनि रहं बीजप्रदः पिता ॥ ४ ॥ सत्त्वं
रजस्तम इति गुणाः प्रकृतिसंभवाः ॥ निबध्न्ति महाबाहो देहदेहि नमव्ययं ॥ ५ ॥

एवं संज्ञकास्त्रयो गुणाः प्रकृतिसंभवाः प्रकृति तः संभव उत्पत्तिर्येषां ते ॥ तयोक्ता गुण साम्यं प्रा
कृतिस्तस्याः सकाशात् यत्केनाभिव्यक्ताः संतः प्रकृतिकार्ये देहे तादात्म्ये नावस्थितं देहि नं चिदं
शं वस्तु तो व्ययं निर्विकारमेव संतं निबध्न्ति स्वकार्ये सुखदुःखमोहादिभिः ॥ संयोजयंतीत्यर्थः ॥

रजस्तमश्चेति ॥ गुणद्वयमभिभूयतिरस्कृत्य सत्त्वं भवति ॥ ततः स्वकार्ये सख्यज्ञानादौ संजयति ॥ ततः स्वकार्ये तद्व्यापकमदौ संजयति ॥ एवं तमोऽपि सत्त्वं रजश्चाभिभूयोद्भवति ॥ ततः स्वकार्ये प्रमादालस्यादौ ज्ञेयं यतीत्यर्थः ॥ १० ॥ इदानीं सत्त्वादीनां ब्रह्मणो लिंगान्याह ॥ त्रिभिः सर्वदारेष्विति ॥ अस्मिन्नात्मनो भोगाय तने देहे सर्वेष्वपि दारेषु श्रोत्रादिपदाश्चादिज्ञानात्मकः प्रकाश उच्यते तदा अनेन प्रकाशकलिंगेन सत्त्वं विद्वद्भिः सर्वदारेषु देहेस्मिन् प्रकाश उपजायते ॥ तानं यदा तदा विंद्याद्विद्वद् सत्त्वमित्युत ॥ ११ ॥ जीमः प्रवृत्तिरंशः कर्मणां भोगमसृष्टः ॥ रजस्येतानि जायंते विद्वद्भिरतर्षभ ॥ १२ ॥ जानीयात् सुखादिलिंगेनापि जानीयादित्युक्तं ॥ ११ ॥ किंच लोभ इति जीमो धनागमे बहुधा जायमानेऽपि पुनः पुनर्वर्द्धमानो भिलाषः प्रवृत्तिरित्युक्तं ॥ ११ ॥ वर्द्धपताकर्मणां मारंभः गृहादिषु कर्मोद्यतः ॥ इदं कृत्वेदं करिष्यामीत्यादिसंकल्पविकल्पाः पुनरुपमः ॥ अशमः सृष्टा उच्चावचेषु दृष्टमात्रेषु वस्तुषु तस्मात्तोजिष्णुस्तारजसि प्रवृद्धे एतानि लिंगानि जायंति एते लिंगे रजो गुणस्य हृदि विंद्यादित्यर्थः ॥ १२ ॥

किंच ॥ अत्र प्रकाश इति ॥ अत्र प्रकाशो विवेकभ्रंशः ॥ अत्र प्रवृत्तिरनुद्यमः ॥ प्रमादः कर्तव्याथानुसंधानराहित्यं राहित्यमोहो मिय्याभिनिवेशः ॥ तमसि प्रवृद्धे एतानि लिंगानि जायंते ॥ एते स्तमसो हृदि जानीयात् ॥ १३ ॥ मरणावसमयब्रह्मणो सत्त्वादीनां फलविशेषमाह ॥ यदेति ॥ चान्यां सत्त्वे प्रवृद्धे सति यथा जीवो मृत्युप्रा

अप्रकाशो प्रवृत्तिश्च प्रमादो मोह एव च ॥ तमस्येतानि जायंते विद्वद्भिरनुदं ॥ १३ ॥ यदा सत्त्वे प्रवृद्धे तु प्रलयं यांति देहमृत् ॥ तदीक्ष्णमविदां लोकान्निर्मज्जात्प्रतिपद्यते ॥ १४ ॥ रजसि प्रजयंगत्वा कर्मसंगिषु जायते ॥ तथा प्रलीनस्तमसि मूढयोनिषु जायते ॥ १५ ॥

प्रोति ॥ तदा पुनर्मानुहिरण्यगर्भा निविंदंति ॥ उपासत इत्युत्तमं विदुः ॥ तेषां तेऽप्रमत्ताः प्रकाशमया लोकाः ॥ सुखोपभोगस्यानविशेषास्ताः प्रतिपद्यते प्राप्नोति ॥ १४ ॥ किंच ॥ रजसीति ॥ रजसि प्रवृद्धे सति मृत्युप्रापकमसिक्तैः पुनरुच्येषु जायते ॥ तथा तमसि प्रवृद्धे सति प्रलीनो मृतो मूढयोनिषु पश्यादि जायते ॥ १५ ॥

इदानीं सत्वादीनां स्वातुरूपकर्मद्वारेण विवित्रफलत्वमाह ॥ कर्मणा इति ॥ सुकृतस्य सात्विकस्य ॥
कर्मणाः सात्विकं सत्त्वप्रधानं निर्मलं प्रकाशबहुलं फलमाहुः ॥ कपिलादयः ॥ राजसस्य क
र्मणा इत्यर्थः ॥ फलमाहुः ॥ तमस इति ॥ तमसस्य कर्मणा इत्यर्थः ॥ तस्या ज्ञानं मूढत्वं फलमाहुः ॥ सा
त्विकादिकर्मलक्षणं च त्रितयं संग्रहितमित्यादिनाष्टादशी वक्ष्यति ॥ १६ ॥ तत्रैव हेतुमाह ॥ सत्वा

कर्मणाः सुकृतस्याहुः सात्विकं निर्मलं फलं ॥ राजसस्तु फलं दुःखमज्ञानं तमसः फलं ॥ १६ ॥
सत्वात्संजायते ज्ञानं राजसो लोभ एव च ॥ प्रमादमोहौ तमसो भवतो ज्ञानमेव च ॥ १७ ॥

इति ॥ सत्वात् ज्ञानं संजायते ॥ अतः सात्विकस्य कर्मणाः प्रकाशबहुलं सुखं फलं भवति ॥
राजसस्य लोभो जायते तस्य च दुःखं हेतुत्वात् तत्पूर्वकस्य कर्मणि दुःखं फलं भवति ॥ तमसस्तु
प्रमादमोहाज्ञानानि भवन्ति ॥ ततस्तमसस्य कर्मणा ज्ञानबाधकं फलं भवतीति युक्तमेवेत्यर्थः ॥ १७ ॥ १३३

इदानीं सत्वादिवृत्तिशीलानां फलमाह ॥ ऊर्ध्वमिति ॥ सत्त्वस्याः सत्त्ववृत्तिप्रधाना ऊर्ध्वगच्छति ॥ सत्त्वोत्कर्ष
तारतस्यादुत्तरेत्तरात् गुणानंदान् मनुष्यगंधर्वपितृदेवलोकान् संत्यज्य लोकपर्यन्तान् प्राप्नुवंतीत्यर्थः
राजसास्तु तद्व्याकुलामध्ये तिष्ठति ॥ मनुष्यलोक एवोत्पद्यते ॥ जघन्यो निष्ठुश्च समीपगुणः ॥ त
स्य वृत्तं प्रमादमोहादि ॥ तत्र स्थिता अधोगच्छति तमो वृत्तितास्तस्मात्तामिन्द्रियादिषु निरयेषु पच्यते ॥ १८ ॥

ऊर्ध्वगच्छति सत्त्वस्यामध्ये तिष्ठति राजसाः ॥ जघन्यगुणवृत्तिस्याधोगच्छति मोतोसाः ॥ १८ ॥
नान्यं गुणीयः कर्त्तारिं यदा दृष्टानुपश्यति ॥ गुणीभ्यश्च परं वेत्ति मज्ञावं सोधिगच्छति ॥ १९ ॥

तदेवं प्रकृतिगुणसंगतं संसारप्रपंचमुक्तेरानीं गुणातीतं मोहं दृश्यति ॥ नान्यमिति ॥ यदा तु दृष्टवि
वेकीभूता बुद्ध्याद्याकारपरिणतेभ्यो गुणीभ्यो न्यंकर्त्तारिं नानुपश्यति ॥ अपि तु गुणा एव कर्मणि कुर्वन्तीति
पश्यति ॥ गुणीभ्यश्च परं व्यतिरिक्तं तस्माद्गुणमेव मात्मानं वेत्ति ॥ समुमज्ञावं ब्रह्म त्वमधिगच्छति प्राप्नोति ॥ १९ ॥

ततश्च गुणकृतसर्वानिर्वच्यमाना योनिवतीत्याह ॥ गुणानिति ॥ देहाकारः समुद्रवः ॥ परि
णामो येषां ते देहसमुद्रवांस्तानेता नस्त्री नपि गुणानतीत्यतिक्रम्य तत्कृतैर्जन्मादिभिर्मुक्तः ॥
सर्वमृतं ब्रह्मानंदं प्राप्नोति ॥ २० ॥ गुणानेता नतीत्यामृतमश्नुते ॥ इत्येतत्तु गुणातीतस्य लक्ष

गुणानेता नतीत्यत्र न देही देहसमुद्रवाव ॥ जन्ममृत्युजरादुःखैर्विमुक्तीमृतमश्नुते ॥ २० ॥ अ
र्जुन उवाच ॥ कैलिं गे स्री नू गुणानेता नतीतो भवति प्रभो ॥ किमाचाराः कथं चैतां स्त्री नृगुं
णानतिवर्तते ॥ २१ ॥

रामाचारं च गुणानां जघोपायं च सम्यक्बुभुत्सु ॥ अर्जुन उवाच
कैलिं गेरिति ॥ हे प्रभो कैः लिंगैः कीदृशैरात्मन्युत्पन्नैश्चिद्गुणातीतो देही भवतीति ॥ लक्ष
णप्रश्नः कश्चाचारोऽस्म्येति किमाचारः कथं वर्तत इत्यर्थः ॥ कथं कै नोपाये नैतां स्त्री न
पि गुणानतीत्यवर्तते तत्कथयेति ॥ २१ ॥

स्थितप्रज्ञस्मृकाभाषेत्यादिना ॥ द्वितीयाध्यायेष्टमपि दत्तोत्तरमपि पुनर्विशेषबुभुत्सया दृष्टंतीति
ज्ञात्वा प्रकारान्तरेण तस्य लक्षणं दत्तं ॥ श्रीनगवानुवाच ॥ प्रकाशं चेति ॥ प्रकाशं च सर्वकारेषु देहे
स्मिन्निति पूर्वोक्तं सत्कार्यं ॥ प्रकाशं चेत्यादिषड्विस्तरं केन लक्षणमाह ॥ प्रकाशं प्रवृत्तिश्च रजः का
र्यं ॥ उपलक्षणमेतत्सत्त्वादीनां सर्वाण्यपि कार्याणीयथायथं प्रवृत्तानि स्वतः प्राप्नोति संतिदुःखं

श्रीनगवानुवाच ॥ प्रकाशं च प्रवृत्तिं च मोहमेव च पांडव ॥ तदेष्टि संप्रवृत्तानि न निवृत्तानि कांक्षति ॥
ति ॥ २२ ॥ उदासीनवदासीनो गुरो ये निविचात्यते ॥ गुणावर्तं तस्यैव यो वति हति नैंगते ॥ २३ ॥

ध्यायो न देषि ॥ निवृत्तानि च संति ॥ सुखबुद्ध्या न कांक्षति गुणातीतः स उच्यते ॥ इति चतुर्थेऽध्याये
२२ ॥ तदेवं स्वसंवेद्यं तस्य लक्षणमुक्त्वा परमं वेद्यं तस्य लक्षणं वक्तुं किमाचार इति ॥ द्वितीयप्र
श्नस्योत्तरमाह ॥ उदासीनवदिति ॥ त्रिभिः ॥ उदासीनवत्साक्षितया त्वासीनः स्थितः स नू गु

गीता० स०
१३५

गौर्गुणाकार्यैः सुखदुःखादिभिर्योनविचात्य तेस्वरूपात्रप्रचात्यते ॥ अपीत्यंगुणाएवस्वका
र्येषुवर्तते एतैर्ममसंबंधरावनासीतिविवेकीनज्ञानेनयस्तुहमीभवतिपरस्मैपदमात्रंनेगतेनचा
लति ॥ २३ ॥ अपिचसमेति ॥ समेसुखदुःखेयस्ययतः स्वस्यः स्वरूपवस्थितः ॥ अतएवसमानितो

समदुःखसुखः स्वस्यः समालोष्टाश्मकांचनः ॥ तुल्यप्रियाप्रियोधीस्तुल्यनिंदात्मसंस्तुतिः ॥

२४ ॥ मानापमानयोस्तुल्यो मित्रारिपक्षयोः ॥ सारिंभपरित्यागी गुणातीतः स उच्यते ॥ २५ ॥

ष्टाश्मकांचनानियस्य ॥ तुल्येप्रियाप्रियेसुखदुःखेहेतुभूतेयस्यधीरोक्षीमानस्तुल्यनिंदाचा
श्चात्मस्तुतिश्चयस्य ॥ २४ ॥ अपिच ॥ मानापमानयोरिति ॥ मानेऽपमानेचतुल्यः ॥ मित्रा
रिपक्षेचतुल्यः ॥ सारिंभदृष्टादृष्टार्थानारंभानुद्यमापरित्यक्तुंशीलंयस्यसः ॥ एवंभूताचा
रयुक्तौगुणातीतउच्यते ॥ २५ ॥

१३५

कथंचैतानुगानतिवर्ततइत्यस्यप्रश्नोत्तरमाह ॥ मांचेति ॥ चशब्दोवधारणार्थः ॥ मामेव
परमेश्वरंश्रीनारायणमव्यभिचारेणएकात्मभक्तियोगेनयः सेवते ॥ स एवातानुगा
तसमतोत्यसम्पगतिक्रम्यब्रह्मभूयायब्रह्मभावायकल्यतेयोग्योभवति ॥ २६ ॥ तत्रहे
तुमाह ॥ ब्रह्मणोहीति ॥ हियस्मात्ब्रह्मणोहंप्रतिष्ठाप्रतिमावनीभूतंब्रह्मेवाहंयतनो

मांचयीव्यभिचारेणभक्तियोगेनसेवते ॥ सगुणात्समतीत्येतान्
ब्रह्मसूत्रायकल्यते ॥ २६ ॥

भूतः प्रकाशतएवसूयमंडलंतद्वदेवेत्यर्थः ॥ तथाव्ययस्यनित्यस्याश्चमृतस्यमोक्षस्य
मोक्षस्यचनित्यमुक्तत्वात् ॥ तथातत्साधनस्यवाश्यातस्यचधर्मस्यशुद्धसत्वात्मकत्वा
त् ॥ तथाएकांतस्याखंडितस्यसुखस्यचप्रतिष्ठाहंपरमानंदैकरूपत्वात् ॥ अतोमत्सो

गीता० सं०
१३६

विनीमज्ञा वस्या वरुणं भावित्वात् ॥ युक्तमेवोक्तं ॥ ब्रह्मभूयाय कल्पत इति ॥ २७ ॥ कृष्णा
धीनगुणा संगप्रसंजितमवां बुधिं ॥ सुखं तरंति मज्जन्तो इत्यभाणि चतुर्दशौ ॥ १ ॥ इ
श्रीभगवद्गीतासूपनिषत्सु ब्रह्मविद्यायां योगशास्त्रे श्रीकृष्णार्जुनसंवादे टीकायां सु

ब्रह्मणो हि प्रतिष्ठाहममृतस्यावययस्य च ॥ शश्वतस्य च धर्मस्य सुखस्यैका
निकस्य च ॥ २७ ॥ इति श्रीभगवद्गीतासूपनिषत्सु ब्रह्मविद्यायां योगशास्त्रे श्री
कृष्णार्जुनसंवादे गुणत्रयविभागो नाम चतुर्दशोऽध्यायः ॥ १४ ॥

बोधिन्यां सिद्धरस्वामि विरचितायां नाम चतुर्दशोऽध्यायः ॥ १४ ॥ वैराग्येन विना ज्ञानं
न च भक्तिरतस्फुटं ॥ वैराग्योपस्कृतं ज्ञानमीशः पंचदशो दिशत ॥ १ ॥

१३६

१

पूर्वाध्याया त्रेमां च यो व्यभिचारेण भक्तियोगेन सेव इत्यादिना ॥ परमेश्वरमेकांत भक्त्या
भजतस्तत्प्रसादजं ज्ञानं न ब्रह्मभावी भवतीत्युक्तं ॥ न चैकांत भक्तिज्ञानं चाविरक्तस्य सं
भवतीति ॥ वैराग्यपूर्वकं ज्ञानमुपदेष्टुं कामः ॥ प्रथमं तावत्साधुश्लोकाभ्यां संसारस्वरूपं हृत्वा
रूपमलंकारेण वर्णयन् ॥ श्रीभगवानुवाच ॥ ऊर्ध्वमूलमिति ॥ ऊर्ध्वं उत्तरतः ॥ क्षराक्षराभ्यां

श्रीभगवानुवाच ॥ ऊर्ध्वमूलमधः शाखममृत्युं प्रादुरव्ययं ॥ १ ॥

उत्तमकृष्टः पुरुषोत्तमो मूलं यस्य तं ॥ अध इति ॥ ततोर्वाचीना कार्योपाधयो हिरण्यग
भादियोगं ह्यते ॥ तं सुखास्वा इव शाखा यस्य तं विनश्यत्वेन मृत्युः प्रभातपर्यन्तमपि स्यात्
तीति विश्वासान्दत्वा दमृत्युं प्रादुः प्रवाहरूपेणा विच्छेदा इदं व्ययं प्रादुः ॥ ऊर्ध्वमूलो वाक्

शाखराकोशुत्यः॥ सनातनइत्याद्याः सुतयः॥ छंदांसि वेदायस्य पल्लानि धर्मा धर्मप्र
तिपादनकारेण छायास्यानीयेः कर्मफलैः॥ संसारवृत्तस्य सर्वजीवाश्च यणीयत्वा
पादनात्यल्लस्यानीया वेदायस्य॥ एवंभूतमशुत्यं वेदस्य एव वेदीयवित्॥ संसार

छंदांसि यस्य पल्लानि यस्तं वेदस्य वेदवित्॥१॥

वृत्तस्य मूलमीश्वरः श्रीनारायणः॥ बुद्ध्यादयस्तदंशाः शाखास्यानीयाः॥ स च संसार
वृत्तो विनश्वरः प्रवाहरूपेण नित्यश्च॥ वेदोक्तेः कर्मभिः सेव्यतामापादितश्चेत्येतावा
निह वेदार्थः॥ अतएव विद्वान्वेदविदिति सूयते॥२॥

अपि च॥ अध इति॥ हिरण्यगमदियः कार्योपाधयो जीवाः शाखास्यानीये नोक्ताः॥ तेषु चतुः क
तितस्ते अद्यः पश्चादियोनिषु प्रसृता विस्तारंगताः॥ सुकृतिन ऊर्ध्वं देवादियोनिषु सृताः॥ तस्य संसा
रवृत्तस्य शाखाः किंच॥ गुणैः सत्त्वादिहृत्तिभिः॥ जलसैव नैरिव यथा यथं प्रवृद्धिं प्राप्ताः॥ किंच वि
षयारूपादयः प्रवालाः पद्मवस्यानीया सांताः शाखा मस्यानीयाभि र्विद्रियहृत्तिभिः॥ संयुक्त
अधश्चोर्ध्वं प्रसृतास्तस्य शाखा गुणप्रवृद्धा विषयप्रवालाः॥ अधश्च मूलान्यनुसंततानि कर्मा
नुबंधाभि मनुष्यलोके॥२॥ त्रिपुमस्येह तथोपलभ्यते नात्रोत्तन्वादित्रयसंप्रतिष्ठा

त्वात्॥ किंच॥ अधश्च चराद्यादूर्ध्वं तनुबंधिनी कर्मान्मूजानि च विन्त्यनुसंततानि विसृष्टानि मूर्खं
मूलं इत्येक एव॥ इमानि त्वं वातर मूजानि तत्र जोगवासना जज्ञानानि तेषां कार्यमाह॥ मनुष्य
लोकेषु कर्मनुबंधः अतंतरविषयो येषां तानि॥ ऊर्ध्वलोकेषु यदुक्तं॥ तज्जोगवासनादिभिर्हि कर्म

ज्ञयेमनुष्यलोकं प्राप्तानां तं तदनु रूपेषु कर्मसु प्रवृत्तिर्भवति ॥ तस्मिन्नेव हि कर्माधिकारो नान्येषु लो-
केषु ततो मनुष्यलोक इत्युक्तं ॥ २ ॥ किंच ॥ न रूपमस्येति ॥ इह संसारे न स्थितैः प्राणिभिः ॥ अस्मिन् सं-
सारवृत्तस्य तथोक्तं मूलत्वादिप्रकारेण रूपं नोपलभ्यते ॥ न चोतः ॥ अवसानं ॥ अपर्यंतत्वात् ॥ न चादिः
अनादितात् ॥ न च संप्रतिष्ठा कथं तिष्ठतीति न चोपलभ्यते ॥ यस्मादेवं भूतत्वाद्यं संसारवृत्तीदृशं
न रूपमस्येह तथोपलभ्यते नात्रो न चादिर्न च संप्रतिष्ठा ॥ अथ श्रुत्य मे न सु विरूढ मूलमसंगशस्त्रे
ण हृदेन छित्वा ॥ ३ ॥ छेद्यः ॥ अनर्थकरं श्रुतस्मादेनं हृदे न वैराग्येन छित्वा तत्त्वज्ञानेन येन तेन त्याह ॥ अ-
थ श्रुत्य मे न मितिसाधेन ॥ एनमश्रुत्यं सु विरूढ मूलं ॥ अत्यंतवदमूलं संतं ॥ असंगः संगराहि-
त्यं अहंममतात्यागस्तेन शस्त्रेण हृदेन सम्यग्विचारवता छित्वा पृथक्कृत्य ॥ ३ ॥

ततस्तस्य मूलभूतं वैष्णवं पदं परिमार्गित्वं ॥ अत्रैवैव कीदृशं यस्मिन्ना तास्तत्पदं व्याप्ताः
सत्तोभूयो न निवर्तते नावर्तते इत्यर्थः ॥ अत्रैवैव प्रकारमाह ॥ यत एषा पुराणी चिरंतनी सं-
सारप्रवृत्तिः प्रसृता विसृता ॥ तमेव चाद्यं पुरुषं प्रपद्ये शरणं व्रजामीति ॥ ४ ॥ एवमेका तन्ना-
क्या चैवमित्यर्थः ॥ तत्राप्नो साधना त्तराणि दर्शयन्नाह ॥ निमनिति ॥ निगती मानमो

ततः परं तत्परिमार्गित्वं यस्मिन् गतानि वत्तन्निभूयः ॥ तमेव चाद्यं
पुरुषं प्रपद्ये यतः प्रवृत्तिः प्रसृता पुराणी ॥ ४ ॥

हो अहंकारमिथ्याभिनिवेशो येषां ते जिताः पुत्रादिसंगरूपा दोषा येः ॥ अध्यात्मे व्यात्मा
ज्ञानेनित्याः परिनिष्ठिताः ॥ विशेषेण निवृत्तः कामो येभ्यस्ते सुखदुःखहेतुत्वात् ॥ सुखं
दुःखं संज्ञानिशीतो ह्मादी निवृत्तानि ते विमुक्ताः ॥ अत एवामूढानि वृत्ताविद्याः ॥ सत

स्तद्व्ययं पदं वैष्णवं गच्छति ॥ ५ ॥ तदेव गंतव्यं पदं विशिनष्टि न तदिति ॥ यत्पदं सूर्यादि
यो न प्रकाशयति तत्प्राप्य न निवर्तते योगिनस्तद्वामस्वरूपं परमं सूर्यादिप्रकाशावि

निमनिमो हाजितसंगदोषाश्च ध्यात्मनित्याविनिवृत्तकामाः ॥ इदं
विमुक्तासुखदुःखसंज्ञैर्गच्छन्त्यमृताः पदमव्ययं तत् ॥ ५ ॥ न तज्ज्ञासा
यते सूर्यो न शशांको न पावकः ॥ यत्तत्त्वाननिवर्तते तद्वामापरमं
मम ॥ ६ ॥

अथ त्वेन जडत्वशीतोष्णादिदोषप्रसंगो निरस्तः ॥ ६ ॥

ननु च त्वदीयं धाम प्राप्ताः संतीय दिननिवर्तते तर्हि संतिसंपद्यन् विदुः संतिसंपद्या मृहत्यादिश्रुतेः
सुषुप्तिमये प्रलयेत त्वाप्तिः सर्वेषामस्तीति को नाम संसारी स्यादित्याशंक्य संसारिणां दर्शयति ममेवे
ति पंचभिः ॥ ममेवांशो यो यमविद्यया जीवभूतः ॥ सनातनः सर्वदा संसारित्वेन प्रसिद्धः ॥ असौ स पु
त्रिप्रलयोः प्रकृतौ जीततया स्थितानि ॥ मनःषष्ट्यैषां तानोदियाणि पुनर्जीवन्ती के संसारे भाग्यमा
ममेवांशो जीवन्ती के जीवभूतः सनातनः ॥ मनःषष्टानोदियाणि प्रकृतिरस्यानि कर्षति ॥ ७ ॥

कर्षति ॥ एतच्च कर्मेन्द्रियाणां प्राणस्य चोपजज्ञेणार्थं ॥ अयं भावः ॥ सत्यं सुषुप्तिप्रलययोरपि महं
शत्वात् सर्वस्यापि जीवमात्रमपि जयादस्यैव मत्वाप्तिः ॥ तथाप्यविद्यया हतस्य शातुशायस्यास ॥
प्रकृतिके मपि जयो ननु सिद्धौ ॥ यदुक्तं ॥ अयं याच्य क्रयः सर्वाः प्रभवन्तीत्यादिना ॥ अतश्च पुनः संसारा
यनिर्गच्छन् विद्वान् प्रकृतौ स्थितानि स्वोपाधिभूतानि इंद्रियाण्या कर्षति ॥ विदुषां तु शुद्धस्वरूपप्राप्तेर्ना
हतिरिति ॥ ७ ॥

तान्पाकृष्य किं करोतीत्यत्राह ॥ यत्तदाशरीरं तं कर्मवशादवाप्नोति ॥ यतः शरीरादुक्ताम
ति ॥ इच्छादीनां स्वाप्नोतदा पूर्वस्माच्छरीरादेतानि गृहीत्वा तच्छरीरं तं सम्प्राप्यति शरीरे
सति चैन्द्रियग्रहणं दृष्टं त्रः ॥ आशयात्सस्यानात्कुसुमादेः सकाशात्गंधान्गंधवतः सूक्ष्मा

शरीरं यदवाप्नोति यच्चाप्युक्तामतीश्वरः ॥ गृहीत्वेतानि संयाति वायुगंधानि वाशयात् ॥

८ ॥ श्रोत्रं चक्षुः स्पर्शनं चरसनं घ्राणमिव च ॥ अधिष्टाय मनश्चायं विषयानुपसेवा

ते ॥ ए ॥ न शान् गृहीत्वा यथा वायुगच्छंति तद्वत् ॥ ८ ॥ तान्ये वैन्द्रियाणि दृश्यं न्यदर्थं गृही

त्वा गच्छंति तत्राह ॥ श्रोत्रमिति ॥ श्रोत्रादीनि बाह्येन्द्रियाणि मनश्चांतकरणमधिष्टायान्नि
त्यश्रादीन् विषयानयं जीव उपशुंक्ते ॥ ए ॥

ननु च कार्यकारणसंघातव्यतिरेकेणैवं भूतमात्मानं सर्वेपि किञ्चि पश्यन्ति ॥ तत्राह ॥ उक्तमत्र
मिति ॥ उक्तमंतं देहात्तरंगच्छंतं ॥ तस्मिन्नेव देहे स्थितं वा ॥ विषयं भुजानं वा गुणान् चितमिन्द्रिया
दियुक्तं जीवं विमृशानां लोकायंति ॥ ज्ञानमेव चतुर्ह्येषां ते विवेकिनः पश्यन्ति ॥ १० ॥ बुद्धेयं
श्चायं वतोस्वित्तेष्वपि केचिदेव पश्यन्तीत्याह ॥ यतंतमिति ॥ यतंतं सद्यं नादिभिः ॥ प्रयतमाना

उक्तमंतं स्थितं वापि भुजानं वा गुणान् चितं ॥ विमृशानां पश्यन्ति पश्यन्ति ज्ञानचक्षुषः ॥ १० ॥

यतंतो योगिनश्चैवं पश्यन्त्यात्मन्यवस्थितं ॥ यतंतोप्युक्तात्मानो नैतं पश्यन्त्यचो

तसः ॥ ११ ॥ योगिनः केचिदेनमात्मनि देहेऽवस्थितं विविक्तं पश्यन्ति शास्त्राभ्यासा

दिभिः ॥ यतंतं कुर्वाणा अपि अहतात्मानः ॥ अविशुद्धचित्ताः ॥ अतएवाचेतसो मंदमा

तयः ॥ एतं पश्यन्ति ॥ ११ ॥

ज्ञानदीपुरुषरहमित्यर्थः ॥ वेदार्थवीक्ष्यहमेव ॥ १५ ॥ इदानीं तच्चात्मपरमं ममेति ॥ दुर्कं स्वकीयं सर्वो
त्तमं तत् ॥ स्वरूपं दर्शयति ॥ द्वाविमाविति ॥ त्रिभिः ॥ क्षरश्चाक्षरश्चेति ॥ द्वाविमो पुरुषो लोके
प्रसिद्धौ ॥ तावेवाह ॥ तत्र क्षरः पुरुषो नाम सर्वाणि भूतानि ब्रह्मादि स्यावरात्तानि क्षरीराणि ॥

सर्वस्य चाहं हृदिसन्निविष्टो मत्तः स्मृतिज्ञानमपीह न च ॥ वेदैश्च सर्वैरहमेव वेद्यो वेदा
नृकृच्छेदविदेव चाहं ॥ १५ ॥ द्वाविमो पुरुषो लोके क्षरश्चाक्षर एव च ॥ क्षरः सर्वाणि भूतानि
निकृत्स्यो क्षर उच्यते ॥ १६ ॥

अविवेकिलोकस्य शरीरेष्वेव पुरुषत्वप्रसिद्धेः कूटः ॥ राशिः पर्वत इव देहेषु नश्यत्स्वपि निवि
कारतया तिष्ठतीति कूटस्य श्वेतनीलोक्ताः सन् अक्षरः ॥ पुरुष उच्यते विवेकिभिः ॥ १६ ॥

यदर्थमेतौ जज्ञितौ तमाह ॥ उत्तम इति ॥ एताभ्यां क्षराक्षराभ्यां अन्यो विलक्षणः उत्तमः पुरुषः ॥ वै
लक्षण्यमेवाह परमश्चासावत्मा चेति चोदाहृतः ॥ उक्तः श्रुतिभिः ॥ आत्मत्वेन क्षरादचतनादिलक्ष
णाः परमत्वेनाक्षराच्च भोक्तुर्विलक्षण इत्यर्थः ॥ परमात्मत्वमेव ॥ दर्शयति ॥ यो लोकत्रयमिति ॥
य ईश्वरः ईशान शीलः ॥ अथ यश्च निर्विकारः स न्योलोकत्रयं कृत्स्नमाविश्य विभर्ति पालयति

उत्तमः पुरुषस्त्वन्यः परमात्मेत्युदाहृतः ॥ यो लोकत्रयमाविश्य विभर्त्य व्यय ईश्वरः ॥ १७ ॥

यस्मात्क्षरमतीतो ह मक्षरादपि चोत्तमः ॥ अतोस्मिद्वोके वेदे च प्रथितः पुरुषोत्तमः ॥ १८ ॥

१५ ॥ एवं भूता पुरुषोत्तमत्वमात्मनो नाम निर्वचनेन दर्शयति ॥ यस्मादिति ॥ यस्मात्क्षरं जगदवगमि
तिकात्तीह नित्यमुक्तत्वात् ॥ अक्षराच्चेतनवगादिषु त्रयमश्रुनियंतृत्वात् ॥ अतो लोके वेदेव पुरुषोत्तमः यिषे
तः प्रख्यातोस्मि ॥ तथा च श्रुतिः स चायमात्मा सर्वस्येशानः सर्वस्याधिपतिः सर्वमिदं प्रणप्रणप्सीत्यादि ॥ १६ ॥

एवंभूतेश्वरस्य ज्ञातुः फलमाह ॥ यो मामिति ॥ एवमुक्तप्रकारेणासंमूढो निश्चितमतिः सन्
यो मां पुरुषो न संजानाति ॥ स सर्वभावेन सर्वप्रकारेण मामेव भजति ॥ ततः सर्ववित्सर्वज्ञो
भवति ॥ १८ ॥ अध्यापार्यमुपसंहरति ॥ इतीति ॥ इति च नेन संज्ञेयप्रकारेण गुह्यतमं च

यो मामेवमसंमूढो जानाति पुरुषो नमं ॥ स सर्वविज्ञजिमां सर्वभावेन भारत ॥ १८ ॥
इति गुह्यतमं शास्त्रमिदमुक्तं मया नव ॥ एतद्बुधाबुद्धिमात्स्यात्कृतकृत्यश्च भारत ॥ १९ ॥

तिरहस्यं संपूर्णं शास्त्रमेवमयोक्तं ॥ न पुनर्विंशति श्लोकमध्यायमात्रं ॥ हेन्यनघ ॥ व्यसनश्च
न्य ॥ अतएव यंदुक्तं शास्त्रं बुधाबुद्धिमात्सम्यक् ज्ञानी स्यात् ॥ कृतकृत्यश्च स्यात् योपिको
पि हे भारत ॥ त्वंकृतकृत्योसि इति ॥ किं वक्तव्यमिति भावः ॥ संसारसाखिनं छित्वा स्पष्टं पंच
दशै प्रभुः ॥ पुरुषो नमयोगारम्ये परंपारमुपादिशत् ॥ २० ॥

इति श्रीभगवद्गीतासूपनिषत्सु ब्रह्मविद्यायां योगशास्त्रे सुबोधिन्यां टीकायां पंचदशोऽध्यायः ॥ १५ ॥
असुरी संपदं त्यक्त्वा देवी मेवाश्रितां नाराः ॥ मुच्यंते इति निर्मितुं तद्विवेको यथोद्देशः ॥ १ ॥
पूर्वध्यायान्ते एतद्बुधाबुद्धिमात्स्यात्कृतकृत्यश्च भारत त्युक्तं ॥ तत्र कृतं तत्र बुध्यते कोवानबु

इति श्रीभगवद्गीतासूपनिषत्सु ब्रह्मविद्यायां योगशास्त्रे श्रीकृष्णार्जुनसंवादे पुरुषो
नमयोगो नाम पंचदशोऽध्यायः ॥ १५ ॥ श्रीभगवानुवाच ॥ अमयं सत्संख्यविज्ञानं
योगव्यवस्थितिः ॥ हानंदमश्नयज्ञश्च स्वाध्यायस्तपश्चाजर्हं ॥ १ ॥

अत इत्यपेक्षायां तत्त्वज्ञानेऽधिकारिणोऽनकाधिकारिणश्चेति विवेकायै षोडशाध्याया
रंभः ॥ निरूपिते हि कायेऽधिकारिणि ज्ञासा भवति ॥ तदुक्तं भवैः ॥ भारो यो येन बीर्यवः ॥
प्रयतीति बलं यदा ॥ तदा कस्तस्य बीर्येति शक्यं कर्तुं निरूपणमिति ॥ तत्राधिकारिविशो

परांमृतोदोदीसपदमाह ॥ श्रीभगवानुवाच ॥ अभयमिति त्रिभिः ॥ अतयंभयाभावः ॥ सत्त्व
स्यचिन्नस्यसंशुद्धिः सुप्रसन्नताज्ञानयोगेन्द्रात्मज्ञानोपायेवस्थितिः ॥ परिनिष्ठादानं
मौन्यस्यान्नादेर्यथोचितं संविभागः ॥ दमोबाह्येन्द्रियसंगमः ॥ यतोयथाधिकारं दृष्टिपूर्वमा
सादिः स्वाध्यायोब्रह्मयज्ञादिर्जपयज्ञः ॥ तपः उन्नराध्यायेवद्व्यमाणांशरीरादि ॥ अर्जवमवक्रता
अहिंसासत्यमक्रोधस्यागः शास्त्रिरपेक्षुर्न ॥ दयाभूतेष्वलोलुप्ते माद्वैवंद्वीरवापलं ॥ १ ॥

१ ॥ किंच ॥ अहिंसेति ॥ अहिंसापरपीडावर्जनं ॥ सत्यं यथादृष्टार्थभाषणं ॥ अक्रोधस्ता
दितस्यापिचित्तेहोमातुत्यति ॥ त्यागश्चदार्थशास्त्रिष्विज्ञोपरतिः पेषु नंपरोत्तपरदोषप्रकाश
नंतद्वर्जनंपशुनं ॥ भूतेषुदानेषुदयाश्चलोलुपत्वं ॥ अलोलुपत्वं वत्सलोपश्चाप ॥ माद्वैवंसृदुत्वा
मकूरता ॥ द्वीः अकीर्यप्रवृत्तौलोकलका ॥ अवापलं व्यर्थक्रियाराहित्यं ॥ २ ॥

किंच ॥ तेज इति ॥ तेजः प्रागभ्युन्नमापरिभवाद्विषुत्यद्यमानक्रोधप्रतिबंधः ॥ धृतिर्दुःखादिभि
रवसीदतचित्तस्यस्थिराकरणांशौचंवाह्याभ्यन्तरशुद्धिः ॥ अज्ञोहो जिघांसा राहित्यं ॥ अतिमानि
ताश्चात्मन्यतिपूज्यत्वाभिमानः ॥ तदभावोनातिमानिता ॥ एतात्पभयादीनिषद्विंशतिर्देवोसं
पदमभिजातस्यसंभवंति देवयोग्यासात्विकीसंपदमभिजह्यतदाभिमुख्येनजातस्यभाविक
तेजः प्रमाधृतिः शौचमज्ञोहोनातिमानिता ॥ भवत्तिसंपदं देवीमभिजातस्यभारत ॥ ३ ॥
दंभोदप्येभिमानश्चक्रोधः पारुष्यमेवच ॥ अज्ञानं चाभिजातस्यपार्थसंपदमासुरी ॥ ४ ॥

त्यागास्यपुंसोभवन्तीत्यर्थः ॥ ३ ॥ आसुरीसंपदमाह ॥ दंभो धर्मध्वजित्वं ॥ दप्येधिनविद्यादिनिमित्तः
चित्तस्योत्तेकः ॥ अतिमानो व्याख्यातः क्रोधः प्रसिद्धः पारुष्यं निष्ठुरत्वं ॥ अज्ञातमविवेकः ॥ आसुरीभि
सुपजज्ञाणं ॥ असुराणां राज्ञसानां चयासंपत्तामासुरीमभिजह्यजातस्येतानिदंमादीनिभवन्तीत्यर्थः ॥ ४ ॥

गीता० स०
१४५

एतयोः संपदोः कार्यं दर्शयिष्यामि ॥ देवी संपदिति ॥ देवी या संपन्नया युक्ती मयोपदिष्टे तत्त्वज्ञाने
धिकारी ॥ आसुर्योऽसंपदा युक्तस्तु नित्यसंसारोत्यर्थः ॥ एतच्च त्वा किमत्राधिकारी न वेति ॥
संदेह्याकुलचित्तमाश्वासयति ॥ हे पांडव माशुचः ॥ शोकं माकापोः ॥ यतस्त्वं देवी संपदमभिजातोसि
देवी संपदि मोक्षाय निबन्धाया सुरमिता ॥ माशुचः संपदं देवी मभिजातोसि पांडव ॥ ५ ॥
भूतसर्गो लोके स्मिन् देव आसुर एव च ॥ देवो विस्तरतः प्रोक्त आसुरं पाथ मे शृणु ॥ ६ ॥
५ ॥ स वात्मना कर्जयितव्ये त्ये तद्दर्शयितुमासुरी संपदं प्रपंचयति ॥ आविति ॥ दौ विप्रका
रो भूतानां सर्गो मध्वचनात् शृणु ॥ सुरराज स प्रकृत्योचरे कीकारेण आवितुं ॥ अतो
राजसीमासुरी चैव प्रकृति मोहनौ श्रिता इत्यादिना ॥ नवमाध्यायोक्तप्रकृति त्रे विध्येना
विरोधः स्पष्टमत्यतः ॥ ६ ॥

१४५

आसुरो विस्तरतो निरूपयति ॥ प्रवृत्तिं चेत्यादि ॥ आदर्शभिः धर्मे प्रवृत्तिं अधर्मं निवृत्तिं च आसुर
स्वभावाज्ज्ञानात् जानति ॥ अतः शौचमाचारसत्यं तेषु नास्ति ॥ ७ ॥ ननु वीरोक्तपोधमधिर्मयोः
प्रवृत्तिं च निवृत्तिं च कथं न विदुः कुतो धमधिर्मयोरनंगी करणी जगतः सुखदुःखादिव्यस्यास्या
त् ॥ कथं वा शौचाचारविषयामीश्वराज्ञा मतिवर्तेरन् ॥ इत्यनंगी करणी कुतो जगत उत्पत्तिः
प्रवृत्तिं च निवृत्तिं च जनानि विदुरासुराः ॥ न शौचं तापिताचारे न सत्यं तेषु विद्यते ॥ ७ ॥ अस
त्यमाप्रतिष्ठंते जगद्गुरुनीश्वरं ॥ अपरस्परसंभूतं किमन्यत्कामहेतुकं ॥ ८ ॥
स्यादत आह ॥ असत्यमिति ॥ नास्ति सत्यं वेदपुराणादिप्रमाणं यस्मिन् तादृशं जगद्गुरुः ॥
वेदादीनां प्रमाणं न मत इत्यर्थः ॥ तदुक्तं ॥ त्रयो वेदस्य कत्रिरो मुनिभंडनिशाचरा इत्यादि ॥ अ
तएव नास्ति धर्मधर्मरूपा प्रतिष्ठा व्यवस्था हेतुयस्यतत् ॥ स्वाभाविकं जगद्वैचित्र्यमाहुरित्यर्थः ॥

अतो नास्ती श्रुः कत्रविवस्या एकश्चयस्य तादृशं जगदाहुः ॥ तर्हि कुतोस्य जगत् उत्पत्तिं
वदन्तीत्यत आह अपरस्परं संभूतं अपरस्परश्चेत्यपरस्परं अपरस्य तः ॥ अन्योन्यतः स्त्री ॥
पुरुषमियुनास किमन्यत्कारणमस्य न्यत्किंचित् किंतु कामहेतुकं स्त्री पुरुषकाम एव प्रवृत्ता

एतां दृष्टिमवष्टभ्य नष्टात्मानो ज्यबुद्धयः ॥ प्रभवंत्युग्रकर्माणिः
ज्ञया यजगतीहिताः ॥ ए ॥

हरूपेण हेतुरस्येत्याहुरित्यर्थः ॥ किंच ॥ एतामिति ॥ एतां लोकायतिकं दृष्टिं दृष्टुं नि
माश्रित्य नष्टात्मानो मभिनविन्ताः संतो ज्यबुद्धयः ॥ दृष्टार्थमात्रमतयः ॥ अतएव उग्रं
हिंस्रं कर्म येषां ते ॥ अहिता वैरिणो भूत्वा जगतां ज्ञया य प्रभवति ॥ उग्रवंतीत्यर्थः ॥ ए

अपि च ॥ काममिति ॥ दुःपरं पुरयितुमशक्यं काममाश्रित्य दंभादियुक्ताः सन्तः ॥ शुद्धदेवताराध
नादौ प्रवर्तन्ते ॥ कथं असमाहृत्य हात्वा अनेन मंत्रेण तां देवतामारामं हा निधत्ता साधमिदं
त्यादिदुरग्रहात्मोद्दमात्रेण स्वीकृत्य प्रवर्तन्ते ॥ अशुचि मद्यमांसादिविषयाणि वृत्तानि येषां ते
१० ॥ किंच ॥ चिन्तामिति ॥ प्रलयो मरणमेवात्रोच्यस्यास्तां ॥ अपरिमेयां परिमातुमशक्यां चि

काममाश्रित्य दुःपूरं दंभमानमदाचिताः ॥ मोहा रुद्धीत्वा सज्ञानप्रवर्तन्ते शुचिवृत्ताः ॥ १० ॥
चिन्तामिपरिमेयां च प्रलयान्नामुपाश्रिताः ॥ कामोपभोगपरमा एतावदिति निश्चिताः ॥ ११ ॥

ज्ञामाश्रितानित्यं चिन्तापरायणा इत्यर्थः ॥ कामोपभोग एव परमो येषां ते ॥ एतावदिति ॥ कामोप
भोग एव परमः पुरुषार्थो नान्यदस्तीति कृतनिश्चयाः ॥ अर्थसंचयानां हंत इत्युत्तरेणान्वयः ॥ त
था च बाहस्पत्यं सूत्रं ॥ काम एवैकः पुरुषार्थ इति ॥ चेतन्यः विशिष्टकायः ॥ पुरुष इति ॥ ११ ॥

अतएवच^{शापा}आशीति॥ आशाएवपाशास्तेषांशतानितैर्बद्धाः॥ इतस्ततताकृष्यमाणाःकाम
क्रोधौपरममयेनमाश्रयोयेषांते॥ कामोपभोगार्थमन्यायेनचोयादिनांअर्थानोसंचया
नराशीनीहतेइच्छंति॥१२॥ तेषांमनोरज्यंकथयन्नरकप्राप्तिमाह॥ इदमद्येति॥ चतुर्भिः

आशापाशाशतैर्बद्धाःकामक्रोधघरायणाः॥ इहंतेकामभोगार्थमन्यायेनार्थसंचयाव॥
१२॥ इदमद्यमयाजब्धमिदंप्राप्येमनोरथं॥ इदमस्मीदमपिमेमविष्यतिपुनर्दने॥१३॥
अस्मीमयाहतःशत्रुहनिष्येचापरानपि॥ इक्षुरोहमहंभोगसिद्धोहंवत्नवावसुखी॥१४॥
प्राप्येप्राप्यामि॥ मनोरथंमनसःप्रियं॥ शेषंस्पृष्टं॥१३॥ एषांचत्रयाणांश्लोकानामि
त्यज्ञानविमोहिताःसत्तीनरकेपतंतीति॥ चतुर्थेनान्वयः॥ किंच॥ असाविति॥ सिद्धःक
तकृत्यःस्पृष्टमन्यत्॥१४॥

किंच॥ आद्येति॥ आद्योधनादिसंपन्नः॥ अभिजनवानकुलीनः॥ यद्व्ययागाद्यनुष्ठानेनपि
हीहितांतरेभ्यःसकाशान्महतीं प्रतिष्ठां प्राप्यामिदस्यामितावकेभ्यः॥ मोदिष्येहपंप्राप्यामि॥ इ
त्येवमज्ञानेनविमोहितामिथ्यामिनिविशंप्राप्तिताः॥१५॥ एवंभूतायत्प्राप्नुवन्नितत्शृणु॥ अनेकेति
अनेकेषुमनोरथेषुप्रवृत्तंअनेकचित्तंतेनविभ्राताविह्विताः॥ तेनैवमोहमयेनज्ञानेनसमाहताः

आद्योभिजनवानस्मिकीन्योसिसदृशोमया॥ यद्व्येदास्यामिमोदिष्येइत्यज्ञानविमोहिता
ः॥१५॥ अनेकचित्तविभ्रातामोहजालसमाहताः॥ प्रशक्ताःकामभोगेषुपतंतिनरकेषुचौ॥१६॥

मत्स्याइवसूत्रमयेनजालेनयंत्रिताः॥ एवंकामभोगेषुगैप्रशक्तान्प्रमिति विष्टाःसत्तीअशुचौकश्मं
लेनरकेपतंति॥१६॥ यद्व्यइतिचयस्तेषांमनोरथउक्तः॥ सकेवलंदंभाहंकारादिप्रधानएवतनुसा
त्विकइतिनियेतयेत्याह॥ आत्मसंभाविताइति॥ आत्मा॥ आत्मनैवसंभाविताःपूज्यतांनीताननुसा

धुनिःकैश्चित् । अतएव सत्त्वाध्वनसाधनेन योमानश्चमदश्च तायामन्विताः संतः तेनाममात्रेण
तेयज्ञाः ॥ यद्यः ॥ दक्षितः सोमयी जीत्येवमादिनाममात्रसिद्धये पत्तासौ यजत्रे ॥ कथं दंभेन ननु
अद्याश्च विधिपूर्वकं यथा भवति तथा ॥ १७ ॥ अविधिपूर्वकं त्वमेव प्रपंचयति ॥ अहंकारमिति

आत्मसंभावितास्तत्त्वाध्वनमानमदान्विताः ॥ यजत्रेनामयज्ञे स्ते दंभेनाविधिपूर्वकं ॥ १७ ॥
अहंकारं वज्रदंभं कामं क्रोधं च संश्रिताः ॥ मामात्मपरदेहेषु प्रविषन्तीत्यसूयकाः ॥ १८ ॥

अहंकारादी न संश्रिताः ॥ आत्मपरदेहेषु स्वविदेहेषु च विदं शी न स्थितं मां प्रति विषन्ती यजंते
दंभयज्ञेषु अद्याश्च भावादात्मनो दृश्ये वपीडा भवति ॥ तथा पश्चादीनामप्यविधिना हिंसा
या चेत्त न्यद्गीहमात्रमेवावशिष्यात् इति प्रसिद्धिपंत इत्युक्तं ॥ अत्यसूयकाः सन्मार्गवर्ति
नागुणेषु दोषारोयकाः ॥ १८ ॥

तेषां च कदाचिदप्यासुरस्वभावप्रच्युतिर्न भवतीत्याह ॥ तानिति ॥ आभ्यां ॥ तानहं मां विषतः कुरान् संसारेषु जन्म
त्युमार्गेषु ॥ तत्राप्यासुरी घेवानि कुरासु या घुसर्पादियोनिषु जन्म मनवरतं क्षिपामि ॥ तेषां पापकर्मणां तादृ
शं फलं दहामीत्यर्थः ॥ १९ ॥ किंच ॥ आसुरमिति ॥ मां च प्राप्येवेत्येवकारेण मत्प्राप्तिं काकुतस्तेषां ॥ मत्प्रा

तानहं विषतः कुरान् संसारेषु न राधमान् ॥ क्षिपाम्यजन्म मशुभानासुरी घेवयोनिषु ॥ १९ ॥ आसुरी योनि
मापन्नो मूलजन्म निजन्मनि ॥ मामप्राप्येव कौन्तेय ततो यां त्यधमां गतिं ॥ २० ॥ त्रिविधं नरकस्येदं द्वारं नाशन
मात्मनः ॥ कामः क्रोधस्तयाजो भस्मादेतन्नयं त्यजेत् ॥ २१ ॥ सुपायं सन्मार्गमप्यप्राप्य ततो व्यधमां गतिं कि
मिदीदृशो निचायात्रीत्युक्तां शेषं स्पष्टं ॥ २० ॥ उक्ता नामासुरदोषाणां मध्ये सकलदोषमूलभूतं दोषत्रयं स
र्वथा वर्जयितव्यमित्याह ॥ त्रिविधमिति ॥ कामः क्रोधो जौभ इदं त्रितयं त्रिविधं नरकस्य द्वारं ॥ अतएवात्मा
नो नाशनं नीचयोनिं प्रापकं तस्मादेतन्नयं सर्वात्मना त्यजेत् ॥ २१ ॥

गीता० सं०
१४८

त्यागे च विशेषमाह ॥ एतैरिति ॥ तम सो नरकस्य दारभूतेरेतैस्त्रिभिः कामादिभिर्मुक्तो नरश्चात्मनः
श्रेयःसाधनं तपो योगादिकमचरति ततश्च मोक्षमाप्नोति ॥ २२ ॥ कामादित्यागश्च स्वधर्माचरणं वि
ना न भवतीत्याह ॥ यः इति ॥ शास्त्रविधिं वेदविहितं धर्ममुत्सृज्य यः कामकारस्तो यथेष्टं वर्तते स सिद्धिं
एतैर्विमुक्तः कौन्तेय तमो दारैस्त्रिभिर्नरः ॥ आचरत्यात्मनः श्रेयस्ततो यांती परांगतिं ॥ २१ ॥ यः शास्त्र
विधिमुत्सृज्य वर्तते कामकारतः ॥ न स सिद्धिमवाप्नोति न सुखं न परांगतिं ॥ २३ ॥ तस्माच्छास्त्रप्रमाणं
ते कार्याकार्यव्यवस्थितौ ॥ ता ता शास्त्रविधानोक्तं कर्म कर्तुमिहाहं सि ॥ २४ ॥ त्वत्तानं न प्राप्नोति न च
सुखं न च उपशमं न च परांगतिं मुक्तिं प्राप्नोति ॥ २३ ॥ फलितमाह ॥ तस्मादिति ॥ इदं कार्यमीदमकार्यमि
त्यवस्थायां तव शास्त्रं श्रुतिस्मृतिपुराणादिकमेव प्रमाणं ॥ अतः शास्त्रविधानोक्तं कर्म तात्वाद् इदं कर्म
धिकारो वर्तमानो यथाधिकारं कर्म कर्तुमिहाहं सि ॥ तन्मूलत्वात् सत्त्वशुद्धिः सम्पदज्ञानं मुक्तौ नामित्यर्थः ॥ २४ ॥ १४८

देवदेत्येयसंपत्तिः संविभागेन षोडशो ॥ तत्त्वज्ञाने धिकारास्तु सात्विकस्येति दर्शितं ॥ १ ॥ इति श्रीभगव
न्गीतासुपनिषत्सु ब्रह्मविद्यायां योगशास्त्रे श्रीकृष्णार्जुनसंवादे षोडशोऽध्यायः ॥
१६ ॥ उक्ताधिकारहेतूनां श्रद्धासुरव्यानुसात्विकी ॥ इति सप्रदर्शो गौणः श्रद्धाभेदस्त्रिधोच्यते ॥ १ ॥
पूर्वाध्यायान्ते यः शास्त्रविधिमुत्सृज्य वर्तते कामकारतः ॥ न स सिद्धिमवाप्नोतीत्यनेन शास्त्रोक्तविधिमुत्सृज्य

इति श्रीभगवन्गीतासुपनिषत्सु ब्रह्मविद्यायां योगशास्त्रे श्रीकृष्णार्जुनसंवादे देवसुरविभागीतं प
त्रियोगो षोडशोऽध्यायः ॥ १६ ॥ अर्जुन उवाच ॥ ये शास्त्रविधिमुत्सृज्य यजन्ते शुचया त्विताः ॥ १ ॥

सृज्य कामकारेण वर्तमानस्य ज्ञाने धिकारो नास्तीत्युक्तं ॥ तत्र शास्त्रविधिमुत्सृज्य वर्तते कामकारतः न स सि
तत्र शास्त्रविधिमुत्सृज्य कामकारं विना श्रद्धया प्रवर्तमानानां किमधिकारोस्ति नास्ति वेत्तिषु सुत्सयाऽर्जुन उ
वाच ॥ य इति ॥ ये शास्त्रमुत्सृज्य यजन्ते इत्यनेन शास्त्रार्थबुधानमुद्वेग्य वर्तमानानां गृह्यते तेषां श्रद्धया यजनानुप

गीता०स०
१५०

पत्रेः॥ अस्मिन् बुद्धिर्हि अदानचासौ शास्त्रार्थज्ञानवतां शास्त्रविरुद्धे ये संभवति । तानेवाधिकृत्य विवि
धा भविति अद्यायजे सात्विका देवानित्याद्युत्तरावुपपत्तेः अतो नात्र शास्त्रातिशेधिनो गृह्यते । अपि तु क्ते
शब्दुद्यावाच्याज्याद्या शास्त्रार्थज्ञाने प्रयत्नमकृत्वा केवलमात्रापरपरंपरावशेन अद्याकचिदेवता
राधणादौ प्रवर्तमाना गृह्यते । अतो ये मर्याः ये शास्त्रविधिमुत्सृज्य दुःखावुद्याच्याजस्यो देवकेवलमाचारप्रा

तेषां निष्ठा तु का कृष्णसत्त्वमाहो रजस्तमः ॥१॥

माण्येन अद्यान्विताः संतो यजंते तेषां तु कानिष्ठा का स्थितिः । अत्रायः तानेव विशेषेण पृच्छति । किं सत्त्वं
आहो किं वा रजः । अथ वा तमः । इति तेषां तादृशी देवपूजादिप्रवृत्तिः । किं सत्त्वं संश्रिता रजः । संश्रिता वा तमः । संश्रि
तानेत्यर्थः । अद्याः सात्विक्या त्क्ते शब्दुद्याः । अत्राप्येन च शास्त्रानादरस्य च । राजसतामसत्वाच्चेष्टा संदे
हं यदिसत्त्वभावसंश्रितास्तद्दितेषां मपि सात्विकं चाद्यथोक्तात्मज्ञानेन अधिकारः स्यादन्यथानेति प्रश्नतात्पर्यार्थः ॥ १५०

अत्रोत्तरं श्रीभगवानुवाच ॥ त्रिविधेति ॥ अयमर्थः ॥ शास्त्रतत्त्वज्ञानतः प्रवर्तमानानां परमो
श्वरपूजाविषया सात्विकी एष विधेव अद्या लोकाचारमात्रेण तु वै प्रवर्तमानानां देहिनां या अ
द्या सात्विकी राजसीतामसी चेति त्रिविधा भवति ॥ तत्र हेतुः ॥ स्वभावजा स्वभावः पूर्वजन्म
संस्कारः ॥ तस्माज्जाता स्वभावजा स्वभावमन्यथा कर्तुं समर्थे हि शास्त्रोक्तं विवेकज्ञानेन तत्रै

श्रीभगवानुवाच ॥ त्रिविधा भवति अद्या देहिनां सास्वभावजा ॥ सात्विकी राजसी चैव तामसी
चेति तां शृणु ॥ २ ॥

षां नास्ति ॥ अतः केवलं पूर्वस्वभावेन केवलं अद्या भवति ॥ तामिमां त्रिविधां
अद्यां शृणु ॥ ननु कं ॥ यवसायात्मिका बुद्धिरिति ॥ २ ॥ ननु च अद्या सात्विकेव सत्त्वकार्यत्वेन त
थैव श्रीभगवता उक्तं प्रतिनिर्दिष्टत्वात् । यथोक्तं समोदमस्ति ॥ हेत्यासमः । सत्यं दया स्मृतिः । तुष्टि
स्या गोष्ठहा अद्या ही हमादिस्पतिवृत्तिरित्येताः सत्त्वस्य वृत्तयः ॥ अतः कथं तस्मात्त्रैविध्यं मुच्य

ते सत्यतथापि रजस्तमोयुक्तः॥ पुरुषाश्च यत्वेन रजसो मिश्रत्वेन सत्वस्य त्रैविध्यं घटत इत्याह॥ स
त्वा नुरूपा सत्वतारतम्यानुसारिणी सर्वस्य विवेकिनोऽविवेकीनो बालो कस्य च भवति॥
तस्मादयं पुरुषः लौकिकः अक्षमयः अक्षयविकारः॥ त्रिविधया अक्षया विक्रियत इत्यर्थः॥ तदे
वाह॥ यो यच्छूदः॥ यादृशी अक्षयस्य सतादृशी अक्षययुक्त एव सः॥ यः पूर्वसत्त्वोत्कर्षेण सां

सत्वा नुरूपा सर्वस्य अक्षय भवति भारत॥ अक्षमतीयं पुरुषो यो यच्छूदः स एव सः॥३॥

त्विक अक्षया युक्तः पुरुषः स पुनस्तादृशः स्वसंस्कारेण सात्विक अक्षयवन् भवति॥ यस्तुरज
स उत्कर्षेण स राजस अक्षय युक्तः पुनस्तु तदृश एव भवति॥ यस्तु तमस उत्कर्षेण तामस
अक्षय युक्तः स पुनस्तादृश एव भवति लोकाचारमात्रेण प्रवर्तमाने चैवं सात्विक राजस तामस
अक्षयवस्थाशास्त्रजनित विवेकज्ञानयुक्तानां तु स्वभावविजयेन सात्विकेव अक्षयप्रकरणार्थः॥३॥ १५१

सात्विकादिभेदमेव कार्यभेदेन प्रपंचयति॥ यजंत इति॥ सात्विकाजनाः सत्वप्रकृतीन् देवानेव यजंते पूजयं
ति॥ राजसास्तुरजः प्रकृतीन् यज्ञानराज्ञांश्च यजंते॥ एतेभ्यो न्येतु विलज्जणास्तामसाजनास्तामसानेव
प्रेतान् मृतगणांश्च यजंते॥ सत्वादिप्रकृतीनां तत्त्वदेवतानां तु पूजारुचिभिस्तत्र पूजकानां सात्विकत्वादित्या
तद्यमित्यर्थः॥ राजसतामसेषु पुनर्विशेषां त्वरमाह॥ अत्रास्तु विहितमिति॥ क्षम्यां॥ शास्त्रविधि मजानतो

यजंते सात्विका देवान् यज्ञरक्षां सिराजसाः॥ प्रेतान् मृतगणांश्चान्ये जेयेन्नेतामसाजना॥४॥

अत्रास्तु विहितं धोरंतप्यं ते येन पूजनाः॥ हं भा हंकारसंयुक्ताः कामरागबजान्विताः॥५॥

पुण्यसंस्कारेण सात्विका एव भवति॥ केचित्तु मध्यमाराजसा भवन्ति॥ अधमास्तु तामसो भवन्ति॥ येषु न
त्यंतमेह भाग्यामता नुपंगतगतसापारवं संगेन तदाचारवृत्तिभिः संतः॥ अत्रास्तु विहितं धोरंतप्यं ते येन पूजनाः॥
स्तप्यंते कुर्वन्ति॥ तत्र हेतवः॥ हं भा हंकाराभ्यां युक्ताः॥ तथा कामोभिलाषः रागश्चासक्तिः वजमायहः एते

रन्विताः संतः तानासुरनिश्चया निदीत्युत्तरेणान्वयः ॥५॥ किंच कर्षयन्निति शरीरस्य प्रारंभकत्वे
न देहे स्थितं नूतानां पृथिव्यादीनां ग्रामं समूहं कर्षयन्नः दृष्टे वोपवासादिभिः कर्षां कुर्वन्तोश्च चेत्सोऽत्र
विवेको नः मां चोत्तर्यामितया च तः शरीरस्य देहमध्ये स्थितं नूनतज्जामि ॥ मदाज्ञानं घर्षेनेकं कर्षयन्नः
संत एव तपश्चरन्ति ॥ तानासुरनिश्चयात् ॥ आसुरोति च कूरो निश्चयो येषां तान् ॥ ६ ॥ आहारादिभेदादपि
कर्षयन्नः शरीरस्य भूतग्राममचेतसः ॥ मां चैवात्रः शरीरस्य तान विद्यासुरनिश्चयान् ॥ ६ ॥ आहारे
स्त्वपि सर्वस्य त्रिविधो भवति प्रियः ॥ यज्ञस्तपस्तयादानं तेषां भेदमिमं शृणु ॥ ७ ॥ सात्विकादिभेदं दर्शयितु
माहेति ॥ आहारस्त्वित्यादि त्रयोदशभिः सर्वस्यापि जनस्य यत्र राहारश्च त्रादिः स तु यथा यथं त्रिविधः
प्रियो भवति ॥ तथा यज्ञतपो दानानि च त्रिविधानि भवति ॥ तेषां च ब्रह्ममाणमिमं भेदं शृणु ॥ एतत्तुराज
सतामसाहारयज्ञादिपरित्यागेन सात्विकाहाकारयज्ञादिसेवया सत्त्वबद्धो यत्नः कर्तव्य इत्येतदर्थं कथ्यते ॥ ७ ॥

तत्राहारत्रे विध्यमाह ॥ आयुरिति ॥ त्रिभिः ॥ आयुर्जाविनं सत्त्वमुत्साहः ॥ वलं शक्तिः ॥ आरोग्यं रोगराहि
त्यं सुखं चित्रप्रसादः ॥ प्रीतिरभिरुचिः ॥ आयुरादीनां विवर्धनाः ॥ विवर्धिकाः रस्याः सवन्तः स्निग्धाः सेहयु
क्ताः ॥ स्मिरारसांसेन चिरकालावस्थापिन इह्यादृष्टमात्रा एव दृढयंगमाः ॥ एवं भूता आहारा भक्ष्यभा
ज्यादयः सात्विकस्य प्रियाः ॥ ८ ॥ तथा ॥ कद्विति ॥ अतिशब्दः कदादिषु सत्त्वस्वपि संबध्यते ॥ अति
आयुः सत्त्वबलारोग्यसुखप्रीतिविवर्धनाः ॥ रस्याः स्निग्धा स्मिरा इह्या आहाराः सात्विकप्रियाः ॥ ८ ॥
कद्वसुखवणात्युत्पत्तीदृशरूक्षविदाहिनः ॥ आहाराराजसस्येष्टादुःस्वशीकभयप्रदाः ॥ ९ ॥
कटुनिंदादिः ॥ अत्यस्रोतिखवणोत्युत्पत्तिप्रसिद्धः ॥ अतितीक्ष्णः मरीच्यादिः ॥ अतिरूक्षः कंगुको
प्रवादिः ॥ अतिकृदादय आहाराजसस्येष्टाः प्रियादुःस्वतात्काजिकं दृढयसंतापादिः शीकः पा
श्चात्ताविदोर्मनस्य ॥ आमयो रोगः एतानि प्रददाति प्रपद्यन्ति ॥ ९ ॥

तथा यातया ममिति ॥ यतो यामः प्रहरो मस्य पक्वस्योदनादेस्तथा तयामं ग्रीत्या वस्यां प्राप्ति
त्यर्थः ॥ गतरसंतिः पादितसारं पूतिदुर्गंधं पर्युषितं दिनां तरपक्वं उच्छिष्टमन्युक्तावशिष्टं ॥
अमेध्यमभक्ष्यं कलंजादि ॥ एवं भूतं भोजनं भोज्यतामसस्य प्रियं ॥ १० ॥ यतोऽपि त्रिविधः ॥ तत्र

यातयामं गतरसं पूतिपर्युषितं च यत् ॥ उच्छिष्टमपि चा मेध्यं भोजनं तामसप्रियं ॥ १० ॥ अफ
लाकांक्षिभिर्यज्ञो विधिदृष्टो यद्विज्यते ॥ यद्व्यमेवेति मनः समाधाय स सात्विकः ॥ ११ ॥

सात्विकयज्ञमाह ॥ अफलाकांक्षिभिरिति त्रिभिः ॥ फलकांक्षारहितैः पुरुषैर्विधिना दृष्टं च
वश्यतया विहितो यो यज्ञः ॥ इज्यते न्यनुष्ठीयते ॥ यः स सात्विको यज्ञः ॥ कथमिज्यते ॥ यद्व्य
मेवेति ॥ यज्ञानुष्ठानमेव कार्यं नान्यत् फलं साधनीयमित्येवं पुनः समाधाय एकाग्रं कृत्वा
त्यर्थः ॥ ११ ॥

राजसयज्ञमाह ॥ अभिसंधायेति ॥ फलमभिसंधायो हि ज्ययत् इत्यते यज्ञः क्रियते दंभायं यज्ञं राजसं
विधिः ॥ १२ ॥ तामसयज्ञमाह ॥ विधिहीनमिति ॥ विधिहीनमिति ॥ विधिहीनं शास्त्रीकविधिभूतं ॥ अ
सृष्टान्नं ब्राह्मणादिभ्यो न सृष्टेन निष्यादितमन्नं यस्मिंस्तं ॥ मंत्रैर्हीनं यथोक्तदक्षिणारहितं च ॥ अघाशु

अभिसंधाय तु फलं दंभायं मपि चेव यत् ॥ इज्यते भरतश्रेष्ठ तं यज्ञं विधि राजसं ॥ १२ ॥
विधिहीनमसृष्टान्नं मंत्रहीनमदक्षिणं ॥ अघाविरहितं यज्ञं तामसं परिचक्षते ॥ १३ ॥ देव
विजगुरुप्राज्ञ पूजनं शौचमाजर्कं ॥ ब्रह्मचर्यमहिंसा च शारीरं तप उच्यते ॥ १४ ॥

न्यं यज्ञं तामसं परिचक्षते कथयंति सृष्टाः ॥ १३ ॥ तपसा सात्विकादिभेदं दर्शयितुं प्रथमं तावच्छरीरा
दिभेदेन त्रैविध्यमाह ॥ देवक्षितेति ॥ त्रिभिः ॥ प्राज्ञा गुरुव्यतिरिक्ताः ॥ अ न्येऽपि तत्त्वविदः ॥ देव ब्राह्मणा
दि पूजनं शौचादिकं शारीरं निवर्त्य तप उच्यते ॥ १४ ॥ कानीकं तपश्चास्य अनुदेगेति ॥ उदेगेन मनसा

न करोतीत्यनुद्वेगकरं वाक्यं सत्यं च श्रोतुः ॥ प्रियं च हितं तथा परिणामे सुखकरं स्वाध्यायाम्यसने
वेदाभ्यासश्च वाचानिवर्तत तपः सत्यं ॥ १५ ॥ मानसं तप आह ॥ मनः प्रसाद इति ॥ मनसः प्रसादः
इति ॥ मनसः प्रसादः स्वच्छता सोम्यत्वमकूरता ॥ मोनं मुने भविः मननमित्यर्थः ॥ आत्मनो विनिग्रहो

अनुद्वेगकरं वाक्यं सत्यं प्रियं हितं च यत् ॥ स्वाध्यायाम्यसने चैव वास्यं तप उच्यते ॥ १५ ॥ मनः
प्रसादसोम्यत्वं मोनमात्मविनिग्रहः ॥ भावसंशुद्धिरित्येतन्नपोमानस उच्यते ॥ १६ ॥ अदया परमा
तप्तं तपश्च त्रिविधं नरेः ॥ अफलाकांक्षिभिर्युक्तैः सात्त्विकं परिचक्षते ॥ १७ ॥ विषयेभ्यः प्रत्याहारः
भावसंशुद्धिः ॥ व्यवहारे मायाराहित्यं इत्येतन्मानसं तपः ॥ १६ ॥ तदेवं शरीरं वासनोमिर्निवर्त्य त्रिवि
धं तपो दर्शितं तस्य त्रिविधस्यापि तपसः ॥ सात्त्विकादिभेदेन त्रैविध्यमाह ॥ अदयेति ॥ त्रिभिः तत्र
विधमपि तपः श्रेष्ठं यश्च दयाफलाकांक्षयाशून्यैर्युक्तैरेकाग्रभूतैर्नरेस्तप्तं तत्सात्त्विकं ॥ १७ ॥

राजसमाह ॥ सत्कामेति ॥ सत्कारः साधुकारः साधुरयमिति तापस इत्यादिवाक्पूजामान्यप्रा
प्त्युत्पानाभिवादनादिदैहिकीपूजाश्च यत्नामादि एतदर्थं दंभेन वयन्नपः क्रियते चेत्त एव चलम
नित्यं ॥ अक्षुब्धं च क्षणिकं यदेवं भूतं तपः ॥ तदिह राजसं प्रोक्तं ॥ १८ ॥ तामसं तप आह मूढेति ॥

सत्कारमानपूजायं तपो दंभेन चैव यत् ॥ क्रियते तदिदं प्रोक्तं राजसं चलमक्षुब्धं ॥ १८ ॥ मूढ
ग्राहेणात्मनो यत्पीडया क्रियते तपः ॥ परस्योत्सादनाय वा तन्नामसमुदाहृतं ॥ १९ ॥ दाता
व्यमितियद्दानं दीयतेऽनुपकारिणो ॥ दे शो काले च पात्रे च तद्दानं सात्त्विकं स्मृतं ॥ २० ॥

मूढग्राहेणाविवेककृतेन दुराग्रहेणात्मनः पीडया यन्नपः ॥ क्रियते परस्योत्सादनाय वा च
न्यस्य विनाशार्थं अभिचाररूपं तन्नामसमुदाहृतं कथितं ॥ १९ ॥ पूर्वप्रतिज्ञातमेव दानस्य त्रै
विध्यमाह ॥ दातव्यमिति ॥ दातव्यमित्येवं निश्चयेन यद्दानं दीयते ॥ अनुपकारिणो प्रत्युपका

गति०स०
१५५

राऽसमर्थयिदेशो कुरुते त्रयोदशकाले प्रहरा दो पात्रे चेति ॥ देशकालसाहचर्यात्सप्तमी प्रयुक्ता पात्रा
ब्रह्मताय तपःश्रुतादि युक्ता यद्वाहणा येत्यर्थः ॥ यद्वा ॥ पात्र इति चतुर्थे वेषा पात्रे रक्षका येत्यर्थः
सहिसर्वस्मादापहरणादा तां पात्राति यदेवं भूतं दानं तत्सात्त्विकं ॥ २० ॥ राजसंदानमाह ॥ यस्ति ति
कालान्तरे मम प्रत्युपकारं करिष्यतीत्येवमर्थफलं स्वर्गादिकं मुद्दीय यत्पुनर्दानं दीयते ॥ परिक्रि

यत्पुप्रत्युपकारार्थं फलमुद्दीय वा पुनः ॥ दीयते च परिक्रिष्टं तत्राज्ञासमुदाहृतं ॥ २१ ॥
अदेशकाले यद्दानं पात्रेभ्यश्च दीयते ॥ असत्कृतं मवज्ञातं तत्राज्ञासमुदाहृतं ॥ २२ ॥

संपरिक्रिष्टं युक्तं यथा भवत्येवं तद्दानं राजसमुदाहृतं ॥ २१ ॥ तामसं दानमाह ॥ अदेशाति ॥ अदेशो
अश्रुचि स्याने ॥ अकाले अशौच समये ॥ अपात्रेभ्यो विद्वन्नरादिभ्यो यद्दानं दीयते ॥ देशकालपात्रसंपा
त्तावपि असत्कृतं पादप्रज्ञाजनादिसत्कारसत्तयं ॥ अवज्ञातं तिरस्कारयुक्तं एव भूतं दानं तामसमुदाहृतं ॥ २२ ॥

१५५

ननु चेवं चिन्तयमाने सर्वमपि यत्तत्तपो दानादिराजसतामसप्रायमेवेति व्यर्थं यज्ञादिप्रयास इत्याशं
कृतया विधस्यापि सात्त्विकत्वापादन प्रकारं दर्शयितुमाह ॥ उत त्सदिति ॥ ब्रह्मणः परमात्मने नि
र्देशो नाम व्यपदेशः स्मृतः शिष्टैः ॥ तत्र तावदोमिति ॥ ब्रह्मेत्यादिश्रुतिप्रसिद्धे मिति ब्राह्मणो नाम
जगत्कारणत्वेनातिप्रसिद्धत्वादविदुषां परोक्षत्वाच्च तच्छब्दोऽपि ब्रह्मणो नाम परमार्थसत्त्वसाधुत्वा

उत त्सदिति निर्देशो ब्रह्मणस्त्रिविधस्मृताः ॥ ब्रह्मणास्तेन वेदाश्च यज्ञाश्च विहिताः पुरा ॥ २३ ॥
दिभिः स ब्रह्मणो नाम ॥ अयं त्रिविधोऽपि नाम निर्देशो विगुणमपि सगुणी कर्तुं समर्थः
त्याशयेन स्तोति ॥ तेन त्रिविधेन ब्रह्मणो निर्देशेन ब्राह्मणा वेदाश्च यज्ञाश्च पूर्वसृष्ट्या दौ विहि
ता विधात्रा निर्मिताः सगुणी कृता वा ॥ यद्वा ॥ यस्यायं त्रिविधो निर्देशस्तेन परमात्मना ब्राह्मणा
दयोति पवित्रतया सृष्टा सत्त्वा तस्यायं निर्देशोति प्रशस्त इत्यर्थः ॥ २३ ॥

इदानीं प्रत्येक मों कारादीनां प्राशस्त्यं दर्शयिष्यन्नुकारस्य तावदाह ॥ तस्मादिति ॥ यस्मादेवं ब्रा-
ह्मणो निर्देशः प्रशस्तस्तस्मादोमित्युदाहृत्य उच्चार्य कृता वेदवादिनां यज्ञाद्याः शास्त्रीकृताः क्रियाः
सततं सर्वदा अंगवैकल्येऽपि प्रकर्षेण वर्तन्ते सगुणा भवतीत्यर्थः ॥ २४ ॥ द्वितीयं नाम प्रस्तौति ॥

तस्मादोमित्युदाहृत्य यज्ञदानतपः क्रियाः ॥ प्रवर्तन्ते विधाप्रोक्ताः सततं ब्रह्मवादि-
नां ॥ २४ ॥ तदित्यनभिसंधाय फलं यज्ञतपः क्रियाः ॥ दानक्रियाश्च विविधाः
क्रियन्ते मोक्षकांक्षिभिः ॥ २५ ॥ तदिति ॥ तदित्युदाहृत्याति पूर्वस्मानुपगः ॥ तदित्युदा-
हृत्य शुद्धचित्ते मोक्षकांक्षिभिः पुरुषैः फलमभिसंधिमकृत्वा यदि यज्ञाद्याः क्रियाः क्रियन्ते ॥
ततश्चिन्तशोधमधारेण फलसंकल्पत्याजनेन मुमुक्षुत्वं संपादनत्वात्कृतकृत्यत्वात्तच्छब्द-
निर्देशः प्रशस्त इत्यर्थः ॥ २५ ॥

सच्छब्दप्रशस्त्यमहसद्भाव इति ॥ काभ्यां ॥ सद्भावेऽस्मिन्त्वेव दत्तस्य पुत्रादिकामाप्तीत्यस्मिन्न-
र्थे साधुत्वे च वेवदत्तस्य पुत्रादिश्रेष्ठमित्यस्मिन्नर्थे सदित्येतत्प्रयुज्यते प्रशस्ते मांगत्येता के वि-
वाहादिकर्मणि च सदित्दं कर्मेति सच्छब्दोऽयुज्यते संगच्छत इति वा ॥ २६ ॥ किंच ॥ यज्ञ इति ॥ यज्ञादिषु
या स्थितिः तात्पर्येण वस्थानं ॥ तदपि सदित्युच्यते ॥ यस्य चैदं नाम त्रयं स एव परमात्मा फलं यस्य

सद्भावे साधुभावे च सदित्येतत्प्रयुज्यते ॥ प्रशस्ते कर्मणि तथा सच्छब्दः पार्थयुज्यते ॥ २६ ॥
यज्ञे तपसि दाने च स्थितिः सदिति चोच्यते ॥ कर्मचैव तदर्थं सदित्येवाभिधीयते ॥ २७ ॥

तत्तदर्थं कर्मपूजोपहारगृहांगणपरिमार्गनोपवेत्तपनं रंगमाजिकादिका क्रिया तत्सिद्धये यद-
त्यक्तमक्रियते उद्यानशालिज्जेवाधनाप्यणादिविषयं तत्तत्कर्म तदर्थं यां तच्चातिव्यावर्हितमपि ॥
सदित्येवाभिधीयते ॥ यस्मादेवं मतिप्रशस्तेनामत्रयं तस्मादेतत्सर्वं सर्वकर्म साधुपार्थकीर्तयेदि

अत्रोत्तरं ॥ श्रीभगवानुवाच ॥ काम्यानामिति ॥ पुत्रकामोयजेतस्वर्गलोकां कामोयजेतेत्येवमादि ॥
कामोपबंधेनविहितानां काम्यानां कर्मणां न्यासं परित्यागं संन्यासं कवयोविदुः ॥ सम्यक्फलैः सह ॥
सर्वकर्मणां मपिन्यासं संन्यासं पंडिताविदुः ॥ जानंतीत्यर्थः ॥ सर्वेषां काम्यानां नित्यनैमित्तिकानां च कर्म
णां फलत्यागमात्रं निपुण्याविचक्षणैः प्राहुः ॥ न तु स्वरूपतः ॥ कर्मत्यागं ॥ न तु नित्यानैमित्तिकानां फला

श्रीभगवानुवाच ॥ काम्यानां कर्मणां न्यासं संन्यासं कवयोविदुः ॥ सर्वकर्मफलत्यागं प्राहुः ॥
स्यागं विचक्षणैः ॥ १ ॥

अवणाविदेद्यमानस्य फलस्य कथं त्यागः स्यात् ॥ न हि बंध्यायाः पुत्रत्यागः संभवति ॥ उच्यते यद्यपि स्वर्गकामः पशुकाम इत्यादिवत् अहं संध्यामुपासीत यावत्की
वमग्निहोत्रं जुहोतीत्यादिषु ॥ फलविशेषो न श्रूयते तत्राह श्रूयते च नित्यादिषु फलं ॥ सर्वे एतेषु
एव लोका भवेति ॥ कर्मणां पितृलोक इति तस्मै दुपुक्तमुक्तं सर्वकर्मफलत्यागमिति ॥ २ ॥

न तु च फलत्यागेन पुनरपि निष्फलेषु कर्मस्वप्रवृत्तिरेव स्यात् ॥ तत्र सर्वेषां मपि कर्मणां संयोग
गृह्यत्केन विविदिषयतया विनियोगात् ॥ तथा च श्रुतिः ॥ तमेतमात्मानं वेदानुवचनेन ब्राह्म
णा विविदिषति ॥ यज्ञे वादिदनेन तपसानाशकेनेति ॥ अतः प्रतिपदोक्तं सर्वं सफलं बंधकत्वेन

॥ त्याज्यं दोषवदित्येकं ॥

त्यक्ता विदिषायं सर्वकर्मनुष्ठानं घटत एव ॥ विविधादिच नित्या नित्यवस्तुविवेकेन निवृत्त्यदे
हाद्यभिमानमत्यावुर्ध्वः ॥ प्रत्यक्प्रवणता तावत्यर्थं तं सत्त्वशुद्ध्यर्थं ज्ञानाविरुद्धं यथोचितमा
वश्यं कर्म कुर्वन्तस्तत्र फलत्याग एव च कर्मत्यागो नामेन स्वरूपेण ॥ तथा च श्रुतिः ॥ कुर्वन्ने

गीता० सं०
१५८

वेदकर्मणि जिज्ञा विषेष्टं तं समा इति ॥ ततः परं तु सर्वकर्म निवृत्तिः स्वतः एव भवति ॥ तदुक्तं ॥ नै
कर्म सिद्धौ ॥ प्रत्यक् प्राणवतां बुद्धेः ॥ कर्मण्युत्पाद्य शुद्धितः ॥ कृतार्थान्यस्तमाया विषया प्रा
वृत्तिरिति ॥ तदुक्तं भगवता ॥ यस्त्वात्मरतिरेव स्यादात्मतत्प्रश्रमानवः ॥ आत्मन्येव

कर्म प्राहु मनीषिणः ॥ १ ॥

च संतुष्टस्तस्य कार्यं न विद्यत इति ॥ वसिष्ठेन चोक्तं ॥ न कर्मणि त्यजेद्योगी कर्मभिस्त्वप्य
ते ह्यसौ ॥ कर्मणि मूलभूतस्य संकल्पस्यैव नाश इति ॥ ज्ञाननिष्ठा विज्ञेयकत्वमात्म
स्य त्यजेत् ॥ तदुक्तं भगवता ॥ तावत्कर्मणि कुर्वीत न निर्विद्योतयावता ॥ मत्कथा श्रवणादीन् च

१५८

अद्यावत्तज्जायते ॥ ज्ञाननिष्ठो विरक्तो वा मङ्गलो वा न पेक्षकः ॥ संजिगानाश्रमांस्त्यक्त्वा चरेत्
विधिगोचर इत्यादि ॥ अजमिति ॥ प्रसंगेन प्रकृतिमनुसरामः ॥ अपि तुः स्वफलत्यागमात्रा
मेव शब्दाद्यो न कर्मत्याग इत्येतदेव मतं तत्र विशेषेण दृढीकृतुं मतं मेदं दर्शयति ॥ त्याज्य
मिति ॥ दोषबुद्धिं सादिदोषत्वेन बंधकं इति ॥ हेतौः सर्वमपि कर्म त्याज्यमिति ॥ त्येके सांख्याः प्रा

यत्तदानतपः कर्म ॥ १ ॥

हुः ॥ मनीषिण इत्यस्य भावः ॥ न हि स्यात्सर्वभूतानां निषेधः ॥ पुरुषस्य च न यं हेतुर्हिंसी
त्याह ॥ अतीषामीयपशुमालभतेत्यादि ॥ प्राकरणीकी विधिस्तु हिंसायाः ॥ क्रतूपकारका
त्वमाह ॥ अतीभिन्नविषयत्वेन सामान्यविशेषत्याया गोचरत्वात् ॥ इयसाध्येषु च सर्वेषु

गीता०स०
१६०

पिकर्मसुहिंसादेः॥ संभवात्सर्वमपिकर्मत्याज्यंमेवेति॥ तदुक्तं॥ दृष्टवदानुश्राविकः स
दाविशुद्धः॥ कृपातिशयमुक्तइति॥ अपरेतुमीमांसकायज्ञादिकं कर्मन त्याज्यमिति प्रा
हुः॥ अयंभावः॥ कृतव्यापिसती हिंसापुरुषेणैव कर्तव्या सामान्योद्देशेनापि कृत्वा॥

न त्याज्यमिति चापरे॥ ३

पुरुषस्यैवं प्रकृत्यहेतुरेव॥ तथाहि॥ विधिर्विषयस्य तदुपदेशेनानुष्ठानं विधत्ते माद
र्येन ज्ञात्वा त्वेव त्वं स्यात् त्वेवं विधे निषेधस्य तादर्थ्यमपेक्षिते प्राप्तिमात्रापेक्षितत्वात्॥
अन्यथा ज्ञानप्रमादिकृते दीषाभावप्रसंगात्॥ तदेवं समानविषयत्वेन सामान्यशास्त्रवि
दीषेण बाधत्वात् सिद्धीषत्वाच्च तीनित्यं॥ यज्ञादिकर्मन त्याज्यमिति॥ ३॥

१६०

अनेन विधिनिषेधयोः समानबलवता वार्यते॥ सामान्यविशेषन्यासं स पादयितुं॥ एवंम
तनेदुपमन्यस्य स्वयंतं कथयितुमाह॥ निश्चयमिति॥ तत्रैव विप्रतिपत्तिरित्यागेति॥ स्वयमे
वचनात् शृणु॥ त्यागस्य लोकप्रसिद्धत्वात्॥ मितश्रोतव्यकेन प्रकीर्तितः॥ त्रैविध्यं च नियत
स्य तु संन्यासकर्मणा इत्यादि तावद्भ्यति॥ प्रथमं तावन्निश्चयमाह॥ ४॥ यज्ञदानेति॥ छात्र्या॥

निश्चयं शृणु मे तन्न त्यागे भरत सत्तम॥ त्यागो हि पुरुषव्याघ्रविधः संप्रकीर्तितः॥ ४॥
यज्ञदानतपःकर्मन त्याज्यं कार्यमेव तत्॥ यज्ञदानतपश्चैव पावनानि नैनापिणां॥ ५॥

मनीषिणां विवेकितां पावनानि चित्रशुद्धकराणि येन प्रकारेण कृतान्येतानि पावनानि भवंति॥ ५॥
येन प्रकारेण कृतान्येतानि पावनानि भवंति॥ तं प्रकारं दर्शयन्नाह॥ एतानि॥ यानि यज्ञादि
कर्माणि मया पावनानीत्युक्तं॥ एतान्येव कर्तव्यानि कथं संगं कर्तव्याभिनिवेशं त्यक्त्वा केवलमपि

गीता० स०
१६१

श्रुत्वा धनतया कर्तव्या निफलानि च तत्का कर्तव्या निश्चिन्तितं ॥ मे मतं ॥ अत एवोन्नमं ॥ ६ ॥
प्रतिज्ञातं त्यागस्य त्रेविध्यमिदानीं दर्शयिष्येति ॥ त्रिभिः ॥ कामास्य कर्मणो बंधकत्वात्
सौ युक्तेः ॥ नियतस्य तु नित्यस्य पुण्य कर्मणः संन्यासस्यागो नोपपद्यते ॥ स त्वशुद्धिद्वारा मोक्ष

एतान्यपि तु कर्माणि संगंत्य त्का फलानि च ॥ कर्तव्या नाति मे पार्थ निश्चयं मतमु-
न्नमं ॥ ६ ॥ नियतस्य च संन्यासः कर्मणो नोपपद्यते ॥ मोहात्तस्य परित्यागस्तामसः
परिकीर्तितः ॥ ७ ॥

हेतुत्वात् ॥ अतस्तस्य परित्याग उपादेये पित्याज्यमित्येवं लज्जणामोहादेव भवेत् ॥ स च
मोहस्य तामसत्वात् तामसः परिकीर्तितः ॥ ७ ॥

१६१

राजसं त्यागमाह ॥ दुःस्वमिति ॥ अकर्तृत्वमिदं विना केवलं दुःस्वमित्येवं ज्ञात्वा शरीराया समयात्रित्यं क-
र्म त्यजेदिति यत् ॥ तादृशस्यागो राजसः दुःस्वस्य राजसत्वात् ॥ अतस्तं राजसं त्यागं कृत्वा राजसः पुरुष
स्यागस्य फलं ज्ञाननिष्ठा लज्जणं नैव लभेतेत्यर्थः ॥ ८ ॥ सात्त्विकं त्यागमाह ॥ कार्यमिति ॥ कार्यमित्येव बु-
द्धानियतं आवश्यकं कर्तव्यं तया विहितं कर्म संगं फलं च तत्का क्रियत इति तादृशस्यागः सात्त्विको मतः

दुःस्वमित्येव यत्कर्म कायकेशभयाद्यजेत् ॥ सकृत्वा राजसं त्यागं नैव त्यागफलं जमेत् ॥ ८ ॥
कार्यमित्येव यत्कर्म नियतं क्रियतेऽर्जुन ॥ संगंत्या क्का फलं चैव स त्यागः सात्त्विको मतः ॥ ९ ॥

एवंभूतसात्त्विकत्यागः सात्त्विको मतः ॥ ९ ॥ एवंभूतसात्त्विकत्यागपरिनिहितस्य लज्जणमाह ॥ न देष्टा-
तिसंते समाविष्टः सत्वेन संव्याप्तः सात्त्विकः त्यागोऽयं कुशलं दुःखावहं शिशिरे प्रातः स्नानादिकं कर्म न
देष्टुं कुशले च सुखकरं कर्मणि निराद्यं मस्यात् हस्तानां दोनानुषक्तं प्रीतिं न करोति ॥ तत्र हेतुः ॥ मेधावा

वास्परबुद्धिः यत्र परिभवादिमहद्विदुःखं सदा ते ॥ स्वर्गादि सुखं च त्यज्यते ॥ तत्र कियदेतत् ॥ तात्कालि
कं सुखं दुःखं चेत्येवमनुसंधानवान् इत्यर्थः ॥ अतएव चित्रः संशयो मित्याज्ञानेदेहिक सुखं सुखयोस्त
पदित्वा परिजिहीर्षाजज्ञाणं यस्य सः ॥ १० ॥ न त्वेवं भूतात्कर्मफलत्यागादसर्वकर्मत्यागः ॥ तथा स

न देष्टुं कुशलं कर्म कुशलेनानुषजते ॥ त्यागी स त्वसमाविष्टो मेधावी छिन्नसंशयः ॥ १० ॥
न हि देहभूताशक्यं त्यक्तुं कर्माणि यशोषतः ॥ यस्तु कर्मफलत्यागी स त्यागीत्यभिधीयते ॥ ११ ॥

तिकर्मवीजोपाभावेन ज्ञाननिष्ठासुखं संपद्यते ॥ तत्रादेति ॥ देहभूतादेहात्माभिमानवतानिः
शेषो मसर्वाणि कर्माणि त्यक्तुं न हि शक्यं ॥ तदुक्तं ॥ न हि कश्चित् ॥ ज्ञानमपि जातु तिष्ठत्यकर्म
कृत् ॥ इत्यादिना ॥ तस्माद्यस्तु कर्माणि कुर्वन्नेव कर्मफलत्यागी स एव सुखः ॥ त्यागीत्यभिधीय
ते ॥ ११ ॥

एवंभूतस्य कर्मफलत्यागस्य फलमाह ॥ अनिष्टमिति ॥ अनिष्टं नारकिं त्वं इष्टं देवादि लोक प्रा
प्तिं ॥ अनिष्टमिष्टं मिश्रं मनुष्यत्वं एवं त्रिविधं पापस्य पुण्यस्य चोभयमिश्रस्य च कर्मणो यत्फलं प्र
सिद्धं तत्सर्वमत्यागिनां सकामानां मेव प्रेत्य परत्र भवति ॥ तेषां त्रिविधकर्मसंभवात् ॥ तनुसंन्या
सिनां कचिदपि भवति ॥ संन्यासि शब्देनात्र फलत्यागसाम्यात् प्राकृताः कर्मफलत्यागिनीपि गृह्यं

अनिष्टं निष्टमिश्रं च त्रिविधं कर्मणः फलं ॥ भवत्यत्यागिनां प्रेत्य ननु संन्यासि
नां कचिन् ॥ १२ ॥

ते ॥ अनाश्रितः कर्मफलं कार्यं कर्म करोति यः ॥ स संन्यासी च ॥
योगी चेत्यवमाहो च फलत्यागिषु संन्यासशब्दप्रयोगदर्शनात् ॥ तेषां सात्विकानां पापसंभवा
त् ॥ ईश्वरार्पणेन च पुण्यफलस्य त्यक्त्वात् ॥ त्रिविधमपि कर्मफलं न भवतीत्यर्थः ॥ १२ ॥

गीता० सं०
१६३

ननु च एवं कर्म कुर्वतः कर्मफलं कथं न भवेदित्याशंक्य संगत्यागिनो निरहंकारस्य संतः कर्मफलेन लेपीनास्तीत्युपपादयितुमाह ॥ पंचैतानि निपंचभिः ॥ सर्वकर्मणां सिद्धये निष्यन्नस्ये इमा निवर्त्यमाणानि पंचकारणानि मे वचतां निबोधजानीहि ॥ आत्मनः कर्तृत्वाभिमानं पि हेत्याव

पंचैतानि महाबाहो कारणानि निबोध मे ॥ सारव्ये कृतांते प्रोक्तानि सिद्धये सर्वकर्मणां ॥ १३ ॥

अमेतानि ज्ञातव्यानीव तेषां सुत्ययमाह ॥ सम्यक् कुर्या यते ज्ञायते परमात्मने तिसारव्यं ॥ कृतं कर्म तस्यात्र समाप्तिरस्मिन्निति कृतांतः तस्मिन् वेदात्तसिद्धौ तदित्यर्थः ॥ यद्वा ॥ सारव्या यते गणयन्नेतत्त्वान्यस्मिन्निति सारव्यं कृतः ॥ अतो निष्क्रीयो यस्मिन्निति कृतांतं सारव्यं शास्त्रमेव तस्मिन् प्रोक्तानि ॥ अतः सम्यग्निबोधेत्यर्थः ॥ १३ ॥

१६३

तान्येवाह ॥ अधिष्ठानमिति ॥ अधिष्ठानं शरीरं कर्तृत्वविजृम्भयिरहंकारः ॥ अथ विधं ॥ अनेकप्रकारं कारणं च शुः श्रोत्रादि ॥ विविधाश्चकार्यतः ॥ स्वरूपतश्च अथ गन्तव्यताश्चोष्टाः प्राणापामादीनां व्यापारः ॥ अतएव ते वैवं च पंचमं कारणं च श्रुतं गद्यनुग्राहकमादित्यादिसर्वप्रैरको नयामीवा ॥ १४ ॥ एतेषामेव सर्वकर्महेतुत्वमाह ॥ शरीरेति ॥ यथोक्तैः पंचभिः प्रारभ्यमाणं कर्म त्रिषेवांतर्भाष्य शरीरवाङ्मनोभिरित्युक्तं ॥ शरीर

अधिष्ठानं तथा कर्तृकरणं च अथ विधं ॥ विविधाश्च अथ कृचैष्टादैवं चैवात्र पंचमं ॥ १४ ॥ शरीरवाङ्मनोभिर्यत्कर्म प्रारभते नरः ॥ त्याग्यं वा विपरीतं वा पंचैते तस्य हेतवः ॥ १५ ॥

रं वाचिकं मानसं च त्रिविधं कर्मेति प्रसिद्धेः ॥ शरीरादिभिर्यथा तत्कर्मधर्मं वा अधर्मां वा करोति ॥ नरः तस्य सर्वस्य कर्मणः एते पंच हेतवः ॥ १५ ॥ ततः किमत आह ॥ तत्रेति ॥ सर्वत्र सर्वेस्मिन् कर्मणि एते पंच हेतवः ॥ इत्येवं सति केवलं निरुपाधिकर्मसंगमात्मानंतु यः कर्तारि पश्यति ॥ शास्त्राचार्योपदे

शाभ्याससंस्कृतबुद्धित्वात्तदुर्मतिरसौनसपश्यति॥१६॥ कस्तर्हि सुमनिर्यस्य कर्मलोपोनास्तीत्युक्तमि-
त्यपेक्षयामाह॥ यस्येति॥ कृतो हं कर्तृत्वं भूतो भावो भिप्रायो यस्य नास्ति॥ यद्वा॥ अहं कृतो हं कर्तृत्वं
स्वभावः॥ कर्तृत्वाभिनिवेशो यस्य नास्ति॥ शरीरादीनामेव कर्मकर्तृत्वालोचनादित्यर्थः॥ अतश्च स्पृ-
धिर्न लिप्यते॥ इष्टानिष्टबुद्ध्या कर्मसु न संजते॥ अतएवं भूतो देहादिव्यतिरिक्तात्मादर्शात्मइमाह्वी

तत्रैवं सति कर्तारिमात्मानं केवलं तु यः॥ पश्यत्येकतबुद्धित्वात्तस्य पश्यति दुर्मतिः॥१६॥ यस्य
नाहं कृतो भावो बुद्धिर्यस्य तविद्यते॥ हत्वापि स इमाह्वी का न हंति न निबध्यते॥१७॥

कान्सर्वानिपि प्राणिनो लोकप्रदृष्टादित्यापि विविक्त्वा सुदृष्ट्या हत्वापि विविक्त्वा सुदृष्ट्या न हं-
ति न च तत्फलैर्विबध्यते बंधं प्राप्नोति॥ किंपुनः स त्वद्वारा अपरो ज्ञतानोत्यत्रिहेतुभिः कर्मभि-
स्तस्य बध्नां केत्यर्थः॥ तदुक्तं॥ ब्रह्मण्याधाय कर्माणि संगं त्यक्त्वा करोति यः लिप्यते न स पापेनेति॥१८॥

हत्वापि न हंति न बध्यत इत्येतदेवोपपादयितुं फलमचोदनायाः॥ कर्माश्रयस्य च कर्मफलजादीनां च त्रिगु-
णात्मकत्वात् त्रिगुणात्मनः॥ तत्संबन्धो नास्तीत्यभिप्रायेणानकर्मचोदनां कर्माश्रयं चाह॥ ज्ञानमिति
ज्ञानमेतत्साधनमेतदिति निबोध॥ ज्ञेयं इष्टसाधनं कर्मपरिज्ञातं॥ एवंब्रूतज्ञानाश्रयः॥ एवं त्रिविधा
कर्मचोदनाचोद्यते प्रवर्तते॥ अतयेति॥ चोदनाज्ञानादि त्रितयं कर्मप्रवृत्तिहेतुरित्यर्थः॥ यद्वा॥

ज्ञानं ज्ञेयं परिज्ञाता त्रिविधा कर्मचोदना॥ करणं कर्मकर्त्रेति त्रिविधः कर्मसंग्रहः॥१९॥
चोदनेति विरुच्यते॥ तदुक्तं भट्टे॥ चोदनोचोपदेशश्च विविधैः कार्यवाचिनः॥ इति न तच्छा-
मर्थः॥ उल्लेखं करणं त्रिगुणात्मकं ज्ञानादि त्रयमवजं व्यकर्मविधिः प्रवर्तते इति॥ तदुक्तं॥ त्रिगु-
णविषया वेदा इति॥ तथा च करणं साधकतमं कर्मचकर्तुराश्रितमुत्तमं॥ कर्ता क्रियातिवा-
र्तकः॥ कर्मसंग्रहस्तस्मिन्निति कर्मसंग्रहः॥ करणादि त्रिविधं कारकं क्रियाश्रय इत्यर्थः॥ संप्रदा-

गीता० सं०
१६५

नादिकारकत्रयंपरंपरयातिवर्तकं केवलं ननु साक्षात्क्रियायाश्चाश्रयश्च तः करणादित्रितयमेव क्रि-
याश्च यत्सुक्तं ॥ १८ ॥ ततः किमतश्चाह ॥ ज्ञानमिति ॥ गुणाः सम्पक्कायने देन संख्यायंते प्रा-
तिपाद्यंतेऽस्मिन्निति गुणसंख्या न संख्यशास्त्रेऽस्मिन् ज्ञानं कर्मक्रिया कर्त्तृचिप्रत्येकं सत्ता-
दिगुणभेदेन त्रिविधं बोध्यते ॥ तान्यपि ज्ञानादीनि ब्रह्ममाणानि यथावच्छृणु त्रिधैवेत्येव कारेण
ज्ञानं कर्मच कर्त्तृचि त्रिधैव गुणभेदेनः ॥ प्रोच्यते गुणसंख्याने यथावच्छृणु तान्यपि ॥ १९ ॥

एवमादिव्यतिरेकेणात्मनः सतः कर्मादिप्रतिषेधार्थः ॥ तदुद्देश्यायेन तत्र सत्वंतिर्मलत्वादित्यादि-
ना गुणानां बंधकत्वादिप्रकारेण निरूपितः ॥ तदुद्देश्यायेन जेते सात्विका देवानित्यादिना गुणकृत्य-
त्रिविधस्वभावंपरित्यज्य सात्विका हारादिसेवया सात्विकः स्वभावः संपादनीयमित्युक्तं इह तु क्रिया-
कारकफलादीनामात्मकं संबन्धो नास्तीति दर्शयितुं सर्वेषां त्रिगुणात्मकत्वं वितरति विशेषो ज्ञानव्यः ॥ १९ ॥ १६५

तत्र तत्त्वज्ञानस्य सात्विकादित्रैविध्यमाह ॥ सर्वभूतेष्विति ॥ त्रिभिः ॥ सर्वभूतेषु ब्रह्मादि स्यावरां तेषु विभक्तेषु परा-
स्परं व्यावृत्तेषु च विभक्तमनुस्यूतं ॥ एकमव्ययं निर्विकारं भावपरमात्म तत्त्वं येन ज्ञानेन ज्ञेयं तेषां लोचयति
तत्त्वज्ञानं सात्विकं विधिः ॥ २० ॥ राजसंज्ञानमाह ॥ एतत्केन तु यज्ञानं नित्यस्यैव विवरणं सर्वेषु भूतेषु देहेषु
नामाभावान् वस्तुत एवानेकान् क्षेत्रज्ञानं दृष्ट्यग्विधानं सुखदुःखानिरूपेण विज्ञाणा मेतज्ज्ञानं न वेति तत्
सर्वभूतेषु येनैकं भावमव्ययमीक्षते ॥ अविभक्तं विभक्तेषु तज्ज्ञानं विधिसात्विकं ॥ २० ॥ एतत्केन तु यज्ञानं
नानाभावान् दृष्ट्यग्विधानं वेति सर्वभूतेषु तज्ज्ञानं विधिराजसं ॥ २१ ॥ यत्तु क्लृप्तमदेकस्मिन् कार्ये सुकृतमदेवैकं
अतत्त्वार्थवद्व्यं च तन्नाम स सुदृढं ॥ २२ ॥ ज्ञानं राजसं विधिः ॥ २१ ॥ तामसं ज्ञानमाह ॥ यन्निति एकस्मिन्
कार्ये देहे प्रतिमादौ वा ॥ क्लृप्तवित्परिप्लवित्संस्मिक्तं एतावान्वात्मा ईश्वरो वेत्यमिति स्पेरा युक्तं अदेव-
कं निरूपपन्निक ॥ अतत्त्वार्थवत्परमात्मावलंबनं ॥ अत एवाव्यंतु अंत्यविषयत्वादप्यफलत्वाच्चापदे

शोणवंभूतं तानं तन्नाम समुदाहृतं ॥ २२ ॥ इदानीं त्रिविधं कर्माह ॥ नियतमिति ॥ त्रिभिः नियतं नित्यतया विहितं
संगतिवेशाश्च ॥ अरागदेषपुत्रादिप्रीत्याशुद्वेषेण च यत्कृतं न भवति ॥ फलं प्राप्नुमिच्छतीति फलप्रेषुः
तस्मिन्नानेन कर्त्ता यत्कृतं कर्म तस्मात्तत्तु कमुच्यते ॥ २३ ॥ राजसं कर्माह ॥ यन्निति ॥ यत्तु कर्म कामेष्पुना प्राप्नु

नियतं संगारहितमरागद्वेषतः कृतं ॥ अफलप्रेषुना कर्म यत्तस्मात्तत्तु कमुच्यते ॥ २३ ॥ यत्तु कामेष्पुना
कर्मसाहंकारेण वा पुनः क्रियते बहुलाया संतज्जसमुदाहृतं ॥ २४ ॥ अनुबंधं ज्ञयं हिंसा मनसा
इव च पौरुषं ॥ मोहादारभ्यते कर्म तन्नाम समुदाहृतं ॥ २५ ॥ मिच्छया च हंकारेण वा मत्समः कोन्यः श्रोत्रि

य इत्येवं निरुद्धाहंकारयुक्तेन विक्रियते ॥ यच्च पुन बहुलाया सं अतिक्लेशयुक्तं तत्कर्म राजसमुदाह
तं ॥ २६ ॥ तामसं कर्माह ॥ अनुबंधमिति ॥ अनुबंधं पश्चाद्भाविशुभाशुभज्ञयं विनश्ययं हिंसा परपो
डां च पौरुषं स्वसामर्थ्यं चानेवेष्ट्या पर्यालोच्य ॥ केवलं मोहादेव यत्कर्म रिभ्यते तन्नाम समुदाहृतं ॥ २५ ॥

कर्त्तारं त्रिविधमाह ॥ मुक्तसंग इति ॥ त्रिभिः मुक्तसंगस्य क्ताभिनिवेशः ॥ न हंवादी गवोक्तिरहितः ॥ धृतिधैर्यमु
त्साहउद्यमस्तान्यो समन्वितः ॥ संयुक्तः ॥ आरब्धस्य कर्मणाः सिद्धावसिद्धौ च निर्विकारो हर्षविषादशून्यः
एवंभूतः कर्त्ता सात्त्विक उच्यते ॥ २६ ॥ राजसं कर्त्तारमाह ॥ रागी पुत्रादिपुत्रातिमान् कर्मफलप्रेषुः नैः कर्मफ
लमुक्तं संगो न हंवादी धृत्युत्साहसमन्वितः ॥ मिच्छामिच्छो निर्विकारः कर्त्ता सात्त्विक उच्यते ॥ २६ ॥ रागी कर्म
फलप्रेषु लब्धो हिंसात्मको शुचिः ॥ हर्षशोकान्वितः कर्त्ता राजसः परिकीर्तितः ॥ २७ ॥ अयुक्तः प्राकृतः
स्तब्धः शरीरैः कृतिको न सः ॥ विषादी हर्षसूत्रा च कर्त्ता तामस उच्यते ॥ २८ ॥ लकामी लुब्धः परसाभिलाषो
हिंसात्मको मारकस्त्वनवः ॥ अशुचिः ॥ विहितं शौचशून्यः ॥ लाभालाभयोर्हर्षशोकाभ्यामन्वितः कर्त्ता राजसः
रिकीर्तितः ॥ २९ ॥ तामसं कर्त्तारमाह ॥ अयुक्त इति ॥ अयुक्तः अनवहितः प्राकृतो विवेकशून्यः ॥ नृपुनश्च शकः
शक्तिमनवेष्ट्यकारि नैकृतिकः परवमानी ॥ अलसो बुद्धमशीलः ॥ विषादी शोकशीलः ॥ यदृशवायो वा कार्यता

सि

नानां पिनसंपादयति। सेवापियः सदीर्घसूत्रा। एवंविधः कर्त्तव्यमसः कर्त्तव्ये विध्यो नैव तु तोरपि त्रैविध्यमुक्तं
कर्म त्रैविध्यो न चेत्ते यस्यापि त्रैविध्यमुक्तं। वेदितव्यं बुद्धेस्त्रैविध्यो न करणस्यापि उक्तं भविष्यति। २८। इत्य
नी बुद्धेर्धृतेस्त्रैविध्यं प्रतिजानीति। बुद्धिरिति स्पष्टार्थः। २९। तत्र बुद्धेस्त्रैविध्यमाह। प्रवृत्तिवेत्तिविमिः

बुद्धेर्भेदं धृतेस्त्रैविध्यमाह। प्रवृत्तिवेत्तिविमिः। प्रोच्यमानमशेषेण एव क्रमेण न च न जयं। २९। प्रा
वृत्तिं च निवृत्तिं च कार्याकार्येभ्यो न जयं। बंधं मोक्षं च यावेत्ति बुद्धिः सा पार्यसात्विकी। ३०।
यया धर्ममधर्मं च कार्यं चाकार्यमेव च। अथ यावत्प्रजानंति बुद्धिः सा पार्यराजसी। ३१।
प्रवृत्तिं धर्मेति वृत्तिमधर्मोपि स्मिन् दे शो काले यत्कार्यं च कार्यं च न जयं। कार्याकार्यनिमित्ताव
यानि यौ कार्यं बंधः कथं मोक्ष इति या बुद्धिः। अतः करणं वेत्ति सा सात्विकी। जया पुमान् वेत्तीति वक्तव्ये
करणं कर्त्तव्योपचरः काष्ठानि पचंतीवत्। ३०। राजसी बुद्धिमाह। ययेति। अथ यावत्संदेहादवेतित्यर्थः। स्पष्टमन्यत् ३१।

१६७

तया बुद्धमिति। विपरीतया हण। बुद्धिस्तामसीत्यर्थः। बुद्धिरंत करणं पूर्वोक्तं। तानंतद्वृत्तिः धृतिर
पितद्वृत्तिरेव। यदा। अंत करणस्य धर्मिणो बुद्धिरप्यध्यवसायजनजा वृत्तिरेव इच्छादेषा तद्वृत्तीनां
बहुत्वेऽपि धर्मधर्मोभयसाधत्वेन प्राधान्यादेतासां त्रैविध्यमुक्तं उपलक्ष्येण चेदन्त्यासां। ३२। इत्यानी धृतेस्त्रै

बुद्धमर्थमिति यामन्यते तमसा हता। सवर्था निविपरीतां प्रबुद्धिः सा पार्यतामसी। ३२।
धृत्या यया धारयते मनः प्राणोदियक्रियाः। योगेना व्यभिचारिणा धृतिः सा पार्यसात्विकी। ३३।
यया बुद्धमर्कमायानि धृत्या धारयते कुतः। प्रसंगेन फलाकांक्षी धृतिः सा पार्यराजसी। ३४।

विध्यमाह। धृत्येति। त्रिभिः। योगेन चित्तैकाग्र्येण हेतुना व्यभिचारिणा विषयांतरमनाराधयत्या
यया धृत्या मनसः प्राणोदियाणां च क्रियाधारयते नियतता सा धृतिः सात्विकी। ३३। राजसी धृतिमाह। यया ति
ति। यया धृत्या धर्मार्थकामा न प्राधान्येन धारयते न विमुंचति तत्प्रसंगेन फलाकांक्षी भवति सा राजसी धृतिः ३४।

तामसीधृतिमाह॥ ययेति॥ दुष्टाभ्युपविवेकबहुलामेधायस्य सदुमेधाः पुरुषो ययाधृत्यास्वप्रादीन
विमुंचति पुनः॥ पुनरावर्तयति स्वप्नोऽन्ननिद्रासाधृतिस्तामसी॥ ३५॥ सुखस्य त्रैविध्यं प्रतिजो जीते सुख
मित्यर्धेन स्पष्टार्थः॥ तत्र सात्विकं सुखमाह॥ अन्ध्यासादिति साधनेन यत्र यस्मिन् सुखे अन्ध्यासादिति॥ पश्चि
ययास्वप्नं यं शोकं विषादं मदमेव च॥ न विमुंचति दुर्मेधाधृतिः सा पार्थ तामसी॥ ३५॥ सु
खं निदानं त्रिविधं शृणु मे भरतर्षभ॥ अन्ध्यासादमते यत्र दुःखात्तं च निगच्छति॥ ३६॥ यत्र दग्धे विषमिव
परिणामे मृतोपमं॥ तत्सुखं सात्विकं प्रोक्तं मात्मबुद्धिप्रसादजं॥ ३७॥ मादमते न तु विषयसुखं वसहसा
रतिं प्राप्नोति यस्मिन्नममाणाश्च दुःसा स्यात्तं अवसानं नितरांगच्छति॥ ३८॥ कीदृशं तन्नयदिति यन्न किमपि
अग्रे प्रयै विषमिवामनः संप्रमाधीनत्वात् दुःखावहमिह भवति परिणामेव मृतसदृशं॥ आत्मविषया बुद्धिः
आत्मबुद्धिस्तस्याः प्रसादो रजस्तमो मलत्यागेन स्वच्छतया वस्थानं ततो यांते यत्सुखं तत्सात्विकं प्रोक्तं योगिभिः॥ ३९॥

राजसं सुखमाह॥ विषयेंद्रियेति॥ विषयाणां मिंद्रियणां च संयोगात् यत्प्रसिद्धं तत्सुखं राजसं स्मृतं॥
३६॥ तामसं सुखमाह॥ यादय इति॥ अग्रे प्रय मे शृणु॥ अनुबंधे च पश्चादपि यत्सुखं॥ आत्म
नो मोहकरं तदेवाह॥ स्त्रीसंगादि सुखं अमृतं उपमाय स्य तादृशं भवति॥ निद्रा च अलस्ये च प्रा
मादश्च कर्तव्याया विधानराहित्येन मनोराज्यं एतेभ्य उन्निहतियत्सुखं तत्रामं समुदाहृतं॥ ३७॥

विषयेंद्रियसंयोगात् यत्र दग्धे मृतोपमं॥ परिणामे विषमिव तत्सुखं राजसं स्मृतं॥ ३८॥
यदग्ने चानुबंधे च सुखं मोहनमात्मनः॥ निद्रालस्यप्रमादोत्पन्नं तत्रामं समुदाहृतं॥ ३९॥

अनुक्रमपि संगृह्णान् प्रकरणार्थमुपसंहरति॥ ततदस्तीति॥ एभिः प्रकृतिसंभवैः सुखादिभिः
भिस्त्रिभिर्गुणैर्मुक्तं हीनं सत्प्राणिजातमन्यद्वा यत्स्यात्तत्पृथिव्या मनुष्यादिषु दिवि देवेषु ना
कापि नास्तीत्यर्थः॥ ४०॥ तनु च यद्येवं सर्वमपि क्रियाकारकफलादिकं प्राणिजातं च त्रिगुणात्

गीता० स०
१६७

तत्कमेव कथं तद्विद्वत्स्य मोक्ष इत्यपेक्षायां स्वासविधिकारविहितैः कर्मभिः परमेश्वरा राधना
तत्प्रसादनं ज्ञानेनैवं सर्वगीताय सारं संगृह्य तद्विशिष्टं प्रकरणं त्वरमारभते ॥ ब्राह्मणो त्या
दिकं यावत्तु समाप्तिः ॥ हे परत्तप ॥ शत्रुतापन ॥ ब्राह्मणानां शत्रियाणां विशां च शूद्राणां कर्मा

नतदस्ति एयिष्यां वादिविदेवेषु वा पुनः ॥ सत्त्वं प्रकृतिजैर्मुक्तं यदेतिः स्याद्विभिर्गुणैः ॥ ४० ॥

ब्राह्मणाश्च त्रियविशां शूद्राणां च परत्तप ॥ कर्माणि प्रविभक्तानि स्वभावप्रभवैर्गुणैः ॥

॥ ४१ ॥

णि च विभक्तानि प्रकर्षेण भागतो विहितानि शूद्राणां समाजा तस्य करणं क्षि
त्वाभावेन वैश्यात्तल्लक्षणविभागोपलक्षणमाह ॥ स्वभावः सात्विकादिः ॥ प्रभवति प्रादुर्भ
वति यैस्ते गुणैरुपलक्षणां भूतैः ॥ यश्च स्वभावः ॥ पूर्वजन्म संस्कारः ॥ तस्मात्प्रादुर्भूतैरित्य
र्थः ॥ तत्र सत्त्वप्रधनाः शूद्राः ॥ ४१ ॥

१६७

तत्र ब्राह्मणस्य स्वाभाविकानि कर्माणि आह ॥ शम इति ॥ शमः चित्तोपरमः ॥ दमो वाह्येन्द्रियोपरमः ॥
तपः पूर्वोक्तं शरीरादि ॥ शौचं वाह्याभ्यंतरं ज्ञानिः समा ॥ आर्जवं च वक्रता ॥ तानं शास्त्रीयं ॥
विज्ञानमनुभवः ॥ आस्तिक्यं अस्ति परलोक इति निश्चयः ॥ एतत्तत्र शमादि ब्राह्मणस्वभावाज्जातं क

शमादमस्तपः शौचं ज्ञानं तिरार्जमेव च ॥ तानं विज्ञानमास्तिक्यं ब्रह्मकर्म स्वभावजं ॥ ४२ ॥

शौचं तेजो धृतिर्दाह्यं युद्धं चाप्यपजायनं ॥ दानं मांशश्चरभावाश्च ज्ञानं कर्म स्वभावजं ॥ ४३ ॥

षिगोरह्यवाणिज्यं वैश्यकर्म स्वभावजं ॥ परिचर्यात्मकं कर्म शूद्रस्यापि स्वभावजं ॥ ४४ ॥

र्म ॥ ४२ ॥ शत्रियस्वभाविकं कर्माह ॥ शौचं पराक्रमः ॥ तेजः प्रागल्भ्यं ॥ धृतिः धैर्यं ॥ दायकी

शलं ॥ युद्धं चाप्यपजायनं ॥ अग्राह्युखता ॥ दानं शौचं दायं ॥ इन्द्रश्चरभावा नित्यमनशक्तिः ॥ एतत्

शत्रियस्य स्वभावजं कर्म ॥ ४३ ॥ वैश्यशूद्रयोः कर्माह ॥ कृषीतिः कृषिः कर्षणं ॥ गारस्तनीति

गीरकः॥ तस्य भावो गोरस्य पाशुपात्यमित्यर्थः॥ वाणिज्यं कया दित्तं उपमावर्जं॥ ४४॥ एवं भूतस्या
ब्राह्मणादिकर्मणो ज्ञानवाप्तिप्रकारमाह॥ सार्धेन॥ स्वकमेति॥ स्वकर्मपरिनिष्ठितो यथा येन प्रकारेण
तत्त्वज्ञानं लभते नैव प्रकारं शृणु॥ ४५॥ तमेवाह॥ यत इति॥ यतो न यामिनः परास्वरात् भूतानां प्राणिनां प्रवृत्तिः

स्वेस्वेकर्मणमभिरतः संसिद्धिं लभते नरः॥ स्वकर्मनिरतः सिद्धिं यथा विंदति तच्छृणु॥ ४५॥ यतः प्रवृत्तिर्भू-
तानां येन सर्वमिदं ततः॥ स्वकर्मणा तमभ्यर्च्य सिद्धिं विंदति मानवः॥ ४६॥ श्रेयान् स्वधर्मे विगुणाः परधर्मा-
न्सनुहि तात॥ स्वभावनियतं कर्म कुर्वन्नाप्रोति किञ्चिन्॥ ४७॥

श्रेष्ठा भवति॥ येन च कारणात्मना सर्वमिदं विशु-
तं व्याप्तं तमीश्वरं स्वकर्मणा अभ्यर्च्य पूजयित्वा सिद्धिं लभते मेनुष्यः॥ ४६॥ स्वकर्मणोति विशीपणफलमा-
ह॥ श्रेयानिति॥ विगुणोपि स्वधर्मः सम्यगनुष्ठानादपि परधर्मति श्रेयात् श्रेष्ठः न च बंधुवधादियुक्तायुक्तादेः
स्वधर्माद्विज्ञानादपि परधर्मः श्रेष्ठ इति मंत्रयं॥ यतः स्वभावेन पूर्वोक्तेन नियतं नियमेनोक्तं कर्म कुर्वन् किञ्चिन्
नाप्रोति॥ ४७॥

यदि पुनः सांख्यदृष्टा स्वधर्मे हिंसा लज्जाणां दोषं मत्वा परधर्मं श्रेष्ठं मन्यसे॥ तर्हि स दोषत्वं परध-
र्मे पातुत्यमित्याशयेनाह॥ सहजमिति॥ सहजं स्वभावविहितं कर्म स दोषमपि न त्यजेत्॥ हिय-
स्मात्सर्वेष्वारंभाः॥ दृष्टा दृष्टार्यानि सर्वाण्यपि कर्माणि दोषेण केन चिदावृताः॥ व्याप्रा एव॥ स-
हजेन धूमे तागिरावृतः॥ तद्वत् श्रुतो यथाग्नेर्धूमिरूपं दोषमपहृत्य प्रताप एव तमः॥ शीतादि-

सहजं कर्म कींते यस्य स दोषमपि न त्यजेत्॥ सर्वारंभादिदोषेण धूमेणाग्निरिवावृताः॥ ४८॥
निवृत्तये सेव्यते॥ तथा कर्मणोपि दोषांशं विहाय गुणांश एव स त्वशुद्धये सेव्य इत्यर्थः॥
४८॥ ननु कथं कर्मणिक्रियमाणो दोषांशं प्रहास्यो॥ न गुणांश एव संपश्यते इत्यपेक्षा शोभाह-
न्वसक्तेति॥ असक्ता संगमृत्या बुद्धियस्य जितात्मानिरहंकारः॥ विगतस्पृहः॥ विगतास्पृहा
फलविषया इच्छा यस्मात्स एव भूतनसत्यागः सात्विको मत इत्येवं पूर्वोक्तेन कर्मसिक्कितात्

गीता० स०
१२१

फलयोग्या गजज्ञानसंन्योसेननेकर्म्यसिद्धिसर्वकर्मनिवृत्तिज्ञाणांसिद्धिसत्त्वबुद्धिगच्छति॥
यद्यपिसंगफलयोग्यागेनकर्मविशानमपिनेकर्ममेवकर्तृत्वाभिनिवेशाभावात्॥तदुक्तं
नेवकिंचित्करोमीतियुक्तोमन्येतत्त्वविदित्यादिश्लोकचतुष्टयेन॥तथाप्यनेनोक्तंज्ञा-
णोनसंन्यासेनपरमांनिःकर्म्यसिद्धिसर्वकर्म्याणिमनसासंन्यस्यास्तेसुखंवशीत्येवला

असक्तबुद्धिःसर्वत्रजितात्माविगतस्पृहः॥नेःकर्म्यसिद्धिपरमांसंन्यासेनाधिगच्छति॥
॥ध॥सिद्धिप्राप्नोयथावस्तथाप्रोतिनिबोधमे॥समासेनेवकोतेयनिशानस्ययापरा॥५०॥

ज्ञाणांपरमहंस्यांपरंपरंपर्यायांप्राप्नोति॥॥ध॥एवंधूतस्पपरमहंसस्यज्ञाननिष्ठयावत्समा-
वप्रकारमाह॥सिद्धिप्राप्तमिति॥पक्षिः॥नेकर्म्यसिद्धिप्राप्तःसन्नयथायेनप्रकारेणवृत्तप्रा-
प्नोतिनयातंप्रकारंसंक्षेपेणैवमेवचतात्रिवोध॥५०॥

१२१

तदेवाह॥बुद्ध्याइति॥उक्तेनप्रकारेणविशुद्धयापूर्वोक्तयासात्विकबुद्ध्यायुक्तः॥धृत्यासात्वि-
क्याश्चात्मानंतामेवबुद्धिनियम्यनिश्चलांकृत्वाशब्दादीन्विषयांस्तुक्तातद्विषयोरगदेषो॥
चयुदस्यबुद्ध्याविशुद्धयायुक्तइत्यादीनांवृत्तभूयायकल्पतइतिवृत्तायेनान्वयेः॥५१॥किंच

बुद्ध्याविशुद्धयायुक्तोधृत्यात्मानंनियम्यच॥शब्दादीन्विषयांस्तुक्तातद्विषयोरगदेषो॥
षोयुदस्यच॥५१॥विविक्तसेवीजघ्नासीयतवाक्कायमानसः॥ध्यानयोगपा-
रोनित्यं वैराग्यं समुपाश्रितः॥५२॥

विविक्तेति॥विविक्तसेवी॥शुचिदेशाशुद्धयेसयवस्यायीजघ्नाशीमितभोजी॥एतेषांयैर्य-
तवाकायमानसः॥संयतवाक्कदेहचित्रीभूत्वानित्यंसर्वदाध्यायेनयोगोवृत्तसंस्पृशःतत्परः
सन्ध्यानाविच्छेदार्थेपुनःपुनर्हृदवैराग्यं सम्यगुपाश्रितोभूत्वा॥५३॥

किंच ॥ अहंकारमिति ॥ ततश्च विरक्तो ह मित्याहंकारं बलं दर्पं योगं वजातदुमार्गं प्रवृत्तिजज्ञाणं
प्रारब्धवशात् प्राप्यमाणेषु च विविषयेषु कामं परिग्रहं च विमुच्य विज्ञोषेणात्यक्तावन्नापनेषु
निर्मसः सन्नशान्तः परमा मुपशान्तिं प्राप्नो ब्रह्मभूयाय ब्रह्माहमिति नैश्चित्येनावस्थानोत्पत्तिः ॥

अहंकारबलं दर्पं कामं क्रोधं परिग्रहं ॥ विमुच्य निर्मनः शान्तो ब्रह्मभूयाय कल्पते ॥ ५३ ॥
ब्रह्मभूतः प्रसन्नात्मानं शोचति न कांक्षति ॥ समः सर्वेषु भूतेषु मज्जति नैते परां ॥ ५४ ॥

त्यते योगो भवति ॥ ब्रह्माहमित्येवं नैश्चित्येन ॥ ५३ ॥ अ वस्थानस्य फलमाह ॥ ब्रह्मभूतः ॥
ब्रह्मण्यवस्थितः प्रसन्ने चित्तो नष्टं न शोचति ॥ न च प्राप्तं कांक्षति देहाद्यभिमानाभावात् ॥
अतएव सर्वेषु भूतेषु पिसमानः सन् ॥ रागद्वेषादिकृतविज्ञेयाभावात् सर्वभूतेषु यज्ञावना
जज्ञाणां परां भक्तिं भजते ॥ ५४ ॥

ततश्च भक्त्या मामिति ॥ तथा च परया भक्त्या तत्त्वतो मामभिजानाति ॥ कथं भूतं ॥ यावान्सर्वव्यापी यश्चा
स्मि सच्चिदानंदध्वजः तं तथा भूतं मामेव तत्त्वतो ज्ञात्वा तदन्तरं तस्य ज्ञानात्ता न स्यात्पुनरमे सति मां
विशते ॥ परमानंदरूपो भवतीत्यर्थः ॥ ५५ ॥ स्वकर्मभिः परमेश्वरा राधना दुर्कमोक्षप्रकारं मुपसं

भक्त्या मामभिजानाति यावान्यश्चापि तत्त्वतः ॥ ततो मां तत्त्वतो ज्ञात्वा विशते तदन्तरं ॥ ५५ ॥
सर्वकर्माणि पिसदा कुर्वामि मद्यथा श्रयः ॥ मत्प्रसादा देवा प्रीतिशायन्ते पदमव्ययं ॥ ५६ ॥
चेतसा सर्वकर्माणि मपि संन्यस्य मत्परः ॥ बुद्धियोगमुपाश्रित्य मच्चित्तः सततं भव ॥ ५७ ॥

हरति ॥ सर्वकर्माणि ॥ सर्वकर्माणि नित्यानि नैमित्तिकानि काम्यानि च कर्माणि पूर्वोक्त
क्रमेण मद्यथा श्रयः कुर्वामि ॥ अहमेव यथा श्रयः ॥ आश्रयणीयः ॥ न तु स्वगादिफलं यस्य सः स
त्प्रसादाच्छाश्वतं च नादिंश्च व्ययं नित्यं सर्वोत्कृष्टं पदं प्राप्नोति ॥ ५६ ॥ यस्मादेवं तस्माच्चेतसि ॥ सर्वक

गीता० स०
१७३

माणिचेतसामपिसंत्यस्यसमर्प्यमन्यरः॥ अहमेवपरः प्राप्यपुरुषार्थोयस्यसः व्यवसायात्
कयाबुद्ध्यायोगमाश्रित्यसततंकर्मानुष्ठानेपिबुद्ध्याप्यणिबुद्ध्यादिविरितित्यायेनमय्येवचिन्तयस्यत
याभूतोभव॥५७॥ ततोयद्भविष्यतिनष्टुगु॥ मच्चित्रइति॥ मच्चित्रः सन्मत्सदात्सर्वाण्यपिदुर्गास्तिदुस्तरा
णिदुःस्वानितरिष्यसिविषयेदीपमाह॥ अथचेष्टदिपुनः॥ त्वमहंकारात्तात्तत्वाभिमानात्तदुक्तमेतद्वशो

मच्चित्रः सर्वदुर्गाणिमत्सदात्तरिष्यसि॥ अथचेत्तमहंकारात्तद्वशोप्यसिचिन्तयसि॥५८॥ अहं
कारमाश्रित्यनयोत्स्यइतिमन्यसे॥ मिथ्यैववन्नवसायस्तेप्रकृतिस्त्वानियोज्यति॥५९॥ अस्मिन्नहंविने
ह्यसि॥ पुरुषार्थातिभ्रंशसि॥५९॥ कामंविनेह्यामि॥ नतुबंधुभिर्युद्धंकरिष्यामीतिचेत्तदाह॥ यदिति॥ म
दुक्तंमनादत्यक्तेवलमहंकारमेवावलंब्ययुद्धंकरिष्यामीतित्वंयन्मन्यसेअध्यवस्यसीरपतेअध्यव
प्रकृतिस्त्वांरजोगुणरूपेणपरिणतासृतीत्वांनिर्योहति॥ साधोमिथ्यैवअस्मत्तंत्रत्वात्तव॥ तदेवाहयुद्धं
वन्नविष्यत्येवसइत्येव॥५९॥

१७३

किंच॥ स्वभावेति॥ स्वभावः ज्ञप्रियहेतुः॥ पूर्वकर्मसंस्कारस्तस्माज्जातेनस्वकीयेनकर्मणा
शौर्यादिनापूर्वोक्तेननिबद्धीनियंत्रितस्त्वमोहाद्यतयुद्धजज्ञाणंकर्मजज्ञाणंकर्तुंनेह्यसि
अवशोपितकर्मकरिष्यस्येव॥६०॥ तदेवश्लोकद्वयेनसांख्यादिमतेनप्रकृतिपारतंत्र्ये
कर्मपारतंत्र्यंत्रोक्तं॥ इदानींस्वमतमाहेइत्युच्यते॥ युद्धज्ञेयं॥ क्षान्त्यां॥ सर्वभूतानां
स्वभावजेनकींतेयनिबद्धः सेतकर्मणा॥ कर्तुंनेह्यसियन्मोहात्करिष्य
स्यवशोपितत्॥६०॥

हृदयमध्येइत्युच्यतेतयामीतिहति॥ किंकुर्वत्सर्वाणिभूतानिमाययानिजज्ञात्वाभ्राज्या
यानिजज्ञात्वाभ्रामयन्तत्रकर्मसुप्रवर्तयन्त्यथादारुपत्रंसमारुह्यनिकृतिमानिभू
तानिसूत्रधारोक्तोक्तंभ्रामयति॥ तद्वदित्यर्थः॥ यद्वा॥ यंत्राणिशरीरारूढानिभूतानिदे

हाभिमानिनो जीवान् भ्रामयन्नित्यर्थः ॥ तथा च ॥ श्वेताश्वतराणां मंत्रः ॥ एको देवः ॥ सर्वभू-
 तेषु गुरुः सर्वव्यापी सर्वभूतान्तरात्मा ॥ कर्मस्थिज्ञः सर्वभूताधिवाससाक्षी चैताकेतलो नि-
 गुणाश्च ॥ त्वं तयामीवाप्तमेव मत्तरो मयतिथ्यमात्मानं वेदयस्यात्मा शरीरं राषतस्त्रा ॥

इश्वरः सर्वभूतानां हृद्देशेऽर्जुन तिष्ठति ॥ त्रासयन् सर्वभूतानि यंत्रा रूढानि मा-
 यया ॥ ६१ ॥ तमेव शरणं गच्छ सर्वभावेन भारत ॥ तत्प्रसादात्परां शान्तिं ॥
 स्यान्नंप्राप्य सिंशाश्च तं ॥ ६२ ॥

त्मा तयाभ्यसृष्ट तस्यादि ॥ ६१ ॥ यस्मादेवं सर्वे जीवाः परमेश्वरस्य परतंत्रा तस्मात् ॥ त-
 मिति ॥ तस्मादहंकारं परित्यज्य सर्वभावेन सर्वात्मना तमीश्वरमेव शरणं गच्छ ॥ ततश्च
 तस्मैव प्रसादात् परमा मुपशान्तिं स्यान्नंच परमेश्वरं नित्यं प्राप्यसि ॥ ६२ ॥

सर्वगीतार्थमुपसंहरन्नाह ॥ इति श्रुत्वा नेन प्रकारेण सर्वज्ञेय परमाकारुणिकेन मया ज्ञानमारख्यात्
 उपदिष्टं गुह्यतयोप्यात्तरहस्यं मंत्रयोगात् ज्ञानादपि गुह्यतरं ॥ एतन्मयोपदिष्टं गीतार्थशास्त्रम-
 शेषतो विमृश्य पर्यावलोक्य पश्चाद्यथेच्छसितया रातस्मिन्पर्यावलोचिते सति तेव मोहो निव-
 त्तिष्यत इति भावः ॥ ६३ ॥ अतिगंभीरगीताशास्त्रमशेषतः पर्यावलोकितुमशक्नुवतः रूपयास्व

इति नेज्ञानमारख्यात् गुह्याहुह्यतरं मया ॥ विमृश्येतद्ग्रीषेणायथेच्छसितया कुरु ॥ ६३ ॥
 सर्वगुह्यतमं भूयः शृणु मे परमं वचः ॥ इष्टोसि मे हृदमिति स्ततो वक्ष्यामि ते हितं ॥ ६४ ॥

यमेव तस्य सारं संगृह्य कथयति ॥ सर्वगुह्यतममिति ॥ त्रिभिः ॥ सर्वेभ्योऽपि गुह्येभ्यो गुह्यतमं मे-
 वचः ॥ तत्र तत्रोक्तमपि भूयः पुनरपि वक्ष्यामाणां शृणु ॥ पुनः पुनः कथने हेतुमाह ॥ हृदमत्यंतमे-
 व त्वमिष्टः प्रियोसि ॥ इति मत्वा तत एव हेतोस्तो हितं वक्ष्यामि यद्वा ॥ त्वममेष्टोसि मया वक्ष्यामा-

रां च हं सर्वप्रमाणो वेतमिनि ॥ निश्चित्य तत्तत्ते वक्ष्यामीत्यर्थः ॥ हृदमतिरितिकेचित्यवेति इह
तदेवाह ॥ मन्मना इति ॥ मन्मना भव मच्चित्तो भव मेव भक्तो भव ॥ मद्या जीव मद्या ज नशी ॥
जो भव मामेव नमस्कुरु एवं वर्त्तमानस्तं मत्प्रसादात्तत्त्वज्ञानो न मामेवैष्यसि ॥ अत्र सं
मन्मना भव मद्भक्तो मद्याजीमां नमस्कुरु ॥ मामेवैष्यसि सत्यं ते प्रतिज्ञाते प्रियोसि मे ॥ ६५ ॥
सर्वधर्मान्परित्यज्य मामेकं शरणं व्रज ॥ अहं त्वां सर्वपापेभ्यो मोक्षयिष्यामि मा शुचः ॥ ६६ ॥
श्रयं मा कार्षस्त्वं हि प्रियोसि ॥ अतः सत्यं यथा भवत्येव तु भवमहं प्रतिज्ञां करो
मि ॥ ६५ ॥ ततोऽपि गुह्यतममाह ॥ सर्वधर्मानिति ॥ मद्भक्त्येव सर्वं भविष्यतीति हृदविश्रु
तेन विविधं कार्यं त्यक्त्वा मदेकशरणं भव ॥ एवं सर्ववर्त्तमानः कर्मत्यागनिमित्तं पापं स्यादिति
मा शुचः ॥ शोकं मा कार्षः ॥ यतस्त्वां मदेकशरणं सर्वपापेभ्यो हं मोक्षयिष्यामि ॥ ६६ ॥

एवं गीतार्थतत्त्वमुपदिश्यं तत्संप्रदायप्रवर्तनैर्नियममाह ॥ इदमिति ॥ इदं गीतातत्त्वं ते त्वया अतः प्रस्काय
स्वधर्मादुत्थानादीनाय न वाच्यं ॥ न चान्नक्रायगुरावीश्वरे च भक्तिस्तुत्याय कदाचिदपि न वाच्यं ॥ न चाशु
शुषवे परिचर्यामकुर्वते श्रोतुमनीच्छते वाच्यं मां परमेश्वरं यो न्यसूयति मनुष्यदृष्टारोषोरोपेणानिंद
ति ॥ ६७ ॥ एते द्वेपैरेविरहितेभ्यो गीताशास्त्रोपदेष्टुः फलमाह ॥ मद्भक्त्येव यो वक्ष्यति मयि परं भक्तिक
इदं तेनातपस्कायनाभूत्क्रायकदाचन ॥ न चाशुशुषवे वाच्यं न च मां यो न्यसूयति ॥ ६७ ॥
य इदं परमं गुह्यं मद्भक्त्येव निश्चास्यति ॥ भक्तिमयि परं कृत्वा मामेवैष्यत्यसंशयः ॥ ६८ ॥
रोति ततो निःसंशयः सर्वमामेव प्राप्नोति ॥ ६८ ॥ किंच ॥ न वेति ॥ तस्मात्तमभक्त्येव गीताशास्त्र
स्य व्याख्यातुः सकाशात्तन्मनो मनुष्येषु मध्ये कश्चिदपि मम प्रियकृतमः ॥ अत्यंतं परिशेषकतना
स्ति न च काजान्तरे न विता भविष्यति ॥ मयि मम तस्मादत्यः प्रियतरोऽधुना भुवि तावत्तस्ति न च का

गीता० स०
१७६

जातरेभविताभविष्यतीत्यर्थः॥ द्वापवतःफलमाह॥ अध्येष्यतइति॥ आवयोः कृष्णार्जुनयो
रिमं धर्मं धर्मदिनपेतं संवादं योध्येष्यते जप रूपेण पठिष्यति॥ तेन पुंसां सर्वयज्ञेभ्यः॥ अष्टे
न ज्ञानयज्ञेनाह मिष्टः स्यां भवेयमिति॥ ममेयं मतिरिति॥ यद्यप्यसौ गीतार्थमबुध्यमानः॥

न च तस्मात्तुष्येषु कश्चिन्मोप्रियकृत्तमः॥ भविता न च मे तस्मादन्यः प्रियतरो भुवि॥ द्वाप
अध्येष्यते च यद्मं धर्मं संवादमावयोः॥ ज्ञानयज्ञेन तेनाह मिष्टः स्यामिति मे मतिः॥ ७०॥

एव केवलं जयति॥ तथापि मम वस्तुतः शृणुतो मामेवा सौ प्रकाशयति॥ इति बुद्धिर्भवतीति॥
यथा लोके यद्वक्ष्यापि कदाचित्कश्चित्कस्य चिन्नाम गृह्णाति॥ तदा सौ मामेवाह्वयतीति मत्वा न
तूपाश्रुमा गच्छति॥ तथाहमपि तस्य संनिहितो भवेयं॥ अतएव च अज्ञा मिलनज्ञाने बंधु प्रसुरवा
नौ कथं चिन्नामोच्चारणमात्रेण प्रसन्नो स्मितयेव तस्मापि प्रसन्नो भवेयमिति भावः॥ ७०॥

१७६

अन्यस्य जपतो योन्यः कश्चिच्छृणोति तस्यापि फलमाह॥ अज्ञावानितियोनरः अज्ञायुक्तः केवलं शृणु
यात् अज्ञावानपि कश्चित्किमुच्चैर्कथयति॥ अवर्जयतीति वादोषं दृष्टिं करोति॥ तच्छा वक्ष्यमाह॥
नमूयश्च नमूयारहितः शृणुयात्सोपि सर्वैः पापैर्मुक्तः स नश्च श्रमे द्वादिपुण्य कृतां लोकान् प्राप्नुयात्

कश्चिदेन क्षुतं पार्थ त्वयैकाग्रैण चेतसा॥ कश्चिदज्ञानसंमोहः प्रवृत्तस्तद्धनं जय॥ ७१॥ अज्ञावानन्म
यश्च शृणुयादपि योनरः॥ सोपि मुक्तः शुभाहोकात्प्राप्नुयात्पुण्यकर्मणां॥ ७२॥ अर्जुन उवाच
नष्टो मोहः स्मृतिर्जन्मा त्वत्समादान्मया च्युत॥ स्थितोस्मि गतसंदेहः करिष्ये वचनं तव॥ ७३॥

कृषीक्षावुपपन्नोऽप्यनरूपदेह्यामीत्याशयेनाह॥ कश्चदिति प्रश्नार्थः अज्ञानसंमोहतत्वात्तान्कृतो विषयः
स्पष्टमन्यत॥ ७१॥ कृतार्थः स नर्जुन उवाच॥ नष्ट इति॥ आत्मविषयो नष्टो यतो यमहमस्मीति स्वरूपा स्मृतित्वस्य
सादान्मया जन्माश्च्युतः स्थितोस्मि युद्धायोत्थितोस्मि॥ गतो धर्मविषयः संदेहो यस्य सोऽहं न वातां करिष्यामीति॥ ७३॥

तदेवंधुतराष्ट्रं प्रति श्रीकृष्णार्जुनसंवादं कथयित्वा प्रसृतं कथामुनुसंदधानः॥ संजय उवाच॥ इतीति
रोमहर्षाणां रोमां च करं संवादं च श्रीपञ्चुतवानहं स्पष्टमन्यत्॥ ७४॥ आत्मनस्तद्वृत्तां संभाव
माह॥ व्यासप्रसादादिभिः॥ भगवता व्यासेन दिव्यचक्षुः॥ श्रीवादिमह्यंदत्तं॥ अतो व्यासस्य प्रसा

संजय उवाच॥ इत्यहं वासुदेवस्य पार्थस्य च महात्मनः॥ संवादमिममश्रोपमद्भुतं लोमहर्षाणां॥
७५॥ व्यासप्रसादाद्भुतवानेतदुह्यमहंपरं॥ योगं योगेश्वरात्कृष्णात्साक्षात्कथयतः स्वयं॥ ७५॥
राजसंस्मृत्यसंस्मृत्यसंवादमिमहाद्भुतं॥ केशवार्जुनयोः पुण्यं दृष्ट्वा मित्रमुहुर्मुहुः॥ ७६॥

दात्तं रातदहं श्रुतवानस्मि किंतदित्यपेक्षायामाह॥ परं योगं परत्वमाविकीर्यति॥ योगेश्वरात्
श्रीकृष्णात्स्वयमेव साक्षात्कथयतः॥ श्रुतवानिति॥ ७५॥ किंच॥ राजन्निति॥ दृष्ट्वा मित्रो मां चि
तो भवामिहर्षं चाप्रोमीति चास्पष्टमन्यत्॥ ७६॥

किंच॥ तच्चेति॥ विश्वरूपं निर्दिशति स्पष्टमन्यत्॥ अत्र यं पुत्राणां राज्यं कां परित्यजेत्याशये
नाहायवेति॥ यत्र येषां पद्मे योगेश्वरः श्रीकृष्णो वत्तते॥ यत्र पार्थो गंडीवधरस्तत्र श्रीराजलक्ष्मीः
त्रैव विजयः॥ तथैव विभूतिस्तुत्तरतोत्तराद्विष्णुः॥ नीतिर्नयोपितत्रैव ध्रुवानि श्रितेति सर्वत्र सैव ध्या
ते॥ इति मम निश्चयः॥ अत इहानीमपि तावत्सपुत्रस्तं श्रीकृष्णं शरणमुपैत्य पांडवान्यसाद्य सर्वसं

तच्च संस्मृत्य संस्मृत्य रूपमत्यद्भुतं हरेः॥ विस्मयो मे महाराज दृष्ट्वा मित्रपुनः पुनः॥ ७७॥

च तेभ्यो निवेद्य पुत्रं प्राणरक्षां कविनिभावः॥ ७८॥ भगवन्नक्रियुक्तस्य तत्त्वसादात्मबोधसुसं
वेधविमुक्तिः स्यादिति गीतार्थसंग्रहः॥ तथा हि॥ पुरुषः स पदः पार्थमकपालम्यस्त्वनन्यथा॥ भक्त्या
त्वनन्यथा शक्यं तमेवंविधोर्जुन त्यादौ भगवन्नकैर्मोक्षं प्रतिसाधकतमत्तव वराणात्॥ तदेकांतम
क्तिरेव तत्त्वसादात्मज्ञानावांतरया परमावयुक्तः॥ मोक्षहेतुरिति स्फुटं प्रतीयते ज्ञानस्य भक्त्येवांतरया

परत्वमेवमुक्तं। तेषां सततयुक्तानां भजंतां प्रीतिपूर्वकं॥ इहामिबुद्धियोगं तं येन मामुपयान्ति ते॥ मद्भक्त एव
 विज्ञाय मद्भावा यो पश्यत इत्यादिवचनात्॥ न च ज्ञानमेव भक्तिरित्युक्तं॥ समः सर्वेषु भूतेषु भक्तिं लभ
 तेषां॥ भक्त्या मामभिजानाति पावयिष्यास्मितत्वनः॥ इत्यादीन्नेवेन निर्वेशानैव सन्नितमेव विदित्वा चि
 मृत्युमेति नात्यः पंथा विद्यते॥ नायेति श्रुतिविरोधः॥ शोकनीयः॥ भक्त्यन्तरव्यापारत्वात् ज्ञानस्य न हि क

यत्र योगेश्वरः कृष्णो यत्र पायो धनुर्धरः॥ नत्र श्रीविजयो भूतिर्ध्वानीति मतिर्मम॥ ७८॥

ष्टौ वचपतीत्युक्ते ज्ञानां मसाधनत्वा मुक्तं भवति॥ यस्य देवे परा भक्तिर्यथा देवे तथा देगुरो॥ तस्य
 ते कथिता ह्यर्थाः प्रकाशं ते महात्मनः॥ देहात्ते देवः परं ब्रह्मा तारकं व्याचष्टीय मे वैषट्पुते तेन ज्ञाप
 इत्यादि श्रुतिस्मृतिपुराणवचनान्येव संतिसमं ज्ञानं भवति तस्माद्भगवद्भक्तिरेव मोक्षहेतुरिति
 प्रसिद्धं॥ तेनेव दत्तयामत्या तस्मीता विद्वन्निःकृतां स एव परमानंदस्तया प्राणा तु माधवः॥ ७८॥ ॥

परमानंदपादाज्वरजः श्रीधारिणा विना॥ श्रीधरस्वामि यस्तेनाहता गीता सुबोधिनी॥ ३॥ स
 प्रागज्ज्वलादिजोद्युभगवन्गीता तदंतर्गतं तत्तं प्राप्स्युरपेति किं गुरुकृपापीयूषदृष्टिं विना
 चंबुस्वांजलिनानि रज्यजलधेरा दितु सुरंतर्मणीना वत्तेषु न किं निमज्जति जनेः सत्कर्म।

इति श्रीभगवद्गीतासूपनिषत्सु ब्रह्मविद्यायां योगशास्त्रे श्रीकृष्णार्जुनसंवादे।
 मोक्षयोगो नामाष्टादशोऽध्यायः॥ १८॥ इति श्रीभगवद्गीता श्रीधरविरचितायां
 कृष्णार्जुनसंवादः समाप्तः॥ १॥ शुभं भवतु॥ श्रीरस्तु॥ कल्याणमस्तुः॥ ॥

धारं विना॥ ३॥ इति श्रीभगवद्गीतासूपनिषत्सु ब्रह्मविद्यायां योगशास्त्रे श्रीकृष्णार्जुनसं
 वादे सुबोधिन्यां टीकायां श्रीधरविरचितायां नामाष्टादशोऽध्यायः॥ १८॥ गीता समाप्ताः॥

गीता०स०
१७२५

३७१

॥ इति गीता सप्तमोऽध्यायः ॥

१७२५